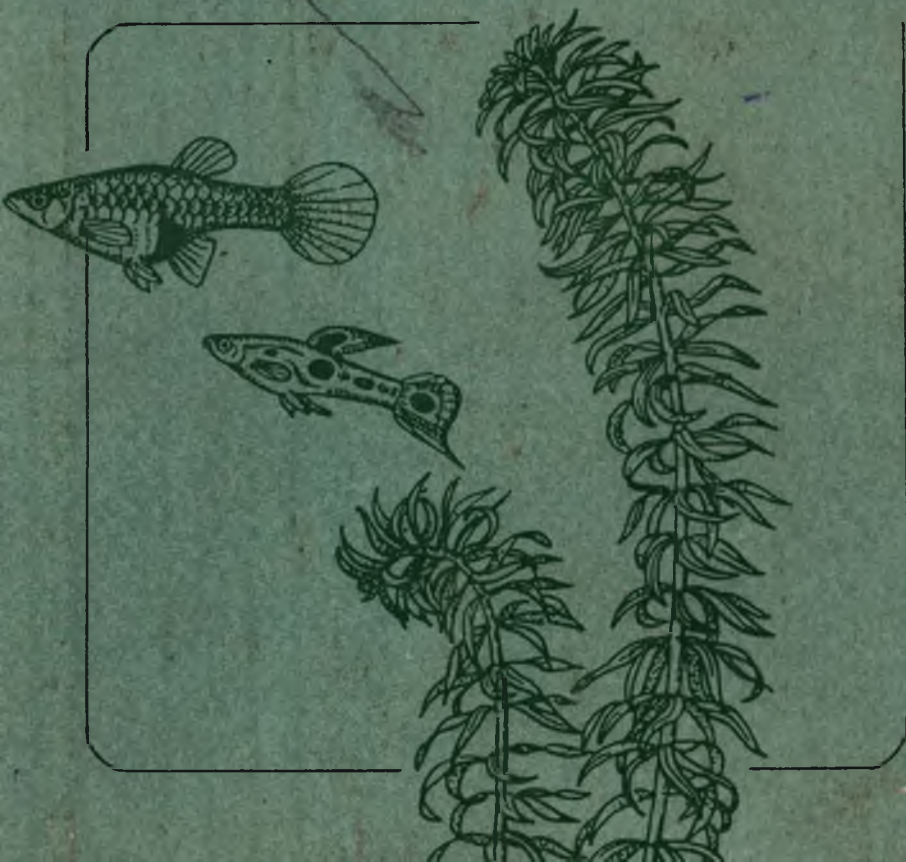

Методика ознайомлення дітей

Н.Ф.ЯРИШЕВА

З ПРИРОДОЮ

Н.Ф. ЯРИШЕВА

Методика ознайомлення дітей

з природою

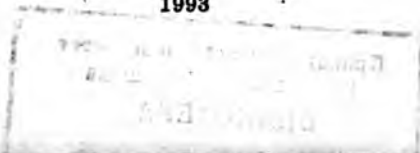
*Затверджено
Міністерством освіти України
як навчальний посібник
для студентів
педагогічних інститутів,
що вивчають дисципліну
«Основи природознавства
та методика ознайомлення
дітей з природою»*

НБ ПНУС

bn27562

Київ
«Вища школа»
1993

ББК 74.100.5я73

Я73

УДК 373.2:57—59 (077)

Рецензенти: доцент Н. В. Лисенко (Івано-Франківський педагогічний інститут) та старший викладач Т. Г. Бетіна (Бердянський педагогічний інститут).

Редакція літератури з медицини і біології

Редактор *Л. О. Аврамчук*

Яришева Н. Ф.

Я73 Методика ознайомлення дітей з природою: Навч. посібник.— К.: Вища шк., 1993.— 255 с.: іл.

ISBN 5-11-004225-X.

Відповідно до навчальної програми описано основні положення методики ознайомлення дітей дошкільного віку з природою: завдання, зміст, методи і форми. Розкрито також керівництво методичною роботою.

Для студентів педагогічних інститутів, що вивчають дисципліну «Основи природознавства та методика ознайомлення дітей з природою».

Я $\frac{430900000-136}{211-93}$ БЗ—5—4—93

ББК 74.100.5я73

© Н. Ф. Яришева, 1993

ISBN 5-11-004225-X

Прикарпатський університет
ім. Василя Стефаника
БІБЛІОТЕКА

ЗМІСТ

Вступ	6
Предмет, завдання методики ознайомлення дітей з природою в дитячому садку	8
Методологічні основи методики ознайомлення з природою, її зв'язок з іншими науками, методи дослідження	9
Становлення і розвиток методики ознайомлення дітей з природою	12
Використання природи у вихованні дітей дошкільного віку в історії західної прогресивної педагогіки	12
Російська педагогіка про використання природи у вихованні дітей дошкільного віку	16
Діячі освіти України про формування особистості дитини засобами природи	27
Завдання ознайомлення дошкільників з природою	31
Розумове виховання	31
Моральне і естетичне виховання	38
Фізичне виховання	44
Зміст ознайомлення з природою в дитячому садку	45
Загальна характеристика змісту знань дітей про природу, умінь і навичок вирощування рослин, догляду за тваринами	47
Куток природи і ділянка дитячого садка як основна матеріальна база ознайомлення дітей з природою	50
Розміщення і обладнання кутка природи	51
Кімнатні рослини кутка природи і зимового саду	52
Красивоквітучі кімнатні рослини	53
Цибулинні кімнатні рослини	60
Декоративно-листяні кімнатні рослини	64
Ампельні і виткі кімнатні рослини	72
Сукуленти	73
Догляд за кімнатними рослинами	80
Сезонні зміни у рослинних об'єктах кутка природи	84
Тварини в кутку природи	84
Влаштування акваріума і догляд за ним	90
Заселення акваріума	91
Годування риб	95
Догляд за акваріумом	96
Розмноження риб	98

Птахи в кутку природи	98
Утримання ссавців у кутку природи	102
Тварини — тимчасові мешканці кутка природи	104
Ділянка дитячого садка	110
Значення ділянки у здійсненні основних завдань ознайомлення дітей з природою	110
Планування ділянки	112
Вимоги до озеленення ділянки	113
Дерева і кущі на ділянці	114
Розмноження дерев і кущів та догляд за ними	124
Газони на ділянці	125
Влаштування кутків дикорослих рослин	126
Квітники на ділянці	127
Город на ділянці	136
Рослини родини Хрестоцвіті	138
Рослини родини Пасльонові	140
Рослини родини Гарбузові	142
Рослини родини Зонтичні	143
Рослини родини Лободові	144
Рослини родини Бобові	145
Рослини родини Лілійні	146
Рослини родини Айстрові	147
Рослини родини Гречкові	147
Рослини родини Злакові	148
Догляд за рослинами городу	149
Фруктовий сад на ділянці	150
Посадка саду і догляд за ним	151
Дрібні свійські тварини на ділянці	152
Приваблювання птахів на ділянку	155
Методи ознайомлення дітей з природою	156
Наочні методи. Спостереження — основний метод ознайомлення дітей з природою	158
2. <u>Визначення спостереження і його навчально-виховне значення</u>	158
Спостереження у природі — складна пізнавальна діяльність дітей дошкільного віку	160
Види спостережень у природі	161
Методика керівництва спостереженнями	162
Підготовка вихователя до спостереження	165
Прийоми активізації пізнавальної діяльності дітей у процесі спостереження	166
2. <u>Демонстрування ілюстративного матеріалу . . . . .</u>	170
Вимоги до ілюстративного матеріалу, його використання	171
3. <u>Демонстрування технічних засобів навчання . . . . .</u>	174
1. <u>Використання моделей . . . . .</u>	178
1. <u>Практичні методи. Праця в природі як один з основних методів ознайомлення дошкільників з природою . . . . .</u>	180
Навчально-виховне значення праці в природі, її своєрідність	180
Педагогічні та гігієнічні вимоги до праці дітей у природі	181
2. <u>Види праці в природі, їх зміст у різних вікових групах . . . . .</u>	182
3. <u>Форми організації праці дітей у природі . . . . .</u>	183
Нескладні досліди як метод ознайомлення дітей з природою	189
4. <u>Використання ігор під час ознайомлення дітей з природою . . . . .</u>	190

Словесні методи ознайомлення з природою	198
Розповідь вихователя	199
Використання дитячої природознавчої літератури	204
Бесіди	208
Форми організації роботи по ознайомленню дошкільників з природою	210
Заняття	210
Екскурсії	213
Цільові прогулянки	220
Повсякденні прогулянки	222
Засоби фіксації знань дітей про природу	224
Ведення календарів природи і погоди	224
Складання гербаріїв, колекцій, букетів	226
Повсякденні спостереження, праця і пошукова діяльність дошкільників у кутку природи	228
Свята та розваги на природничому матеріалі	229
Планування і облік роботи по ознайомленню дітей з природою	233
Форма ведення плану та обліку	235
Керівництво методичною роботою по ознайомленню дітей з природою	236
Керівництво завідуючого, методиста	236
Організація і зміст роботи методичного кабінету (районного, міського, обласного)	238
Інспектування роботи дитячих садків з розділу ознайомлення дітей з природою	241
Курс «Методика ознайомлення дітей з природою і практикум з природознавства» в педагогічному училищі	245
Зв'язок курсу з іншими дисциплінами психолого-педагогічного циклу	246
Зміст і структура програми курсу	247
Методи викладання курсу	248
Обладнання курсу	253

ВСТУП

Перебудова педагогічного процесу в дитячих садках відповідно до нової концепції дошкільного виховання, використання могутнього потенціалу природи у гуманізації педагогічного процесу, підвищення уваги до вирішення завдань екологічного виховання дітей потребують посилення теоретичної і практичної підготовки спеціалістів дошкільного виховання з методики ознайомлення з природою.

Посібник «Методика ознайомлення дітей з природою» створено відповідно до програми педагогічних інститутів. Значне місце у ньому приділено висвітленню витоків основних положень методики, їх впливу на формування теоретичних обґрунтувань і практичних рекомендацій у сучасній методиці ознайомлення дошкільників з природою.

Здійснення роботи по ознайомленню дітей з природою потребує глибокого усвідомлення комплексу завдань, спрямованих на використання природи для всебічного розвитку дітей. У посібнику досить широко, з позицій сучасних педагогічних досліджень, розкриваються завдання ознайомлення дошкільників з природою.

Сучасний підхід до змісту ознайомлення з природою характеризується відсутністю жорсткої адресності щодо віку дітей, орієнтацією на формування у дошкільників досить широкого кола знань про навколишню природу: цікавих представників біоценозів лісу, лук, водойм, степу, парку тощо. Це відкриває перед вихователями дошкільників широкі можливості для творчої роботи по формуванню любові до рідного краю, екологічному вихованню, основу якого складають знання і діяльність дитини. Проведення цієї змістовної роботи вимагає від вихователів широких знань природи рідного краю, емоційної чутливості, зацікавленості, спостережливості. Лише такий вихователь залишить глибокий слід у свідомості дітей, закладе фундамент екологічної культури.

У процесі засвоєння курсу треба домогтися усвідомлення того, що ознайомлення дошкільників з природою потребує поєднання чуттєвого і раціонального у пізнанні природи, їх оптимального

взаємозв'язку. Важливо на основі розуміння пізнавальних можливостей дітей творчо використовувати різноманітну палітру наочних, практичних і словесних методів.

Сучасна концепція дошкільного виховання орієнтує на те, щоб поруч з фронтальними формами роботи ширше використовувалися індивідуальні. Організуючи щоденне спілкування малят з природою, треба створювати у дітей постійну атмосферу зацікавленості, пошуку, відкриттів.

Цей посібник є першою спробою викладу курсу «Методика ознайомлення дітей з природою» для студентів педагогічних інститутів, що вивчають дисципліну «Основи природознавства та методика ознайомлення дітей з природою», і автор буде вдячний за пропозиції щодо його вдосконалення.

ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ МЕТОДИКИ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

Методика ознайомлення з природою належить до системи педагогічних наук. Основним предметом її вивчення є процес ознайомлення дітей з природою, виховання та розвиток їх під час цієї роботи.

Ознайомлення з природою в дитячому садку спрямоване на формування у дошкільників елементарних понять про навколишню природу на основі єдності і взаємозв'язку елементів, що її складають (нежива і жива природа), вирішення завдань всебічного розвитку особистості. Отже, методика досліджує і розробляє мету і завдання ознайомлення дошкільників з природою відповідно до рівня розвитку суспільства на сучасному етапі і його соціальних замовлень, а також особливостей психічного розвитку дошкільників.

Відповідно до мети методика ознайомлення дошкільників з природою розробляє зміст знань, основні принципи відбору їх і побудови програми дитячого садка по ознайомленню з природою, і разом з тим розробляє методи, прийоми, форми організації дітей, які можна найбільш ефективно використати для навчання і розвитку дошкільників через зміст природознавчого матеріалу.

Враховуючи велике значення умов перебування дітей у дитячих садках у засвоєнні знань про природу, методика ознайомлення з природою розробляє питання організації матеріальної бази кутків природи та ділянок.

Методика ознайомлення дошкільників з природою включає також вивчення керівництва роботою по ознайомленню з природою в методичних кабінетах при відділах освіти, керівництво цією роботою з боку завідуючого дитячим садком, інспектування розділу ознайомлення з природою, а також викладання методики ознайомлення з природою в педагогічному училищі.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МЕТОДИКИ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ПРИРОДОЮ, ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ НАУКАМИ, МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У розробці питань методики ознайомлення дошкільників з природою ми розглядаємо навколишню природу як існуючу об'єктивно, незалежно від нашої свідомості. Розвиток її здійснюється за власними законами.

Зрозуміти особливості предметів і явищ природи можна лише за умов вивчення їх у безпосередніх взаємозв'язках і на основі узагальнень. Тільки врахування діалектичних процесів у природі, в тому числі і в житті живих організмів, дає змогу зрозуміти явища, що відбуваються у природі.

Діалектико-матеріалістична філософія розглядає природу у постійному русі і розвитку. Розвиток відбувається завдяки протиріччям, які властиві предметам природи, вони лежать в основі єдності організму і умов життя, обміну речовин тощо.

Важливим положенням діалектико-матеріалістичної філософії є положення про можливість пізнання людиною природи як на емпіричному, так і на теоретичному рівні. Через відчуття, людина, пізнаючи природу, приходять до усвідомлення її зв'язків та пізнання законів. Лише через пізнання природи можливе врахування її законів, раціональне використання природних багатств, здійснення заходів з охорони і збереження її ресурсів.

Основні положення матеріалістичної філософії дають змогу зрозуміти основні закономірності процесу навчання і виховання: нерозривний зв'язок між навчанням, вихованням маленької дитини і її розвитком. Біологічні передумови є важливим фактором повноцінного психічного розвитку дитини, проте дозрівання психічних процесів не визначає змісту цього розвитку. Саме соціальне середовище, навчання і виховання є умовою фізичного і психічного розвитку дитини. Керування цим розвитком відбувається в процесі діяльності (ігрової, навчальної, трудової) і залежить від умов і характеру цієї діяльності.

Методика ознайомлення дошкільників з природою пов'язана з *біологічними і психолого-педагогічними науками*. Основою ознайомлення дошкільників з природою є природа рідного краю, яка включає знання географії, ботаніки, зоології, фенології. Лише оволодіння цими знаннями створює надійний фундамент для цікавого, змістовного ознайомлення дошкільників з природою.

Надзвичайно тісні зв'язки методики ознайомлення дошкільників з природою з психолого-педагогічними науками, насамперед з дитячою психологією і дошкільною педагогікою. В навчально-ви-

ховній роботі з маленькими дітьми дуже важливо враховувати їхні психологічні особливості. На цю закономірність звертав увагу К. Д. Ушинський, зазначаючи, що, чим менший вік учнів, яких учити вихователь, тим більше потрібно йому педагогічних знань. І ця вимога не підвищується, а знижується в міру того, як збільшується вік учня. Методика ознайомлення з природою спирається на основне положення психології про розвиток дитини як явище соціальне, на провідну роль навчання і виховання. Вікові закономірності розвитку дітей використовуються під час відбору знань про природу, а особливості перебігу психічних процесів у дошкільників (сприймання, мислення) враховуються під час розробки методів і прийомів ознайомлення дошкільників з природою.

Тісний зв'язок методики ознайомлення з природою з дошкільною педагогікою виявляється перш за все у використанні загальних положень дидактики, яка досліджує спільне у процесі навчання (принципи навчання, методи, форми виховання і навчання). У процесі ознайомлення з природою здійснюється розумовий, моральний, естетичний і фізичний розвиток дітей. Використовуються методи і засоби відповідно до специфіки природознавчого матеріалу. Одночасно методика ознайомлення дошкільників з природою збагачує дошкільну педагогіку, виявляючи раціональні шляхи, методи, засоби в процесі ознайомлення з природою.

Вирішення завдань розвитку мови дітей (збагачення словника, розвиток зв'язної мови тощо), використання спільних методів для цієї роботи сприяють тісному зв'язку методики ознайомлення з природою з методикою розвитку мови дітей.

Зв'язок з іншими методиками (методикою образотворчої діяльності, музичного, фізичного виховання) виявляється у тому, що малювання, ліплення, аплікація є засобами фіксації знань дітей про природу, а в музиці, танцях, рухливих іграх відображуються набуті дітьми знання про звуки природи, рухи тварин тощо. Такі різномічні зв'язки методики ознайомлення з природою з іншими методиками вказують на провідне місце ознайомлення з природою в роботі з дітьми.

Методика ознайомлення з природою пов'язана також з історією дошкільної педагогіки. Вона увібрала в себе прогресивні педагогічні ідеї, що вироблялися протягом століть. Отже, методика ознайомлення з природою розвивається у тісній співдружності і взаємозв'язку з іншими науками.

Розвиток методики ознайомлення з природою пов'язаний з *методичними дослідженнями*. Для їхнього проведення застосовують ряд методів. Основними з них є спостереження, бесіда, педагогіч-

ний експеримент, математично-статистичні методи, вивчення педагогічної літератури та масового досвіду вихователів.

Педагогічний експеримент є провідним методом досліджень. Він спрямований на створення нових, більш оптимальних шляхів навчально-виховної роботи з дошкільниками.

Перед початком експерименту визначаються проблема дослідження, її предмет та об'єкт, а також висувається гіпотеза — науково обгрунтоване передбачення ефективності тієї чи іншої новації. На основі гіпотези визначаються конкретні завдання дослідження, методи дослідження, а також готуються матеріали, потрібні для проведення досліджень. Для проведення експерименту добираються дві групи дітей (експериментальна і контрольна), приблизно однакові за рівнем розвитку. У процесі експерименту використовуються такі методи, як спостереження, бесіда, анкетування батьків, вихователів, технічні засоби (магнітофонні записи, кіно- і фотозйомка). За допомогою експериментальних груп перевіряється ефективність новацій, а в контрольних групах навчання здійснюється без змін. Під час порівняння даних двох груп, визначають ефективність впливу на дошкільників тих чи інших педагогічних факторів. Застосування математично-статистичних методів дає змогу визначити кількісну залежність між досліджуваними педагогічними явищами.

Наслідком експерименту є висновки і практичні рекомендації, які проходять широку апробацію в практиці.

Провідним методом у вивченні масового досвіду вихователів дитячих садків є педагогічне спостереження, під час якого виявляються творчі досягнення, а також типові помилки у проведенні навчально-виховної роботи з дітьми. Досить поширеним методом є анкетування вихователів, батьків, бесіди, вивчення педагогічної документації. Вони застосовуються у поєднанні з іншими методами, залежно від поставлених завдань дослідження.

Широке застосування знаходять математичні і статистичні методи, що дозволяють на основі розрахунків і статистичних даних виявити і пояснити складні взаємозв'язки педагогічних явищ.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МЕТОДИКИ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДИ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІСТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ПРОГРЕСИВНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Класики західноєвропейської прогресивної педагогіки вважали природу важливим фактором виховання дошкільників.

Видатний чеський педагог **Я. А. Коменський** (1592—1670) зробив великий внесок у розроблення питання про роль природи у вихованні дітей. Людина, на його думку, частина природи і повинна розвиватися за законами природи. Правильне виховання, за **Я. А. Коменським**, має будуватися відповідно до природи дитини, її можливостей. В усьому потрібно наслідувати природу, послідовно розвиваючи сили дитини.

Я. А. Коменський вважав, що вже з раннього віку слід давати дітям потрібні знання про природу, які є такими ж важливими для розумового розвитку дітей, як і знання мови, математики тощо. У творі «Материнська школа» **Я. А. Коменський** зробив спробу визначити обсяг знань, які повинні засвоїти діти в перші шість років життя. На його думку, дитина повинна ознайомитися з тим, що таке дощ, сніг, знати дерева, квіти, трави, звірів, які найбільш часто зустрічаються. Це було першою спробою в педагогіці окреслити коло знань про природу для дошкільників.

Виходячи у розумінні процесів пізнання з позицій матеріалістичного сенсуалізму, **Я. А. Коменський** вважав, що пізнання природи дитиною повинно починатися з реальних явищ і предметів. Навчання треба починати «не з словесного тлумачення про речі, а з предметного над ними спостереження».

Наочність **Я. А. Коменський** називав «золотим правилом навчання». Засобами наочності, на його думку, повинні бути як реальні предмети, так і картини. У материнській школі **Я. А. Коменський** рекомендував використовувати в роботі з дітьми ілюстрації. В книгах, наголошував він, можуть бути намальовані гори, долини, дерева, птахи, риби тощо. Поряд із спостереженнями реальних предметів, розглядання ілюстрацій повинно допомагати дітям у пізнанні природи.

Під час навчання **Я. А. Коменський** рекомендував використовувати різні аналізатори, щоб слух поєднувався з зором і слово — з діяльністю руки. Погляди **Я. А. Коменського** були прогресивними і мали великий вплив на розвиток світової педагогічної думки.

Цікаві погляди на роль природи у формуванні особистості дити-

ни були висловлені видатним французьким мислителем Ж. Ж. Руссо (1712—1778).

Ж. Ж. Руссо був прихильником природного виховання, тобто такого, яке б відповідало особливостям дітей і було близьким до природи. За глибоким переконанням Ж. Ж. Руссо, перебування дітей серед природи, на повітрі зміцнює їх фізичні можливості, впливає на формування тіла. Він рішуче відмовлявся від виховання дітей в умовах міст, вважаючи їх атмосферу нездоровою. Ж. Ж. Руссо вважав, що повноцінний фізичний розвиток можна здійснювати, лише виховуючи дітей серед природи, закликав посылати дітей відновлювати серед полів силу, втрачену у нездоровій атмосфері надто густо заселеної місцевості.

Чудовими засобами фізичного розвитку Ж. Ж. Руссо вважав прогулянки на лоно природи, де дітям мали змогу бігати, стрибати, задовольняючи природні потреби у рухах, а також різноманітні ігри з природними матеріалами — снігом, водою. Проте звертає на себе увагу своєрідність поглядів Ж. Ж. Руссо на питання керівництва дітьми. Ось маленькі пустуни, що грають на снігу: вони посирили, задубіли, ледве ворухать пальцями. Піти і нагрітися — це залежить від них, але вони цього не роблять; якщо ж їх примусити до цього, жорстокість примусу вони відчують у сто разів сильніше жорстокості холоду. Безумовно, використання методу природних покарань щодо маленьких дітей не може бути сприйняте як гуманне.

Важливого значення надавав Ж. Ж. Руссо здійсненню розумового виховання під час ознайомлення з природою, особливо таких розумових якостей, як допитливість і увага. У творі «Еміль, або про виховання» Ж. Ж. Руссо радив виховати у дітей увагу до явищ природи, тоді вони стануть допитливими. Основний шлях для цього — прогулянки з дітьми на лоно природи, під час яких вихователь знайомить дітей лише з тими об'єктами, які самі привернуть увагу дитини. Розумовий розвиток, на думку Ж. Ж. Руссо, повинен ґрунтуватися на самодіяльності дитини, яка досліджує навколишні предмети. Завдання ж вихователя полягає у підтримці і розвитку у дитини інтересу до того, що її зацікавило. Під час оцінки цих рекомендацій у наш час слід відмітити їх важливість для побудови навчання на внутрішній активності дитини. Однак не можна погодитися з деяким припущенням Ж. Ж. Руссо ролі вихователя, з відмовою від цілеспрямованого систематичного навчання.

Важливого значення під час ознайомлення дітей з природою Ж. Ж. Руссо надавав іграм з природними матеріалами. Він вважав, що маленькі гілки дерев з плодами і листками, маківки, в яких пересипаються зернята, солодковий корінь, який дитина може

смоктати і жувати, будуть забавляти її такою ж мірою, як і прекрасні іграшки.

Будучи сенсуалістом, Ж. Ж. Руссо розглядав розвиток органів чуттів як важливу передумову розумового розвитку, яке спирається на вивчення навколишнього світу. Тому Ж. Ж. Руссо високо цінував ознайомлення з природою в дошкільному віці для розвитку аналізаторів. Дитина, вказував він, хоче до всього доторкнутися, взяти все в руки. Не слід перешкоджати цій допитливості, оскільки вона дає дитині перші найпотрібніші знання. Саме таким шляхом вона навчається відчувати тепло і холод, твердість і м'якість, легкість і важкість тіл, судити про їхні розміри і всі доступні відчуттю властивості за допомогою зору, дотику, через оцінку зором того відчуття, яке вона одержала за допомогою пальців.

Погляди Ж. Ж. Руссо на виховання дитини серед природи були прогресивними, але цінність від спілкування дітей з природою значною мірою знижувалася через відмову від цілеспрямованого систематичного навчання.

У педагогічних творах видатного швейцарського педагога **Й. Г. Песталоцці** (1746—1827) «Як Гертруда вчить своїх дітей», «Лінгард і Гертруда», «Книга для матерів», «Метод. Пам'ятна записка Песталоцці» знайшла втілення ідея розвитку здібностей людини відповідно до законів природи. Подібно до Ж. Ж. Руссо, **Й. Г. Песталоцці** наголошував на значенні ознайомлення з природою для нагромадження чуттєвого досвіду дітей, на основі якого будуватиметься вся наступна робота над розвитком понять. Природа, вказував він,— це джерело, завдяки якому розум піднімається від неясних чуттєвих сприймань до чітких понять. Тому, на думку **Й. Г. Песталоцці**, дитину з ранніх етапів розвитку слід ввести у всю багатоманітність навколишньої природи. Єдиний, справжній фундамент людського пізнання — сприймання природи. Весь запас знань, яких набуває людина за допомогою відчуттів, є результатом уважного ставлення до природи. Ознайомлення з предметом буде тим глибшим, чим більша кількість відчуттів візьме участь у його обстеженні.

Послідовним прихильником виховання дітей серед природи був видатний німецький педагог **Ф. Фребель** (1782—1852).

Засновник дитячих садків у Німеччині, **Ф. Фребель**, називаючи так дитячий заклад, мав на увазі, що діти більшу частину часу будуть проводити на відкритому повітрі, в саду, під безпосереднім впливом природи. З іншого боку, назва «дитячий садок» означала, що у виховному закладі буде забезпечено такий же догляд за дітьми, як у хорошому саду за рослинами. Основні педагогічні ідеї

Ф. Фребеля знайшли відображення у книзі «Дитячий садок». Він вважав природу невичерпним джерелом для здійснення розумового, морального виховання. Догляд за рослинами, тваринами, вплив на природу формують дух і пізнання дитини, її характер і почуття, є джерелом для внутрішнього морального вдосконалення.

Ф. Фребель важливого значення надавав ранньому залученню дітей до праці. На його думку, людина повинна бути підготовленою до майбутньої сумлінної і продуктивної праці. Він розробив детальні рекомендації для створення городів у дитячих садках і організації праці дітей на них. Деякі з його методичних розробок і понині використовуються у дошкільних закладах.

Виключно важливого значення надавав Ф. Фребель розвитку пізнання дітей, рекомендуючи проводити екскурсії у мальовничі околиці рідних осель. Враження від спілкування з природою повинні відбиватися в іграх. Він розробив систему рухливих ігор, побудованих на наслідуванні явища природи, тварин (ігри у метелика, в квіти, лисиця ходить навколо, кіт і миші). Всі ці ігри супроводжувалися пісеньками.

Цікавими у спадщині Ф. Фребеля були рекомендації щодо проведення свят у природі (свято першої квітки, свято колоска тощо).

У педагогічній спадщині **Марії Монтесорі** (1870—1952), її праці «Метод наукової педагогіки, що застосовується до дитячого виховання в будинках дитини» важливе місце відводилося природі як засобу розумового, морального розвитку і зміцнення фізичних сил дитини.

Природа, особливо в дитячому віці, підкреслювала М. Монтесорі, потрібна для розвитку розуму і тіла, для формування людини, оскільки вона належить природі. Найкращий спосіб зміцнити дитину — організувати її спілкування з природою.

Для психічного життя дитини потрібно збагачувати її враженнями від природи. Основними засобами для досягнення цього є організація праці на землі, вирощування рослин і тварин, спостереження за природою.

М. Монтесорі наголошувала на створенні в будинках дитини невеликих городів, де діти з чотирирічного віку мали б змогу працювати на клаптиках землі, утримувати курей, голубів. Вона підкреслювала, що ніщо так не розвиває почуття природи, як піклування про живих істот. У дітей збільшується інтерес до спостережень, розвивається відповідальність за життя живих істот. Однак, за спостереженнями Є. І. Тихеевої, яка вивчала практику роботи з дітьми у будинках дитини у Римі, природа мало використовувалася у роботі з дітьми. Діти були зайняті в основному штучними дидактичними матеріалами.

РОСІЙСЬКА ПЕДАГОГІКА ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДИ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У російській педагогіці питання про роль природи у вихованні дітей уперше ми знаходимо у працях **В. Ф. Одоєвського** (1804—1869) «Наука до науки», «Досвід про педагогічні способи при початковій освіті дітей», «Розмови з дітьми» та ін. **В. Ф. Одоєвський** відзначав важливе значення природи для розвитку у дітей спостережливості, вміння бачити у стосунках з предметами зміни, для розвитку мови. **В. Ф. Одоєвський** радив вихователям привчати дитину не тільки дивитися на навколишні предмети, але й бачити відмінність їх одне від одного. Для того, щоб спонукати дітей до спостережень, **В. Ф. Одоєвський** рекомендував використовувати запитання, наприклад: чи пахне бальзамін, чи колір зів'ялої квітки такий самий, як і свіжої тощо. Він вказував на потребу створення при дитячих закладах городів, де діти самі зможуть садити овочеві рослини. Надалі з дітьми потрібно проводити бесіди, уточнювати стан рослин, які вони садили, тощо.

Значний вплив на розвиток педагогічної думки мали погляди російських революціонерів-демократів **О. І. Герцена**, **В. Г. Белінського**, **М. О. Добролюбова**, **М. Г. Чернишевського**.

О. І. Герцен (1812—1870) в окремих своїх творах («Досвід бесіди з молодими людьми», «Листи про вивчення природи» та ін.) винятково важливого значення надавав природі як засобу розумового розвитку людини. У статті «Публічні читання пана професора Рульє» він зазначав, що вважає майже неможливим без природознавства виховати дійсно могутній розум. **О. І. Герцен** підкреслював, що з вивчення природи треба починати виховання для того, щоб очистити дитячий розум від забобонів, дати йому змужніти на цій здоровій основі. Поряд з розумовим розвитком повинно йти і формування моральних якостей особистості. На думку **О. І. Герцена**, дитячі враження, отримані від спілкування з природою, проводжають людину далеко у життя і зміцнюють у ній бажання віддати свої сили служінню Батьківщині.

На думку **В. Г. Белінського** (1811—1848) природничі науки найбільше можуть зацікавити дітей. Цей предмет близький дітям тому, що вони на кожному кроці стикаються з природою, а отже, виховання їх треба починати з вивчення природи. Багато сил **В. Г. Белінський** віддав боротьбі за вироблення високих критеріїв оцінки дитячої художньої літератури. Твори дитячої художньої літератури повинні прищеплювати дітям любов до природи, навчити розуміти прекрасне у природі. Він наполягав, щоб виховання дітей

здійснювалося на високохудожніх зразках прози і поезії. В. Г. Бєлінський високо оцінював поезію О. С. Пушкіна, вказуючи на органічний зв'язок його поезії з природою. Справжня поезія одухотворює природу, примушує говорити і німий камінь, і квітку, і польову билину. Природа і життя збуджували б тільки холодний подив, якби вони не були наскрізь проникнуті поезією. Вплив поезії на розуміння прекрасного в природі В. Г. Бєлінський вбачав у тому, що поезія наближує природу до дітей, робить сприймання її більш доступним і зрозумілим.

Високо оцінював вплив природи на формування дітей **М. О. Добролюбов** (1836—1861). У статті «Про значення авторитету у вихованні» він відзначав, що діти дуже охоче тягнуться до природи. З радістю вивчають усе дійсне, а не вигадане, їх захоплюють усі живі явища.

У поглядах М. О. Добролюбова проводиться думка про вплив природи на формування матеріалістичного світорозуміння, розвиток доказовості у судженнях дітей. На його думку, природничі науки привчають дітей не задовольнятися простими імовірностями, а примушують в усьому шукати достатні і переконливі причини.

Під час вивчення природи потрібно більше користуватися наочною, вивчати її безпосередньо. Що може бути краще для дітей,— зазначав М. О. Добролюбов, як не вивчення природничих наук не за допомогою книжок, а практично, наочно, на відкритому повітрі, з живими спостереженнями і дослідями. Поряд з цим важливе місце у вивченні природи М. О. Добролюбов надавав книзі та ілюстраціям. Він рішуче засуджував усякий містицизм у художніх творах для дітей, вважаючи, що художні твори та ілюстрації до них повинні правдиво відображувати навколишню природу.

Високо оцінював М. О. Добролюбов вплив природи на виховання у дітей почуття любові до Батьківщини. У статті «Російська цивілізація, написана паном Жеребцовим» М. О. Добролюбов зазначав, що у першому своєму прояві патріотизм і не має іншої форми, крім пристрасті до полів, рідних гір, золотих забав перших років.

Важливий вплив на розуміння завдань естетичного виховання дітей засобами природи мала розробка **М. Г. Чернишевським** (1828—1889) матеріалістичної естетики в його роботі «Естетичне відношення мистецтва до дійсності». На думку М. Г. Чернишевського, прекрасним є життя, природа, яка існує об'єктивно, розвиваючись за своїми законами. Природа — це невичерпне джерело прекрасного, з неї людина черпає насолоду, її відображає у творчому мистецтві. В природі є багато таких видовищ, якими можна тільки захоплюватися, там нічого засудити. У пізнанні прекрасного в при-

роді треба йти від першоджерела — від самої природи, оскільки краще справжньої троянди уява не може нічого створити.

Отже, відзначаючи могутній вплив природи на формування особистості, революціонери-демократи особливо підкреслювали значення вивчення природи для формування правильних матеріалістичних уявлень про неї, розвитку розумових здібностей, естетичного сприйняття природи та формування почуття любові до Батьківщини.

Великий внесок у розробку питання про використання природи у початковому вихованні і навчанні дітей зробив **К. Д. Ушинський** (1824—1871). К. Д. Ушинський вважав неможливим здійснення початкового навчання без природи. Природа, вказував він, є одним з наймогутніших агентів у вихованні людини, і навіть найретельніше виховання без участі цього агента завжди віддаватиме сухістю, однобічністю, неприємною штучністю. К. Д. Ушинський називав природу «всерозвиваючою» і у своїх працях розкривав можливості використання її для розумового, морального, естетичного і фізичного виховання дітей.

Підкреслюючи значення природи для розумового розвитку дітей під час початкового навчання, К. Д. Ушинський вказував, що природа є першоджерелом реальних вражень, вона близька дитині і вихователь не знайде більш багатого, доступного, різноманітного матеріалу, ніж матеріал навколишньої природи. Логіка природи — найдоступніша для дітей логіка — наочна і неспростовна. Ознайомлення з природою дає змогу наочно і практично засвоювати причини і наслідки, робити висновки, розвивати мову, тому початкове навчання потрібно будувати на природному матеріалі.

Основою розумового виховання К. Д. Ушинський вважав розвиток мислення і мови. Тому, складаючи книги для початкового навчання «Рідне слово» і «Дитячий світ», він широко використовував природознавчий матеріал рідної природи, зауважуючи, що дітей не слід знайомити з курйозами, а привчати знаходити цікаве в тому, що їх повсякденно оточує. Книги містили відомості про неживу природу, рослини, тварин. Знання діти повинні отримувати відповідно до пір року, що має забезпечити нагромадження чуттєвого досвіду і формування системи знань. Щоб навчання не було сухим, далеким від дійсності і однобічним, вказував К. Д. Ушинський, щоб дитина розвивалася у всій своїй живій, гармонійній природній цілісності, треба завжди зважати на місце і час.

Традиції, закладені К. Д. Ушинським, живі і сьогодні. Вивчення природи приділяється важливе значення в дитячих садках. Аналіз підручників для перших класів свідчить, що вони містять багато текстів природознавчого змісту.

Високо оцінюючи навколишню природу як фактор розумового розвитку дітей, К. Д. Ушинський в окремих своїх творах розкрив методи, користуючись якими педагог ознайомлює дітей з природою. Важливу роль при цьому він відводив наочним методам. Рекомендуючи широко користуватися ними, К. Д. Ушинський обгрунтовував свої рекомендації особливостями формування уявлень і понять у маленьких дітей. Дитина, писав він, мислить формами, барвами, звуками, відчуттями взагалі, і той даремно і шкідливо насилував би дитячу природу, хто захотів би примусити її мислити інакше. Таким чином, робить висновок К. Д. Ушинський, надаючи початковому навчанню форм, барв, звуків, ми робимо його доступним дитині і самі входимо у світ дитячого мислення.

Серед наочних методів важливу роль К. Д. Ушинський відводив *спостереженням*. Предмети природничих наук, зазначав він, вже наполовину знайомі дитині, якщо тільки вона на них подивилася. Примусьте її подивитися уважніше, введіть її запитаннями в істотні подробиці предмета, і вам залишиться сказати лише кілька слів, висловити думку, що вже ворухиться в голові учня, і ви дасте міцну основу його знанням про предмет і піднесете мислення вихованця на один щабель вище.

Видатний педагог вважав, що саме спостереження збуджують самостійну думку дитини, розвивають допитливість. Спостереження, якщо вони проводяться правильно і систематично, сприяють розвитку мислення і мови. Основою розумної, суто людської мови є правильне логічне мислення, а воно, в свою чергу, виникає не з чого іншого, як з правильних і точних спостережень, зауважував К. Д. Ушинський. Тому для розвитку спостережливості, на його думку, важливо навчити дітей бачити предмет з усіх сторін і в середовищі тих відношень, в які він поставлений.

З метою більш повного ознайомлення з предметами навколишнього світу К. Д. Ушинський рекомендував широко використовувати під час спостережень *порівняння*, вважаючи, що тільки процес порівняння робить зовнішній світ надбанням розуму. У розгляданні предмета він пропонував послідовно переходити від зовнішніх ознак до більш істотних особливостей.

Серед наочних методів, на думку К. Д. Ушинського, важливе місце в ознайомленні з навколишньою природою повинні займати картини. Високо оцінюючи їх у роботі з маленькими дітьми, К. Д. Ушинський відзначав, що, якщо вчити дитину яким-небудь п'яти невідомим їй словам, вона буде даремно мучитися над ними. Проте якщо зв'язати з картинкою двадцять таких слів — дитина засвоїть їх відразу. В роботі з дітьми він радив використовувати

картини, на яких зображено краєвиди, рослини, тварин. Розглядання їх повинно супроводжуватися бесідами, порівняннями.

Цікавими є думки К. Д. Ушинського стосовно праці дітей у природі для пізнання її. Лише та праця сприяє розвитку дітей, в процесі якої вихователь пояснює всі явища і процеси, доступні дітям. Із словесних методів ознайомлення дітей з навколишньою природою К. Д. Ушинський рекомендував широко використовувати художню літературу, особливо усну народну творчість — казки, загадки, приказки, прислів'я. Він сам дав чудові зразки оповідань і казок для дітей, які допомагають розширити уявлення дітей про навколишню природу. Наприклад, оповідання «Як сорочка у полі виросла» ознайомлює дітей з процесом вирощування льону і виготовленням тканини. В дитячому читанні і досі живуть лаконічні, доступні розумінню дітей твори К. Д. Ушинського «Васька», «Бішка», «Чотири бажання» та ін.

Загадки і прислів'я, побудовані на природознавчому матеріалі, К. Д. Ушинський радив використовувати для того, щоб пов'язати їх з цікавими поясненнями. Наприклад: «Зоря-зоряниця, красна дівця, по лісу ходила, ключі загубила; місяць бачив — не сказав, сонце побачило — підняло». Дитина може не відгадати, що ключі — це роса, але хай пояснить, чому зоря називається красною дівцею, чому говорять, що зоря губить росу. Важливе значення прислів'я і загадки мають для оволодіння дітьми рідною мовою, оскільки за формою — це животрепетний прояв рідної мови, що вилетів з її глибокого джерела — душі народу.

Читання статей (так називав К. Д. Ушинський маленькі оповідання) має супроводжуватися бесідою, порівняннями, в яких використовуються знання, набуті дітьми в процесі спостережень. Так, після читання статті «Васька» він радив порівнювати, наскільки це можливо, kota з собакою.

Дуже широко у початковому навчанні, на думку К. Д. Ушинського, слід використовувати розповідь. Вона доповнює інші методи і подобається дітям більше, ніж читання. Педагогічні якості розповіді мають бути такими, щоб вона легко запам'ятовувалася, не була сухою, щоб подробиці не затьмили головного.

За переконанням К. Д. Ушинського, природа — важливий фактор морального та естетичного виховання. Оцінюючи її позитивний вплив на формування особистості, він порівнював її з впливом педагога.

Одним з найважливіших елементів народності виховання К. Д. Ушинський вважав оволодіння рідною мовою і вивчення дітьми природи. Саме через ці джерела дитина проймається народним

духом. Голос рідної природи, сповнений думок і почуттів, пробуджує у дитини любов до Батьківщини.

Вплив природи на формування моральних якостей особистості К. Д. Ушинський вбачав не тільки у вихованні патріотичних почуттів. Високо цинив він спілкування з природою, пізнання її через літературу, через працю в природі для виховання інших моральних рис.

Важливого значення надавав К. Д. Ушинський праці в природі для формування особистості дитини. Праця, на його думку, повинна готувати підростаюче покоління до життя, виховувати у нього вольові якості, привчати до порядку. Виховання, підкреслював він, якщо воно спрямоване на щастя людини, має готувати її до праці, бо без неї людина втрачає справжню дорогу в житті. Праця в природі благотворно впливає на фізичне і духовне здоров'я, робить життя красивим, допомагає створювати достаток.

Засобом морального виховання є художня література, зокрема і твори природознавчого змісту. Сила справжніх художніх творів, на думку К. Д. Ушинського, полягає в тому, щоб пробуджувати у дітей почуття, викликати певне ставлення до моральних вчинків. Той літературний твір є повчальним, який примушує дитину полюбити моральний вчинок, моральне почуття, моральну думку, висловлену у творі. Видатний педагог виступав проти голого моралізування у художній творчості для дітей, а його оповідання і казки, вміщені в «Дитячому світі» і «Рідному слові», були взірцем дитячої художньої літератури, які своїм змістом сприяли вихованню моральних якостей у дітей.

Моральне виховання К. Д. Ушинський тісно пов'язував з естетичним. Зв'язок цей, на його думку, полягає в тому, що щира насолода з витонченого сама по собі є джерелом морального почуття. Важливим засобом естетичного виховання К. Д. Ушинський вважав свята зими, весни, літа, осені, які пробуджують поетичні почуття дітей, викликають радісні емоції, знайомлять з народними традиціями. Виховання, позбавлене свят, він називав сірим, тьманим.

Вважаючи природу найважливішим засобом гармонійного розвитку особистості, до якого обов'язково входить і правильне фізичне виховання, К. Д. Ушинський висловлювався за перенесення навчальних закладів у сільську місцевість, щоб наблизити дітей до природи. Він вказував, що сучасна педагогіка недооцінює виховний вплив природи на дитину. Треба сказати, що це закид стосується педагогіки і сьогодні. Педагогічна спадщина К. Д. Ушинського, його думки про роль природи у вихованні дітей

розроблялися його послідовниками і не втратили актуальності і в наш час.

Розробку ідей К. Д. Ушинського ми знаходимо у працях його учениці і послідовниці **Є. М. Водовозової** (1844—1923). Основні погляди на роль природи у вихованні дітей знайшли відображення у її книзі «Розумове і моральне виховання дітей від першого виявлення свідомості до шкільного віку», яка витримала сім видань і до революції була основним посібником для матерів і вихователів.

Є. М. Водовозова висувала завдання всебічного розвитку дітей, починаючи з раннього віку. Важливу роль у здійсненні цих завдань вона відводила природі.

Уперше в російській педагогіці Є. М. Водовозова визначила коло предметів і явищ природи, з якими слід ознайомлювати дітей, а також диференціювала їх для дітей різного віку. Рекомендований нею обсяг знань стосувався сезонних явищ у природі, життя рослин і тварин.

Основним шляхом пізнання дітьми природи і розвитку на цій основі розумових здібностей вона вважала спостереження. Розвиток спостережливості пов'язувався нею з розвитком допитливості, інтересу до того, що нас оточує, удосконаленням органів чуттів. Є. М. Водовозова рекомендувала широко використовувати прогулянки і екскурсії на лоно природи: в ліс, на луки, поле, річку. Бажаючи розумово розвинути свого вихованця, наполягала вона, вихователь не повинен втрачати жодного дня, сприятливого для прогулянки з дитиною з метою пробудження її спостережливості, уваги та інтересу до природи.

Для розвитку спостережливості Є. М. Водовозова рекомендувала спиратися на активність дитини, показувати предмети з усіх сторін.

Великого значення в розумовому і моральному вихованні дітей вона надавала праці в природі. Для цього Є. М. Водовозова радила відвести дітям невеликий клапчик землі, дати вирощувати їм різноманітні рослини, брати участь у догляді за свійськими тваринами тощо. Для розвитку спостережливості вона рекомендувала проводити з дітьми досліди, які б показали властивості явищ у природі, підводили їх до встановлення зв'язків.

Крім спостережень під час прогулянок, на городі, в саду Є. М. Водовозова рекомендувала створювати для дітей «природничі кабінети» — кутки природи.

Спостереження на прогулянках, екскурсіях, на думку Є. М. Водовозової, повинні супроводжуватися розповіддю дорослого, щоб дитина усвідомлювала явища, які вона спостерігає. Важливе місце

у збагаченні знань про природу **Є. М. Водовозова** відводила художній літературі. Нею були написані серії оповідань «З російського життя і природи».

На думку **Є. М. Водовозової**, розумове виховання повинне йти поруч з моральним і естетичним. Саме у спілкуванні з природою, в процесі догляду за рослинами, тваринами потрібно здійснювати формування благородних почуттів, любові до живих істот, почуття жалю до них. Естетичні ж почуття, підкреслювала **Є. М. Водовозова**, найлегше і найвільніше розвиваються за таких умов: коли дитині дають змогу добре і багато бачити і спостерігати — рослин, тварин, картини природи і її явища.

Погляди на природу як важливий засіб виховання дітей дошкільного віку були втілені у практику роботи перших дитячих садків **А. С. Симонович** (1840—1933) — представником демократичного напрямку в російській дошкільній педагогіці.

Розвиваючи ідею народності **К. Д. Ушинського**, **А. С. Симонович** вводить заняття ознайомлення з рідною природою (так звані заняття з краєзнавства).

У дошкільному віці діти повинні мати уявлення про сонце, місяць, небо, хмари, дощ, сніг, лід, грозу, річку, поле, ліс, луки, каміння, квіти, дерева, птахів, комах, молюсків.

На заняттях із старшими дітьми проводилися цікаві фізичні досліди, екскурсії до річки, у парк, під час яких діти спостерігали природу, зміни в ній. Прогулянки і екскурсії супроводжувалися бесідами, збором різних предметів — рослин, камінців тощо. На наступних заняттях дітям читали і розповідали про життя природи з метою поглиблення знань. Навесні і влітку діти працювали у саду, висаджували квіти, овочі, спостерігали за мешканцями саду — птахами, комахами, вивчали їхні повадки. Все це сприяло фізичному, розумовому і моральному розвитку дітей.

Високо оцінювала роль природи у вихованні дошкільників **Є. І. Конрад** (1838—1898) — відома письменниця-публіцист XIX ст. На її думку, в роботі з дітьми вихователі повинні віддавати перевагу елементарним знанням з природознавства, оскільки їхній різнобічний вплив на розвиток розуму, почуттів, пам'яті, фантазії не в змозі замінити ні вивчення мови, ні вправи із складання чисел та геометричних фігур. Основою ознайомлення з природою **Є. І. Конрад** вважала спілкування дітей з дійсними явищами і предметами природи.

Видатний педагог і організатор дошкільної справи **Є. І. Тихеева** (1866—1944) розглядала природу як елемент середовища, без якого не можна виховати здорову, всебічно розвинену людину. При-

рода, писала Є. І. Тихеева, основний лікар і вихователь маленької дитини. Вона зміцнює її, лікує, збагачує знаннями.

Основними шляхами формування у дітей конкретних уявлень про природу, розвитку органів чуттів Є. І. Тихеева вважала спостереження. Якщо ви хочете дати дітям уявлення про ліс, радила вона, поведіть туди дітей. Дайте їм змогу власними очима побачити ліс в усій його красі і різноманітності, почути звуки лісу, відчуття його пахощі, задовольнити в обстановці лісу свою потребу в рухах.

Саме у спілкуванні з природою, у різноманітній діяльності потрібно, на думку Є. І. Тихеевої, здійснювати сенсорне виховання дітей. Вона виступала з критикою системи М. Монтесорі за її штучність, відрив від життя.

Спостереження в природі, підкреслювала Є. І. Тихеева, найвірніший шлях до розвитку мови дітей. Важливо під час спостережень влучно використовувати художню літературу для посилення вражень від того, що спостерігається.

У практиці роботи дитячих садків за методом Є. І. Тихеевої важливе місце мала організація трудової діяльності на городі, квітнику, в кутку природи. В проведенні праці на городі Є. І. Тихеева багато в чому наслідувала рекомендації Ф. Фребеля.

Вплив природи на формування дитини не повинен обмежуватися розширенням знань, розвитком розумових процесів. Природа — могутній засіб естетичного і морального виховання. Спілкування з природою викликає у дітей почуття радості, розквіт найкращих сторін дитячої душі. Що може більшою мірою сприяти розвитку етичного, ніж усвідомлення своєї відповідальності за життя дорогої живої істоти?

Високо оцінювала Є. І. Тихеева вплив природи на естетичне виховання дітей. Природа, писала вона, найвищий естет, що представляє форми, кольори, матеріали в тому гармонійному співвідношенні, в тій вічній красі, які їй одній доступні.

У 1928 р. Є. І. Тихеевою було підготовлено план — програму ознайомлення дошкільників з природою. Вона передбачала поступове ускладнення матеріалу від групи до групи, що давало змогу створювати у дітей уявлення про цілісні явища в природі на кожну пору року. Програма ознайомлення з природою і сьогодні не втратила свого значення. Отже, Є. І. Тихеева на основі прогресивних педагогічних поглядів розвинула і вперше практично втілила у життя, в практику суспільного дошкільного виховання ідею використання природи у всебічному розвитку дітей. Зміст праці і спостережень, підбір матеріалів для кутків природи, розроблений Є. І. Тихеевою, не втратили свого значення і тепер.

У поглядах **Л. К. Шлегер** (1863—1942) («Практична робота в дитячому садку») відзначалося, що основне завдання ознайомлення з природою — пробудження інтересу у дітей, яке досягається як спостереженнями за явищами природи, так і щоденним розгляданням ілюстрацій.

Багато плідних думок про використання природи у вихованні дітей знаходимо у спадщині **Н. К. Крупської** (1869—1939). Вона розглядала природу як засіб гармонійного розвитку дітей, приділяла великого значення перебуванню дітей на лоні природи як необхідній умові зміцнення їх здоров'я. Пропонувала влаштувати майданчики при дитячих садках, робити все для того, щоб малюки якомога більше перебували на свіжому повітрі. Разом з тим вона настійно рекомендувала розгорнути пропаганду серед матерів, розповідати їм про те, яку користь дає перебування дітей на свіжому повітрі, у природному оточенні.

Н. К. Крупська послідовно проводила в практику ідею про важливу роль природи у розумовому розвитку дітей. Завдання дитячого садка, вказувала вона, полягає у розширенні кола дитячих знань про природу, у пізнанні її. У зауваженнях до проекту програми дитячого садка вона називала «жахливо убогим» обсяг відомостей про природу, пропонувала розширити цей розділ, зробити програму конкретнішою.

Розширення обсягу знань про природу **Н. К. Крупська** пов'язувала з розвитком реалістичних уявлень про навколишнє середовище, з формуванням матеріалістичного світорозуміння.

Насіння містики, вказувала вона, легко заронити в дошкільно-му віці. Дитячі враження настільки сильні, що потім дуже важко позбутися забобонів. Тому надзвичайно важливо саме в дитячому садку давати правильні, матеріалістичні пояснення природних явищ, доступних розумінню дітей.

Під час ознайомлення дітей з природою **Н. К. Крупська** рекомендувала використовувати різні методи, щоб забезпечити розв'язання поставлених завдань. Важливе місце вона надавала спостереженням. У статті «Методи дошкільної роботи на селі» **Н. К. Крупська** підкреслювала, що надзвичайно важливе завдання працівників дитячих садків, міських і сільських, вчити дітей спостерігати, рекомендувала дошкільним працівникам частіше показувати дітям, як ростуть рослини і живуть тварини, вивозити дошкільників на екскурсії у поле, до річки і т. ін.

Життєвий досвід, якого набувають діти під час спостережень, за **Н. К. Крупською** дає їм змогу самостійно підходити до розуміння зв'язків у природі, допомагає кращому матеріалістичному

розумінню природи, ніж будь що інше. Спостереження розвивають уміння бачити, дають дітям матеріал для роздумів.

Н. К. Крупська висунула основні педагогічні вимоги до організації праці дітей дошкільного віку. Дітей треба привчати до праці, однак потрібно, щоб вона насамперед сприяла розширенню дитячого досвіду, розвитку пізнавальних процесів, була доступною.

Високо оцінювала Н. К. Крупська роль ігор, художньої літератури, ілюстрацій під час ознайомлення дітей з природою. Гра для дошкільника, — писала вона, спосіб пізнання того, що нас оточує. Граючись, діти вивчають колір, форму, властивості матеріалів, рослин, тварин. Спілкування з природою впливає на розвиток ігрової діяльності: у дітей, що близько стикаються з природою, дуже багато цікавих ігор.

Іграшки Н. К. Крупська пропонувала оцінювати з погляду на те, як вони допомагають вивчати навколишнє середовище. Віддаючи пріоритет методам безпосереднього ознайомлення з природою, вона рекомендувала, щоб молодші дошкільники гралися з іграшковими звірами лише тоді, коли у них складуться певні реалістичні уявлення про цих тварин.

Книжки про природу, на думку Н. К. Крупської, повинні бути реалістичними, допомагати дитині пізнавати природні явища і зв'язки між ними. Такі ж вимоги висувалися нею і до ілюстрацій.

Завдання, зміст і методи ознайомлення з природою уточнювалися на з'їздах, конференціях з дошкільного виховання, у документах інструктивного і методичного характеру, програмах.

У 1924 р. на III з'їзді і в 1925 р. на III конференції з питань дошкільного виховання розглядалися питання змісту і методів роботи дитячих садків. Схвалювалася позиція — наближати дітей до природи, здійснювати екскурсії, вирощувати в умовах дитячого садка рослини і тварин.

Важливе значення мало видання методичного листа «Про роботу з природознавства у дошкільних закладах» (1927 р.), в якому розвивалися ідеї, вироблені на конференції.

У 1932 р. підготовлено проект, а в 1934 р. видано першу програму для дитячих садків, що мало велике значення у спрямуванні роботи по ознайомленню з природою.

ДІЯЧІ ОСВІТИ УКРАЇНИ ПРО ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ ЗАСОБАМИ ПРИРОДИ

Перший дитячий садок в Україні був відкритий сестрами Ліндфорс у 1872 р., проте він не проіснував довго через платне перебування дітей у ньому. Н. Д. Лубенець було засновано Товариство народних дитячих садків, що існували на пожертвування. Праці Н. Д. Лубенець «Монтессорі і Фребель», «Дошкільне виховання і народна школа», а також звіти про діяльність Товариства народних дитячих садків свідчать про її глибоке переконання у потребі створити громадське дошкільне виховання, прагнення осмислити ті педагогічні ідеї, які набули найбільшого поширення в той час, підтримати все прогресивне в них. Важливе місце в роботі народних дитячих садків відводилося природі. Звіти свідчать про те, що, незважаючи на обмежені кошти, дітей кожного літа вивозили на екскурсії в ліс, де вони перебували цілий день, а ввечері поверталися на поїзді. В роботі дитячих садків використовувалися ідеї Ф. Фребеля.

Надзвичайно цікавою постаттю була С. Ф. Русова (1856—1944). Їй належить розробка національного дитячого садка.

Однією з провідних ідей С. Ф. Русової було формування дитини засобами рідної природи. У роботах «Теорія і практика дошкільного виховання», «Нова школа», «Дошкільне виховання» вона переконливо доводить, що природознавство можна визнати за першу науку малих дітей. Це джерело найпотрібніших наукових знань, що дисциплінує розум, привчає дитину до пильних спостережень, до послідовних висновків. Природознавство має найкращий моральний і естетичний вплив на виховання дитини. Вона обґрунтовує це впливом природних об'єктів на емоції дітей, їхньою доступністю. Скільки задоволення, зазначає С. Ф. Русова, має дитина, розглядаючи метеликів, придивляючись до жабок, прислухаючись до співу птахів, слухаючи розповіді про життя звірів, плекаючи різних звірят. Дитина саме так зв'язана з усіма природними елементами, що треба її якнайбільше оточити природою. Природознавство найкраще задовольняє цікавість, а факти, явища природи легко запам'ятовуються. «Істина цікавості» — це перший нахил до науки, це головна основа, на якій треба ґрунтувати все навчання.

С. Ф. Русова важливого значення надавала вивченню природи для розвитку мови дітей. Вона підкреслювала, що найкращий шлях для розвитку мови — враження, що одержують діти від спілкування з живими істотами в природі. Складне людське життя, зазначала вона, не таке просте і близьке дітям, як природа, що повна жвавого, нештучного життя звірів, птахів, комах, які так захоплю-

ють дітей, тішать серце їх своєю зрозумілою психологією, ваблять своєю красою.

У природі ж треба брати і матеріал для сенсорного виховання. Важливого значення надавала С. Ф. Русова впливу природи на виховання почуття любові до рідного краю. Потрібно виховати у дитини почуття любові до рідного краю, і це дасть свої позитивні результати, коли виховання поставлене на національний ґрунт. Одночасно С. Ф. Русова висловлювалася за те, щоб любов до рідного краю не переходила у ізольований національний егоїзм.

Основний шлях виховання любові до рідної природи — це знання її. Ми можемо любити тільки те, що знаємо, писала С. Ф. Русова, і треба дати змогу дітям побачити хоч найближчі місцевості, знати в них кожну річку, ліс, озеро, острів тощо, знати рослинність, звірів свого краю, чим люди займаються, біля чого вони працюють.

Джерело естетичного виховання С. Ф. Русова вбачала в красі природи: у квітах, метеликах, деревах і листях, у співах птахів, у грі світла на воді, в кольорах зорі, в краєвидах. Увага дітей, підкреслювала вона, має бути на все це звернена, діти повинні переживати красу природи за всякої пори року, в дітях має розвинутися почуття природи, яке буде для них утіхою на все життя. Велике значення при цьому, зазначала вона, має відчуття краси тими особами, які стоять найближче до дитини.

На думку С. Ф. Русової, в дитячих садках не потрібно сталої програми. Навчання повинно вестися відповідно до того матеріалу, що його дає природа.

Щодо шляхів подання дітям знань С. Ф. Русова висловлювала думку про те, що найкращий метод той, який викликає інтерес дитини і найповніше задовольняє зацікавленість її, враховує місцеві умови. Знайомство дітей з природними об'єктами має проводитися на живих об'єктах, на справжніх явищах. Ніяка модель, ніякий малюнок не може дати кращого початкового знайомства з об'єктом природи, ніж сама природа. Через це, підкреслювала С. Ф. Русова, вивчення природи повинно будуватися на екскурсіях, на безпосередніх спостереженнях самих дітей. Під час спостережень потрібно додержуватися певного порядку: розглядання спочатку зовнішніх ознак, асоціацій з іншими, виділення нового.

Важливе місце у пізнанні природи С. Ф. Русова відводила праці дітей, яка сприятливо впливає на їх фізичне здоров'я, задовольняє інтереси, наближає до хліборобської праці. Скільки наукових спостережень можна провести, скільки радощів діти зазнають, виплекавши свою квітку, свій огірок, скільки краси можуть утворити серед своїх квітників, підкреслювала вона. Для організації праці

вона радила створити город, садок, де діти мали б змогу садити, спостерігати. Праця дітей повинна бути приємною, не тяжкою, не одноманітною, викликати найбільше творчих сил. У дитячому садку мають бути створені умови і для спостережень за тваринами. Коротке перебування живих звірят у товаристві дітей, вважала вона, викликає у них живу активну симпатію, багато дає для з'ясування самого життя звірят. Важливе значення С. Ф. Русова відводила бесідам з дітьми, розповідям. З любов'ю і пошаною, підкреслювала вона, ставляться діти до тих осіб, які чарують їх своїми оповіданнями.

Знання дітей будуть міцними за умови використання різних методів. Наприклад, для ознайомлення з овочами слід почати з екскурсії на город, вивчити загадки про овочі, вірш, далі провести гру у гарбуз, намалювати овочі, прочитати оповідання про шкідників і друзів рослин, вирізати з паперу різні овочі. Закріпленню знань дітей допоможуть колекції. Постійно маючи їх біля себе, діти краще запам'ятовують, навчаються виділяти характерне.

С. Ф. Русова вважала, що вихователі дитячих садків повинні добре знати рідну природу. У переліку дисциплін, потрібних для підготовки вихователів, вивчення природознавства вона ставила на друге місце після фізіології, враховуючи велику роль природи у вихованні малят.

У поглядах педагога **А. С. Макаренка (1888—1939)** привертає увагу оцінка праці в природі як важливого фактора формування особистості. З точки зору А. С. Макаренка, провідна роль у формуванні моральних рис особистості належить правильно організованій трудовій діяльності. В лекціях для батьків А. С. Макаренко вказує на потребу залучати дітей до сільськогосподарської праці. У творі «Педагогічна поема» він високо оцінює досвід організації сільськогосподарської праці і її вплив на формування фізичних і моральних якостей особистості.

Видатний український педагог **В. О. Сухомлинський (1918—1970)** важливого значення надавав природі як засобу фізичного, розумового, морального та естетичного виховання.

Для реалізації виховного потенціалу природного оточення В. О. Сухомлинський організує школу під голубим небом.

Спостереження за навчанням молодших школярів привели його до висновку, що одна з основних причин низької успішності учнів початкової школи — поганий стан здоров'я. Для зміцнення фізичних сил дітей В. О. Сухомлинський радив проводити більше часу серед природного оточення. Він організовує прогулянки у ліс, поле, на луки, де діти ходять босоніж, дихають цілющим повітрям, захоплюються простором і неповторною красою природи.

Особливу роль він відводив природі, спілкуванню з нею як фактору розумового розвитку. В книзі «Серце віддаю дітям» він писав, що прагнув до того, щоб, перш ніж відкрити книгу, прочитати по складах перше слово, діти повинні прочитати сторінки найкращої в світі книги — книги природи.

Кожну подорож у природу В. О. Сухомлинський називав уроком мислення, уроком розвитку розуму. На його думку, найважливіше, щоб у процесі спілкування з природою дитина нагромадила чуттєві враження. Адже дитина мислить образами, а це означає, що, слухаючи розповідь учителя про подорож краплини води, вона малює у своїй уяві і сріблясті хвилі ранкового туману, і темну хмару, і гуркіт грому, і весняний дощ. Чим яскравіші в її уявленні ці картини, тим глибше вона осмислює закономірності природи. Поєднання природної цікавості дітей з дійовим спілкуванням, з джерелами думки активізує розумову діяльність, виховує інтерес і бажання пізнати навколишнє середовище, зрозуміти його таємниці.

У школі під голубим небом велася підготовка до цікавого і доступного навчання. Спостерігаючи явища природи, діти набували знань про кількісні оцінки, під час мандрівок проводили звуковий аналіз слів-назв природних об'єктів, в об'єктах природи знаходили аналогію з буквами.

Спілкування з природою, на думку В. О. Сухомлинського, — засіб формування високих моральних якостей. Краса, писав В. О. Сухомлинський, — це кров і плоть людяності, добрих почуттів, сердечного ставлення.

Природа допомагає дітям зрозуміти велич людської праці, формує переконання: саме завдяки їй створено добробут, який їх оточує. Працюючи, малята переживають радість творення — могутнє почуття, без якого неможливо викликати бажання трудитися, принести користь іншим.

Природа формує у дітей емоційну сферу. Краса природи заострює сприймання, пробуджує творчу думку. Без вражень від тиші полів і лук, шелесту дібров, пісень жайворонка у голубому небі, шепоту колосся пшениці, дзижчання джмелів і бджіл неможливе сприймання музичних творів, бо все це є тим фоном, на якому людина може зрозуміти, відчути красу музики, те джерело, з якого вона черпає натхнення.

Думки В. О. Сухомлинського особливо актуальні у наш час, позначений гуманізацією навчально-виховного процесу у дитячих дошкільних закладах.

зв'язок тварин із середовищем має певну варіативність. Для дошкільників важливо дати загальну картину пристосувань тварини до умов навколишнього середовища, розкрити основні, суттєві і разом з тим яскраво виражені пристосування тварини у зовнішній будові (форма тіла, покрив, характер кінцівок тощо), у способі життя (пересування, живлення, захист і т. ін.).

Оволодіння систематизованими знаннями, як показують дослідження,— це встановлення об'єктивних зв'язків між предметами і явищами навколишнього світу, серед яких провідними є причинно-наслідкові зв'язки. Саме встановлення таких зв'язків характеризує рівень дитячого мислення.

Проведені дослідження доводять, що формування систематизованих знань відповідає внутрішнім потребам дошкільників. Ще І. М. Сеченов відзначав, що дитина у 3—4 роки знає властивості багатьох предметів, багато що правильно класифікує і навіть тлумачить деякі явища в тому самому напрямку, які у дорослих носять назву причинних зв'язків. Ці ж тенденції були помічені Л. С. Виготським, який відзначав, що діти дошкільного віку, як показують дослідження, самі будують теорії про походження тварин, про народження дітей і т. ін. А це означає, що у дошкільників є тенденція не тільки зрозуміти окремі факти, але й встановити деякі узагальнення. Ця тенденція в розвитку дітей повинна бути використана у процесі навчання і визначати основний шлях, за яким має будуватися в певній системі програма від першого до останнього року.

Психолого-педагогічні дослідження показали, що дошкільники можуть зрозуміти причини деяких простих явищ і здатні до елементарних логічних суджень в тому випадку, коли перед ними поставлене цікаве і зрозуміле завдання і вони можуть спиратися на спостереження яскравих проявів залежності або можуть пізнати її в процесі активної практичної діяльності.

Формування систематизованих знань повинно здійснюватися на основі нагромадження конкретних реалістичних знань у процесі спостережень у природі, праці, в дослідах, іграх. В усіх дослідженнях, присвячених питанням узагальнень, підкреслюється залежність успішності узагальнень від обсягу і характеру конкретних фактичних знань. Отже, формування систематизованих узагальнених знань вимагає ознайомлення дітей з багатоманітністю природних явищ, нагромадження фонду знань про часткові, зовнішні якості і зв'язки і залежності, що сприятиме досягненню дітьми відповідного рівня розумового розвитку.

На основі засвоєння дітьми знань здійснюється формування перших елементів світорозуміння. Сучасний етап розвитку суспіль-

ства, який характеризується плюралізмом, передбачає, що кожна людина може дотримуватися різних поглядів на навколишній світ, однак матеріалістичне розуміння світу є найбільш науковим, а тому у процесі ознайомлення дітей з природою слід використовувати можливості для формування перших елементів матеріалістичного світорозуміння. Діалектико-матеріалістичне світорозуміння передбачає розуміння природи такою, якою вона є, без різних сторонніх домішок, розглядає її у процесі руху, безперервного розвитку, у взаємозв'язках і залежностях.

Питання формування перших елементів діалектико-матеріалістичного світорозуміння у дошкільників досліджувалося Т. О. Ковальчук, П. О. Юсуповою. У процесі ознайомлення з природою є можливості для формування таких елементів діалектико-матеріалістичного розуміння природи, як матеріальність явищ природи, рух у природі і його прояви у зв'язках і залежностях, багатоманітність і єдність у природі, вплив людини на природу. Вся робота по формуванню у дошкільників перших елементів матеріалістичного розуміння природи повинна ґрунтуватися на розвитку реалістичних уявлень про доступні для них об'єкти, явища природи, а тому основними методами її здійснення є спостереження, праця, досліді.

Завдання вихователя — показувати і пояснювати дітям природу такою, якою вона є, щоб поступове нагромадження фактів підводило їх до того, що причини всіх явищ у природі лежать у ній самій. Так, поява з-під снігу проліска, виліт гарного метелика кропив'янки в теплий березневий день не викличе у дітей неправильної думки про те, що вони «нізвідки взялися», якщо вихователь ознайомить дітей з тим, що у ранньовесняних квітах поживні речовини ще з літа відкладаються у цибулинках, кореневищах, бульбочках, внаслідок чого вони рано зацвітають. Про те, як готуються до зими і перезимовують комахи, діти дізнаються із спостережень, оглядаючи кору дерев, листя, гілки — місця зимівлі комах, їх яєць та личинок. Знання, здобуті дітьми під час спостережень і доповнені розповідями вихователя, допоможуть їм переконатися у природності цих явищ.

Багатий матеріал для формування уявлень про рух у природі дають спостереження за сезонними змінами, в процесі яких на численних фактах діти переконуються у зв'язках і залежностях, що існують між явищами в природі. Наприклад, восени сонце менше зігріває землю, стає прохолодніше, немає умов для розвитку рослин, тому листя жовкне, опадає. Зі зникненням квітучих рослин зникають комахи, що живляться ними. Зменшення чисельності комах є причиною відльоту багатьох птахів.

Ознайомлення дітей з об'єктами природи дає змогу показати багатоманітність і єдність у природі. Наприклад, у процесі ознайомлення з овочевими рослинами діти дізнаються про їхню будову і одночасно про те, що всі рослини відрізняються між собою, окремі їхні органи також різко відмінні, наприклад, веретеноподібний коренеплід у моркви, ріпоподібний у буряка і мичкувате коріння у цибулі.

Дошкільників цікавить роль людини у природі, яку вони, як правило, перебільшують. У дослідженні Т. О. Ковальчук старшим дошкільникам пропонувалося відповісти на питання: чи може людина зробити так, щоб на ялинці росли вишні? Вісімдесят процентів дітей відповіли, що може. Отже, завдання вихователя полягає в тому, щоб на доступних дітям фактах показати перетворюючу силу людини (порівняти плоди диких яблунь, груш з культурними), але одночасно підкреслити, що людина не все може зробити, бо існують закони природи, які треба знати і не порушувати.

Своєрідність роботи з дошкільниками зв'язана з їхньою схильністю до антропоморфізму (перенесення властивих людині рис, особливостей на сили природи, рослини, тварин), що формується під впливом казок, розповідей дорослих, які переносять світ своїх відчуттів, суджень на поведінку тварин. У молодшому дошкільному віці цю особливість світосприйняття треба використовувати для виховання гуманних почуттів, співчуття, поступово формуючи у дітей реалістичні знання про природні об'єкти, виховуючи розумне ставлення до них.

Рівень сформованості у старших дошкільників перших елементів діалектико-матеріалістичного розуміння природи, за даними Т. О. Ковальчук, можна визначити за такими критеріями: наявністю у дітей знань про окремі предмети та явища природи (ступінь повноти, точності, наукової вірогідності); умінням бачити взаємозв'язки і залежності (насамперед причинно-наслідкового характеру) між відомими об'єктами та явищами; умінням висловлювати обгрунтовані й правильні судження з приводу встановленого взаємозв'язку з використанням раніше набутих знань.

Розвиток мислення і мови в процесі ознайомлення з природою є одним з важливих завдань. Природа є частиною навколишнього світу, з яким дитина щоденно спілкується і взаємодіє. Вона дає багатий матеріал для розвитку мислення і мови. Враховуючи, що в холодну пору року діти проводять на прогулянці не менше 4 год, а в теплу, саме у період розквіту природи, вони майже весь час перебувають на природі, є змога максимально використати природне оточення для розвитку мови дошкільників.

Багатство природи, її різноманітність, діяльність дітей у при-

роді створюють умови для розвитку словника дітей. Він поповнюється не тільки іменниками — назвами найбільш поширених рослин, тварин, частин їхнього тіла, але й великою кількістю дієслів, що передають різноманітні способи руху (стрибають, повзають, плавають і т. ін.). Ще більш цінне те, що в процесі ознайомлення з природою є чудові можливості для введення у словник дітей прикметників, які надають мові барвистості, образності. Наприклад, лише визначаючи з дітьми стан неба, можна використати такі прикметники: високе, прозоре, голубе, синє, чисте, умите, привітне, низьке, сіре, похмуре, непривітне. Не менше можливостей для введення у словник прикметників під час розглядання з дітьми рослин, тварин. Надзвичайно цінним є те, що введення нових слів у словник відбувається в процесі безпосереднього контакту дітей з тими чи іншими об'єктами природи, коли, за влучним висловом фізіолога М. І. Красногорського, слово сідає на предмет, забезпечуючи тісний зв'язок між першою і другою сигнальними системами.

Сприятливі можливості у процесі ознайомлення з природою створюються і для вирішення інших завдань розвитку мови: формування розмовної мови, навчання розповіді тощо, адже в процесі спостережень, праці, ігор діти обмінюються думками, спілкуючись між собою. Результати спостережень досить часто оформляються як розповідь про те, що діти бачили цікавого, їх знайомлять з дитячою природознавчою літературою.

Проблеми розвитку словника, зв'язної мови в процесі ознайомлення дошкільників з природою досліджувалися В. І. Коник, Н. Ф. Виноградовою, які довели високу ефективність використання природи для розвитку мови дітей.

У єдності з мовою розвивається мислення дітей. Вони не лише пізнають зовнішні властивості об'єктів природи, але й встановлюють найпростіші зв'язки, залежності, причини змін. Треба відзначити, що робота по ознайомленню з природою, як ніякий інший розділ програми дитячого садка, відкриває великі можливості для цього, оскільки в природі ці зв'язки виявляються досить яскраво, наочно і доступні розумінню дітей. Керівна роль вихователя при цьому полягає у тому, щоб на доступних дитячому розумінню фактах підвести їх до встановлення зв'язків у природі. Наприклад, формуючи уявлення про роль світла у житті рослин, вихователь демонструє пророщену у підвалі цибулину з блідим, покрученим листям. Пропонує дітям порівняти цю цибулину з цибулиною, вирощеною на вікні, і сказати, чого ж не вистачало цій цибулині у підвалі. Створюючи потрібні умови для рослини, діти переконуються, що під впливом світла її листя стає зеленим, таким, як у цибулі, яку вирощували на вікні. Щоб закріпити і узагальнити

цей зв'язок, вихователь на прогулянці показує дітям дерева, що ростуть близько одне від одного, і запитує, чому гілки з того боку, куди сонце не потрапляє, менші, вони рідкі і листя на них мало. Так поступово у дітей формуються узагальнені уявлення про найбільш важливі залежності у природі.

У процесі ознайомлення з природою здійснюється розвиток розумових операцій — аналізу, порівняння, синтезу, які надзвичайно важливі для розвитку дітей і підготовки їх до школи. Нагородження уявлень дітей про різноманітність тварин, рослин дає змогу формувати у них поняття про свійських і диких тварин, культурні і дикорослі рослини, овочі і фрукти тощо.

Здійсненню *сенсорного виховання*, як необхідній умові розумового розвитку дітей, завжди приділялася велика увага у дошкільній педагогіці. Це зумовлено тим, що від якості функціонування аналізаторів залежить якість тих уявлень, які формуються у мозку дитини. Прийнята нашою дошкільною педагогікою концепція здійснення сенсорного виховання на основі широкого ознайомлення дітей з навколишнім середовищем (на відміну від штучної системи сенсорного виховання М. Монтессорі) зумовлює велику роль природи у вихованні. Багатство барв, кольорів, запахів, звуків у природі створює необмежений простір для сенсорного виховання дітей. Навчаючи дітей визначати кольори квіток, відтінки зелені, колір неба, вихователь сприяє розвитку зорового аналізатора, формує уявлення про кольори, їхнє гармонійне поєднання.

Під час ознайомлення з природою є велика змога для розвитку дотикового аналізатора. Розрізання і порівняння гладенької і зморшкуватої горошини, м'якого молодого листка і цупкішого старого, гладенького листка бегонії завждиквітучої і покритого волосинками листка бегонії рекс сприяють розвитку здатності більш точно розрізнити предмети на дотик.

Спостереження у природі цінні для розвитку у дітей уміння розрізнити форму, величину, напрямки. Розглядаючи кімнатні рослини, вихователь зазначає, що у пеларгонії зональної листя кругле, по краях вирізане маленькими півкругами, у клівії листя довге, вузьке, на кінці загострене. Збираючи з малюками восени листочки, вихователь пропонує знайти великі і маленькі. Виділення характерних ознак в умовах варіювання типової форми, сприяє розвитку обстежувальних дій, кращому засвоєнню суспільно вироблених еталонів.

Природа багата звуками, запахами. Навчаючи дітей прислухатися до шуму вітру, дзижчання бджоли, співу птахів, вдихати аромат квітух квітів, своєрідні пахощі овочевих рослин, вихователь

наповнює дітей чуттєвими образами, розвиває слухову увагу, навчає розрізняти звуки, запахи.

У дослідженні Є. І. Корзакової влучно вказується на те, що тільки в процесі спілкування з природою можна сформулювати уявлення про деякі властивості об'єктів, виконати обстежувальні дії, наприклад визначення стану ґрунту.

Важливим завданням розумового виховання в процесі ознайомлення з природою є *розвиток пізнавальних інтересів і спостережливості*.

Сучасний етап розвитку нашого суспільства висуває досить високі вимоги до творчого потенціалу особистості. А така особистість характеризується високим рівнем розвитку пізнавальних інтересів. Психологічні дослідження свідчать про винятково важливе значення розвитку пізнавальних інтересів у підготовці дітей до школи. Пізнавальні інтереси розглядаються ними як важливий і гуманний мотив навчальної діяльності: дитина повинна навчатися тому, що їй цікаво дізнаватися про різноманітні явища природи і суспільного життя, а не тому, що цього вимагають дорослі. Дослідження Л. С. Славіної, Н. Г. Морозової та інших доводять, що основна причина неуспішності дітей у перших класах школи — недостатній розвиток пізнавальних інтересів. З проблеми розвитку пізнавальних інтересів у процесі ознайомлення дошкільників з природою проведено ряд досліджень: Л. Ф. Захаревич, Н. К. Постниковою, Л. В. Маневцевою, Т. А. Куликовою.

Дослідники виходили з того, що пізнавальні інтереси формуються на основі вродженого рефлексу «що таке?», який у дітей виявляється не однаковою мірою. Якщо цілеспрямовано не розвивати пізнавальний інтерес, то він згасає. Звідси особливо великого значення набуває його розвиток у ранньому віці. Без цього неможливо повністю використати потенційні можливості дітей дошкільного віку.

Дослідження доводять, що рушійною силою у розвитку пізнавальних інтересів у дітей є знання. Чим більше дитина знає, тим більше вона хоче знати. Важливе значення має новизна знань. Якщо це не враховується, пізнавальні потреби згасають, діти втрачають інтерес до знань, а педагогу доводиться користуватися на заняттях штучними прийомами активізації пізнавальної діяльності.

Особливе значення у розвитку пізнавальних інтересів, як показали дослідження, мають такі знання, які розкривають зв'язки і залежності між природними об'єктами, доступні безпосередньому сприйманню дітей. І нарешті важлива роль відводиться пошуковій діяльності дошкільників, у процесі якої через безпосереднє спри-

ймання надзвичайно переконливо діти пізнають зв'язки і залежності у природі.

Слід відмітити, що інтерес дослідників до проблеми розвитку пізнавальних інтересів саме у процесі ознайомлення дошкільників з природою не є випадковим. Природа надає для цього необмежені можливості. Різноманітність видів рослин, тварин, зміни в процесі їхнього росту і розвитку, пристосування до умов середовища — ось те, що може щоденно забезпечувати надходження нової інформації, сприяти формуванню пізнавальної активності дітей.

Одним із завдань розумового виховання в процесі ознайомлення з природою є розвиток у дітей спостережливості — сукупності особистих якостей і здібностей людини, які, з одного боку, передбачають уміння бачити предмети і явища в усьому багатстві їхніх характерних ознак, а з другого — виділяти суттєві ознаки і зв'язки, правильно розпізнавати типові риси у явищах, швидко орієнтуватися в ситуації. Ця якість важлива для всіх етапів розвитку особистості.

Дослідження питань розвитку спостережень у дошкільному віці були проведені Г. К. Матвеевою, П. Г. Саморуковою, Г. І. Васильєвою, Н. І. Ветровою. Автори досліджень зазначають, що спостережливість, як якість особистості, не формується спонтанно. Потрібна цілеспрямована і систематична робота з формування у дітей діяльності спостереження і спостережливості. Вихователю потрібно володіти арсеналом прийомів, які забезпечують результативність цієї роботи. Забезпечуючи живий контакт з природою, спостереження сприяють формуванню реалістичних уявлень, розвиткові мови, мислення, сенсорних процесів, допитливості, доброму ставленню до природних об'єктів, що позитивно впливає на загальний розвиток дітей.

МОРАЛЬНЕ І ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Завдання морального виховання в процесі ознайомлення дітей з природою включають екологічне виховання дошкільників та виховання інтересу і любові до праці в природі, перших трудових навичок вирощування рослин, догляду за тваринами.

Екологічне виховання є одним з найважливіших завдань сьогодення. Науково-технічний прогрес, що дав людству надзвичайно багато корисного, породив і цілий ряд екологічних проблем: забруднення атмосфери, ґрунтів, вод, збіднення рослинного і тваринного світу. Майбутній стан природного середовища значною мірою залежить від успішного здійснення екологічного виховання, формування нового, свідомого, відповідального, доброго ставлення

до природи, розвитку екологічної етики, основаної на ідеї співпереживання, самооцінки всього живого. Екологічне виховання тісно пов'язане з екологічною освітою. На основі знань, діяльності формується екологічна культура. Людина, що оволоділа нею, усвідомлює загальні закономірності природи і суспільства, вважає природу своїм рідним домом, який треба берегти і про який треба піклуватися.

Екологічні проблеми є глобальними, загальнолюдськими і ряд міжнародних організацій — ООН, ЮНЕСКО, ЮНЕП — розробляють завдання, стратегію і тактику освіти і виховання в галузі охорони навколишнього середовища. В матеріалах міжурядових конференцій сформульовані такі завдання:

1. Викликати стурбованість сучасним станом навколишнього середовища.

2. Формувати у всіх груп населення екологічні знання і на основі цих знань — діяльність, спрямовану на поліпшення навколишнього середовища.

Підкреслюється потреба у безперервності освіти і виховання в галузі охорони навколишнього середовища, починаючи з дошкільного і кінчаючи пенсійним віком. Обов'язковою умовою є міждисциплінарний підхід, який передбачає, щоб питання охорони навколишнього середовища, природокористування пронизували всі дисципліни, що вивчаються учнями у школі, а студентами у вищих навчальних закладах. В умовах дитячого садка здійснення міждисциплінарного підходу означає, що формування позитивного ставлення до природи повинно здійснюватися не тільки в процесі ознайомлення дітей з природою, але й в усіх інших розділах роботи дитячого садка. Наприклад, під час формування культурно-гігієнічних навичок (умивання, миття рук) потрібно розповідати про цінність води для природи, життя людини, привчати економно витрачати її тощо.

У міжнародних рекомендаціях підкреслюється, що в дошкільному і молодшому шкільному віці слід забезпечити якомога більше безпосередніх контактів дітей з природою. Всі ці рекомендації повинні щоденно втілюватися у практиці роботи дитячих дошкільних закладів.

Питання екологічного виховання досліджувалося у дітей як шкільного, так і дошкільного віку. Враховуючи значення наступності у проведенні цієї роботи, коротко спинимося на них.

У дослідженнях І. Д. Зверева, А. П. Залєбного, І. С. Матрусова та ін. ставиться завдання виховати нове покоління людей, які б свято берегли землю, сади, ліси, воду, повітря. Важливо сформувати у учнів екологічну культуру, виробити усвідомлення того, що

в природі все збалансовано, що неприпустимо перебудувати її на власний розсуд. Природу треба всіляко оберігати, примножувати її багатства.

Дослідниками були конкретизовані завдання екологічного виховання школярів. Враховуючи, що в дошкільному віці починають закладатися основи для вирішення їх і дитячий садок є першою ланкою в системі освіти, ці завдання слід сприймати і як завдання дитячого садка, а реалізація їх повинна здійснюватися з урахуванням віку і можливостей дітей. Розглянемо їх.

1. Засвоєння провідних ідей, основних понять і наукових фактів, на базі яких визначається оптимальний вплив людини на природу відповідно до її законів.

Стосовно дошкільного віку — це засвоєння системних знань, які відображують основну залежність у природі — залежність організмів від умов існування. Рослина може рости і розвиватися тільки тоді, коли є потрібні для цього умови: світло, тепло, волога, поживний ґрунт. Слід піклуватися про створення саме таких умов для рослин.

2. Розуміння багатосторонньої цінності природи як джерела матеріальних і духовних сил суспільства.

Під час проведення практичної роботи з дошкільниками це засвоєння знань про значення рослин і тварин в житті людини і природи, завдяки чому формуються ціннісні орієнтації. В сучасній педагогічній науці поняття ціннісні орієнтації співвідносяться з мотиваційними орієнтаціями особистості. Цінність, зазначав С. Л. Рубінштейн, це значимість для людини чогось у світі. Тільки та цінність, яка визначається, здатна виконувати важливу ціннісну функцію — функцію орієнтира у поведінці людини, отже, визначати її ставлення до природи.

3. Оволодіння прикладними знаннями, практичними вміннями і навичками раціонального природокористування, розвиток здатності оцінювати стан навколишнього середовища, приймати правильні рішення щодо його поліпшення, передбачати можливі наслідки своїх дій і не допускати негативних дій на природу в усіх видах громадсько-трудової діяльності.

Уже в дошкільному віці діти оволодівають деякими правилами природокористування: слід охороняти корисні види рослин, тварин; не можна брати живих істот з місць їхнього існування; слід дбайливо ставитися до землі, води, повітря, оскільки це середовище, де мешкають живі істоти. Дошкільники оцінюють стан своєї ділянки і роблять висновок: на забрудненій ділянці гратися не можна, її треба спочатку прибрати.

4. Розвиток потреби у спілкуванні з природою, прагнення до

пізнання навколишньої природи у єдності з морально-естетичними переживаннями.

Прагнення до пізнання природи і спілкування з нею розвивається у дошкільників під впливом нової інформації, яка повинна щоденно надходити від дорослих.

5. Активізація діяльності, спрямованої на покращення природного і перетворювального середовища, непримиренність до дій людей, що шкодять йому, пропаганда природоохоронних ідей.

Здавалося б, що можливості дітей у дитячому садку для реалізації цього завдання вкрай обмежені, однак діти всіх вікових груп, починаючи з молодшої, самостійно висаджують квіти на ділянці дитячого садка, доглядають за ними, підгодовують узимку птахів, підгортають сніг під дерева, кущі, захищаючи їх від пошкоджень. Під час цільових прогулянок висаджують укорінені живці верб на березі річки, ставка, садять насіння жолудів у лісі. За умови проведення з дітьми змістовної роботи по ознайомленню з природою вони можуть впливати на поведінку своїх батьків щодо ставлення їх до природи.

У проведених В. Г. Грецовою та З. П. Плохій дослідженнях простежується спільна точка зору на те, що екологічне виховання дошкільників здійснюється під впливом знань та організації *практичної діяльності*, в якій застосовуються ці знання.

1. Дослідження доводять, що у формуванні ставлення дітей до природи важливе значення мають їхні знання про естетичні властивості об'єктів природи, що зумовлює емоційно-позитивний відгук у дітей.

2. Важливе значення мають знання, які розкривають зв'язки і залежності в природі, оскільки саме вони становлять ту основу, яка визначає оптимальний вплив людини на природу.

3. Дослідження показали, що для формування позитивного ставлення дошкільників до природи потрібно засвоїти знання про значення неживої природи, рослин, тварин у житті природи і людини. Саме ці знання забезпечують формування ціннісних орієнтацій, які визначають поведінку дітей по відношенню до природних об'єктів.

Процес засвоєння *моральних норм* особистістю відбувається у три етапи. Перший етап полягає у тому, що людина має уявлення про моральну норму. Другий — це поєднання знань про те, що потребує моральна норма, із знаннями того, чому її треба виконувати. Забезпечити виконання моральної норми може третій етап засвоєння, коли знання моральної норми перетворюється у переконання. Саме цей етап найбільше пов'язаний з діяльністю. Спілкування дошкільників з різноманітними об'єктами природи під

час прогулянок, екскурсій створює реальні можливості для засвоєння знань про правила природокористування і одночасно виконання їх. Особлива роль при цьому належить самостійному вирощуванню рослин і тварин і догляду за ними, оскільки ця діяльність формує потребу у спілкуванні з природою, мотиви, почуття, інтереси дітей.

Основними критеріями сформованості дбайливого ставлення дошкільників до природи можна вважати: стійкий прояв піклування про мешканців кутка природи, ділянки дитячого садка, позитивне ставлення до праці в природі, оволодіння правилами природокористування.

Основними умовами екологічного виховання дошкільників можна вважати такі:

1. Забезпечення міждисциплінарного підходу у формуванні знань про природу і природокористування.

2. Врахування вікових, пізнавальних можливостей дітей у процесі екологічного виховання.

3. Організація діяльності, що сприяє поліпшенню навколишнього середовища.

4. Вибір оптимальних форм і методів роботи з дітьми.

5. Приклад вихователя.

6. Спільна робота дитячого садка і сім'ї.

Важлива роль у здійсненні завдань морального виховання в процесі ознайомлення дітей з природою належить *вихованню любові до праці в природі, формуванню перших трудових навичок* вирощування рослин, догляду за тваринами. Видатний педагог Й. Г. Песталоцці зазначав, що справжню людину творить те, що вона працює, а не те, що вона бачить і чує. Саме в процесі праці в природі найбільш комплексно здійснюються завдання ознайомлення з природою, а на цій основі — і гармонійний розвиток особистості.

Природа є могутнім засобом *естетичного виховання* дошкільників. Саме в процесі спілкування з природою створюються сприятливі можливості для здійснення ряду завдань естетичного виховання, а саме: формування естетичних вражень у дітей; навчання розуміння творів мистецтва (пейзажу і натюрморту); перших спроб творити красу у навколишньому середовищі.

Можна без перебільшення твердити, що базовим завданням є *формування у дошкільників естетичних вражень*. Природа — першоджерело краси. Сприймаючи її, людина відображує цю красу у мистецтві, побуті. Без нагромадження естетичних вражень неможливе ні відтворення краси природи в образотворчій діяльності дітей, ні розуміння образотворчого мистецтва.

На своєрідність формування у дітей естетичних вражень вказував у свій час К. Д. Ушинський, вважаючи, що краса природи передусім сприймається дорослими і вже через них — дітьми. Можна зростати серед чудової природи, але не помічати її. І подібно до того як молоді птахи навчаються співати з голосу дорослих птахів, естетична оцінка у дітей формується через посередника, тобто вихователя. У дослідженні, проведеному Є. О. Фльориною, ця думка була підтверджена експериментально. Вона наполягала на тому, щоб в естетичному вихованні прагнути до єдності емоційного і пізнавального. В процесі сприйняття потрібно розширювати і поглиблювати асоціативні зв'язки дітей, процеси аналізу і синтезу, активізуючи розумовий процес і емоційне ставлення до сприйняття. Велику роль у цьому має емоційна чутливість педагога, його уміння не лише побачити красу природи, але й доступно донести її до дітей з тим, щоб сформувати естетичні цінності, важливі не лише для естетичного розвитку особистості, але й для доброго, гуманного ставлення до навколишньої природи.

Основний шлях формування естетичних вражень — це спостереження природи, доповнені розповіддю вихователя про естетичні властивості об'єктів природи, красу навколишнього світу. Дослідження Е. М. Нікітіної довели, що дошкільники здатні сприйняти красу пейзажу. Користуючись іншими засобами — поетичним словом, ілюстративним матеріалом, технічними засобами навчання, вихователь може закріпити, поновити естетичні враження, набуті у процесі спілкування з природою.

Естетичні враження, що формуються у дітей у процесі ознайомлення з природою, є важливою умовою розуміння мистецтва пейзажу і натюрморту. Дослідження Н. М. Зубаревої, Л. В. Компанцевої довели, що сприймання пейзажу є процесом накладання вражень від навколишньої природи на твір мистецтва — пейзаж. Чим яскравіші будуть особисті враження, тим більший інтерес, більші асоціації викличе художній твір, що й забезпечить його сприйняття і розуміння.

Величезне значення в естетичному вихованні має формування уміння відтворювати красу навколишньої природи в образотворчій діяльності, побуті. Це витоки розуміння того, що навколишня природа є джерелом збагачення життя прекрасним. У ніжному плафоні відтворюється витончена краса конвалії, купини, у барвистій тканині — краса квітучої луки. Навчаючи дітей відображувати на серветках, тарілках, чашечках, рукавичках природу — квіти, метеликів тощо, — вихователь формує естетичний смак, бажання створювати красу навколо себе.

Велике значення для естетичного виховання має трудова діяльність, спрямована на поліпшення навколишнього природного середовища. В. О. Сухомлинський підкреслював, що радість праці неможлива без відчуття краси і тут краса не тільки та, яку отримує дитина, а насамперед та, яку вона створює. Вирішуючи це завдання, вихователі обов'язково повинні прагнути до того, щоб кожна дитина виростила квіти, наголошуючи, як прекрасно виглядають квітучі рослини, яким гарним стало те місце, де попрацювали діти.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Здавна було помічено, що перебування серед природи зміцнює організм, підвищує працездатність, і лише експериментальним шляхом було встановлено надзвичайно велике значення в цьому фітонцидів — летючих речовин, що їх виділяють рослини. Український ботанік академік М. Г. Холодний називав їх вітамінами повітря. Фітонциди згубно діють на патогенні бактерії, у тому числі й дихальних шляхів, тому діти значно менше хворіють і швидше поновлюють здоров'я, перебуваючи у природі, а не у приміщеннях. Дослідженнями виявлено, що фітонциди сприятливо діють на нервову систему, забезпечуючи її активний функціональний стан і запобігаючи перевантаженню. Це особливо повинно враховуватися вихователями дитячих садків.

Перебування серед природи і дія природних факторів — сонця, повітря, води — стимулюють обмін речовин у дітей, сприяють їхньому загартуванню. Під впливом ультрафіолетового проміння в організмі дитини утворюється кальциферол (вітамін D), що сприяє зміцненню кісток скелета.

Активні рухи дітей під час перебування на природі сприяють їхньому вдосконаленню, координації.

Важливе значення для нормального функціонування нервової системи дитини мають ті сенсорні враження, що вона їх одержує під час спілкування з природою. Лікування красою природи зараз міцно увійшло у систему оздоровлення людей у санаторіях, пансіонатах тощо.

ЗМІСТ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ПРИРОДОЮ В ДИТЯЧОМУ САДКУ

Зміст ознайомлення дошкільників з природою визначається програмою дитячого садка, яка є державним документом і обов'язковою для виконання. Зміст знань визначає характер і рівень розвитку індивіда, його інтелектуальної діяльності та світосприймання. Можна говорити про те, що зміст навчання забезпечує управління розвитком особистості.

Під час визначення змісту ознайомлення з природою керуються рядом принципів.

1. *Принцип виховуючого і розвиваючого характеру знань*, відповідно до якого в програму включаються знання, які виконують три функції у формуванні особистості: інформативну, орієнтовну і оціночну.

Інформативна функція є основою для формування у дошкільників уявлень про навколишню природу, зв'язки між природними об'єктами, ставлення людей до них. Отже, оволодіння сукупністю таких знань сприяє інформованості дітей про навколишній світ, розвиває психічні процеси.

Орієнтовна функція забезпечує дошкільникам вибір напрямку діяльності відповідно до знань. Наприклад, є їстівні і отруйні рослини. Останні не можна їсти, брати у руки.

Оціночна функція полягає в тому, що знання є базою формування ставлення до природи. Без знань про об'єкти природи не може бути і ставлення до них. Отже, навчальні і виховні завдання в процесі ознайомлення з природою вирішуються комплексно, а оволодіння обсягом знань, умінь, навичок, визначених програмою, повинно забезпечити виконання завдань ознайомлення дошкільників з природою.

Відбір обсягу знань про природу зумовлюється метою виховання, яка коригується суспільством на кожному етапі його розвитку. Сучасний етап вимагає більш глибокої уваги до екологічного виховання.

2. Важлива роль *принципу доступності*. Особливості пізнавальної діяльності дошкільників вимагають урахування вікових особливостей. Психологічними дослідженнями (О. В. Запорожець, Г. О. Люблінська, М. М. Подд'яков, Л. А. Венгер) доведено, що в дошкільному віці йде бурхливий розвиток мислення у єдності його основних форм — наочно-дійової, наочно-образної, логічної. Переважають у цьому комплексі і мають найбільше значення наочно-образне і наочно-дійове мислення. Отже, доступнішими будуть ті явища природи, які мають яскраві зовніш-

ні прояви. В сучасних дослідженнях доведено, що дошкільники в процесі предметно-чуттєвої діяльності здатні виділяти деякі суттєві зв'язки і відображати їх в образній формі — у формі узагальнених уявлень. Засвоєння таких знань важливо для досягнення розвиваючого ефекту у розумовому розвитку дітей, з яким тісно пов'язані інші сторони всебічного розвитку дошкільників.

Доступність знань не означає легкість. Психічний розвиток дитини зумовлений навчанням і вихованням, які відіграють визначальну роль у темпах, якісних особливостях розвитку. Взаємозв'язок навчання і розвитку розглядається як процес протиріч. Навчання, будуючись не тільки на завершених циклах розвитку психіки, а насамперед на тих психічних функціях, які ще не визріли, рухає вперед їх формування.

3. З принципом доступності тісно пов'язаний *принцип науковості у відборі знань*. Вже у дошкільному віці діти повинні засвоїти системні знання, які об'єднуються навколо провідної залежності в природі, що має яскраво виражені зовнішні прояви. Як вважають дослідники, такою глобальною залежністю у природі є єдність організму і навколишнього середовища. У рослинному світі ці зв'язки виявляються у відповідності стану рослини основним факторам зовнішнього середовища. У тваринному світі це захисні пристосування — маскуюче забарвлення, відповідність будови тварини способу життя.

Системні знання найбільш повно забезпечують реалізацію принципу науковості, оскільки в їх основу покладено формування елементарних понять, що відображають найбільш суттєві зв'язки. Програма передбачає ознайомлення з живою природою у трьох напрямках: різноманітність рослинного і тваринного світу, ріст і розвиток рослин і тварин, залежність життя істот від факторів зовнішнього середовища.

4. Специфічним принципом відбору знань про природу для дитячого садка є *принцип енциклопедичності*. Вперше він був застосований Я. А. Коменським, а в російській педагогіці — К. Д. Ушинським, які вважали за необхідне формувати у дошкільників досить широке коло знань про неживу природу, рослини, тварин, працю людей у природі. І сьогодні у програму дитячого садка включається досить широке коло знань про природні матеріали (елементи геологічних знань), метеорологічні явища (елементи метеорології), сезонні зміни в природі (елементи фенології), різноманітність рослин, їхню будову (елементи ботанічних знань), різноманітність тварин (елементи зоологічних знань) тощо. Це потрібно для того, щоб навчити дитину орієнтуватися у природному

середовищі, сформувати правильне ставлення до природних об'єктів.

5. *Краєзнавчий принцип* виявляється у підборі такого природного матеріалу, який найбільш поширений у даній місцевості. Ще К. Д. Ушинський вказував на те, що вивчення дітьми природи повинно починатися не з курйозів і диковин, а з того, що безпосередньо оточує дитину. Відомо, що Україна розташована у межах трьох географічних зон: Полісся, Лісостепу і Степу. Вони мають суттєві відмінності у рослинному і тваринному світі, які зумовлені кліматичними і ґрунтовими факторами.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ЗНАНЬ ДІТЕЙ ПРО ПРИРОДУ, УМІНЬ І НАВИЧОК ВИРОЩУВАННЯ РОСЛИН, ДОГЛЯДУ ЗА ТВАРИНАМИ

У наш час створено кілька програм для дитячих садків («Дитина», «Дитина у дошкільні роки», «Малюток», «Українське дошкільня»), в яких визначається рівень знань, умінь, навичок, які повинні сформуватися у дітей в процесі ознайомлення їх з природою. Слід відмітити відсутність принципових відмінностей у змісті програм по ознайомленню з природою, спрямованістю кожної з них на вирішення завдань екологічного виховання дошкільників.

Програми передбачають ознайомлення дошкільників з явищами неживої природи, рослинним і тваринним світом.

Які ж знання про *явища неживої природи* повинні отримати діти? Формування знань про явища неживої природи включає ознайомлення їх з властивостями піску, глини, ґрунту, повітря, води. У дітей повинні скластися уявлення про існування води в трьох станах, а також розуміння значення води, повітря, ґрунту для життя живих істот і на основі цього дбайливого ставлення до них.

Дошкільники повинні ознайомитися з метеорологічними елементами (температурними змінами, різними формами опадів, характером вітрів), а також з метеорологічними явищами (зливами, грозами, туманами, завірюхами), світловими явищами (веселкою, зорею), вміти використовувати деякі місцеві ознаки передбачення погоди.

Програми передбачають формування знань про поступові сезонні зміни, їхній зв'язок із зменшенням чи збільшенням дня і ночі, положенням Сонця на небосхилі, його активністю. У дітей має бути сформоване узагальнене уявлення про те, що зміни в

неживій природі призводять до змін рослин, тварин, діяльності людей.

Зміст програм по ознайомленню дітей з *рослинним світом* включає формування у дітей протягом перебування їх у дитячому садку знань про будову рослин (коріння, стебло, листок, квітка, плід), їх різноманітність і окремі функції (коріння вбирає воду і поживні речовини з ґрунту, утримує рослину у землі, через стебло проходять поживні речовини, насінням рослини розмножуються).

Програми передбачають формування у дітей знань про дикорослі і культурні рослини. За дошкільний період діти повинні ознайомитися з найбільш поширеними городніми, польовими, садовими рослинами, рослинами квітників, кімнатними декоративними рослинами, знати їхні зовнішні ознаки, основні вимоги до умов життя, вирощування, використання їх людиною. Дошкільники мають навчатися вирощувати рослини на ділянці дитячого садка і в кутку природи, доглядати за ними, ознайомитися з основними фазами в їхньому розвитку.

Усі програми передбачають ознайомлення дітей з дикорослими рослинами природних і штучних рослинних угруповань (дикорослі дерева, кущі, трав'янисті рослини лісів, лук, степів; бур'яни, придорожні, пустирні рослини). Враховуючи різноманітність природних умов, в яких працюють дитячі садки, програми обмежуються лише приблизним кількісним визначенням дикорослих рослин, з якими знайомляться діти, а також завданням формування у дітей уявлень про значення рослин у природі, житті людини, виховання дбайливого ставлення до них.

Ставиться завдання сформувати у дошкільників узагальнене уявлення про те, що для розвитку рослин потрібні тепло, світло, волога, поживні речовини. Якщо таких факторів зовнішнього середовища немає, — рослини не ростуть, не розвиваються. Всі рослини потребують уваги і дбайливого ставлення.

Програми визначають коло знань дошкільників про *тваринний світ*. Протягом перебування дітей у дитячому садку у них повинні бути сформовані знання про зовнішні ознаки, деякі пристосування до способу життя, значення для природи і людини таких систематичних груп тварин, як кільчасті черви (дошовий черв'як); членистоногі (пауки, комахи, що є у найближчому оточенні); риби місцевих водойм і акваріумні; земноводні (жаба); плазуни (ящірка, черепаха); птахи; ссавці дикі і свійські, що є у навколишньому середовищі і характерні для природи України.

У дітей потрібно сформувати узагальнене уявлення про те, що тварини — живі істоти, що для життя їм потрібні певні умови:

повітря, їжа, вода. Немає корисних і шкідливих тварин. Життя кожної тварини важливе для життя природи в цілому. До тварин треба ставитися дбайливо.

Програми передбачають формування навичок догляду за тваринами, що живуть у кутку природи і на ділянці: готувати і давати корм, чистити поїлки, годівниці.

Дошкільники за час перебування в дитячому садку повинні ознайомитися з доступною їм розумінню працею людини в природі. На цій основі треба сформувати інтерес і позитивне ставлення дітей до сільськогосподарської праці.

Що ж відрізняє програми?

Програма *«Українське дошкільля»* більше уваги приділяє ознайомленню дітей з історико-етнографічним матеріалом, що повинно бути спрямоване на формування національних рис характеру — любові до Землі, всього живого, народних традицій, виховання людини-добротворця. Програма досить детально подає зміст знань про пори року.

У програмі *«Дитина у дошкільні роки»* детально розробляються обсяг знань для різних вікових груп за порами року, формування умінь, навичок, пов'язаних з доглядом за рослинами, тваринами. Цю програму добре використовувати вихователям-початківцям.

Програма *«Малятко»* відрізняється від інших меншою деталізацією програмних вимог, відсутністю розподілу змісту за кварталами. У програму включено формування у дошкільників початкових гігієнічних знань. Більш чітко визначені завдання з формування у дошкільників узагальнених уявлень. Використання цієї програми розраховане на вихователів, які добре володіють знаннями про природу рідного краю.

У програмі *«Дитина»* зміст побудований за сезонами, більше уваги приділено пізнавальним діям (практичним, сенсорним, дослідницьким), якими повинні оволодівати діти в процесі ознайомлення з природою. Введено формування гігієнічних знань.

В усіх програмах знайшли втілення результати досліджень по проблемах змісту знань (С. М. Ніколаєвої, І. О. Хайдурової, Є. Ф. Терентьевої, Н. Н. Кондратьєвої та ін.). На жаль, не знайшло відображення дослідження В. І. Каразану по формуванню початкових географічних уявлень у дітей старшого дошкільного віку.

Структура більшості програм підпорядкована сезонному принципу подання знань, врахована концентричність у розподілі обсягу знань для дітей різних вікових груп. Поряд з цим є важливою вказівка на потребу уникати жорсткого розмежування вимог про-

грамі, оскільки у кожній групі є діти різного рівня розвитку. При певному відставанні дитини в розвитку вихователь повинен добирати такі вимоги розділу програми, які їй під силу засвоїти, і поступово їх ускладнювати. Якщо дитина знає більше, ніж передбачає програма, потрібно забезпечити випереджаюче просування в оволодінні знаннями, уміннями, навичками.

Важливою особливістю структури програм «Малятко» і «Дитина» є введення показників засвоєння змісту знань про природу по кожній віковій групі.

КУТОК ПРИРОДИ І ДІЛЯНКА ДИТЯЧОГО САДКА ЯК ОСНОВНА МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

Куток природи в дитячому садку — важлива умова організації змістовної діяльності дітей, спрямованої на вирішення завдань ознайомлення дітей з природою.

Уперше питання про створення науково-природничих кабінетів було розроблене Є. М. Водовозовою. Дальшу розробку воно знайшло у педагогічній діяльності Є. І. Тихеєвої, яка вважала кутки природи обов'язковою умовою обладнання кожного дошкільного закладу. Ця вимога зберігається і тепер.

Навчально-виховне значення кутка природи не можна переоцінити. Наявність його у груповій кімнаті дозволяє *формувати реалістичні уявлення про представників рослинного, тваринного світу через забезпечення безпосереднього контакту дітей з ними.* Саме в процесі спостережень за розвитком тварин, ростом рослин створюються можливості для формування у дошкільників системних знань: рослини можуть існувати лише при наявності відповідних умов — світла, тепла, вологи, поживного ґрунту; кожна тварина пристосована до певних умов існування і, утримуючи її в кутку природи, слід подбати про створення таких умов.

Спостереження і діяльність, пов'язана з доглядом за мешканцями кутка природи, збуджує думку, сприяє встановленню доступних розумінню дітей зв'язків, а все це вимагає і відповідного мовного оформлення. Об'єкти кутка природи дають змогу вихователю розвивати у дітей сенсорні органи, використовуючи для цього різноманітність забарвлення, форм, звуків, запахів природних об'єктів.

Особлива роль належить кутку природи у розвитку пізнавальних інтересів і спостережливості дітей, оскільки куток природи виконує функцію маленької лабораторії, де проводяться нескладні

досліди, здійснюються довготривалі спостереження за розвитком рослин і тварин.

Використовуючи об'єкти кутка природи, вихователь має змогу здійснювати екологічне виховання — формувати знання про залежності у природі, ціннісні орієнтації. Захоплюючи дітей цікавим світом природи, вихователь викликає у них бажання спілкуватися з нею, формує гуманне дбайливе ставлення до живого.

Наявність кутка природи — неодмінна умова формування перших трудових навичок, пов'язаних з доглядом за рослинами, тваринами, а також почуття відповідальності за доручену справу.

Добре обладнаний куток природи є завжди окрасою групової кімнати. Під час дослідження ставили питання старшим дошкільникам, що вони вважають найкрасивішим у груповій кімнаті. 90 % відповідали, що це куток природи. Спостереження в кутку природи за гарним цвітінням квітів, чудовим підводним світом акваріума тощо дають змогу збагатити дітей естетичними враженнями і відобразити красу у малюнках.

У кутках природи дитячих садків утримуються рослини і тварини. До їхнього вибору ставляться певні вимоги:

1. Об'єкти кутка природи мають відповідати завданням програми, сприяти їхньому виконанню.

2. Рослини і тварини повинні бути безпечними для дітей. Наприклад, через отруйні властивості не можна утримувати в дитячому садку соляну (паслін), олеандр, маранту, аглаонему, еуфорбію, а також колючі кактуси.

3. Об'єкти кутка природи не повинні вимагати складного догляду.

4. Серед об'єктів кутка природи не повинно бути рослин, тварин, які підлягають охороні або чисельність яких незначна.

5. Об'єкти кутка природи повинні змінюватися, поряд з постійними мешканцями повинні бути тимчасові. Це забезпечить постійний приплив нової інформації — важливу умову для розвитку пізнавальних інтересів дітей.

РОЗМІЩЕННЯ І ОБЛАДНАННЯ КУТКА ПРИРОДИ

Куток природи влаштовується у світлій частині кімнати, що забезпечує сприятливі умови для більшості його мешканців. Для розміщення його використовується стандартне і нестандартне обладнання.

Стандартне обладнання — це секційні меблі із столиком-шафою, в якому зберігаються предмети догляду за об'єктами кутка природи.

Нестандартне обладнання — це пеньки, невеликі оригінальні стовбури дерев, декоративні ґрати, на яких розміщують кімнатні рослини, клітки тощо. Вибрані із смаком природні знахідки надають куткам природи екзотичності, індивідуальності. Найчастіше таке нестандартне обладнання доповнює стандартне.

Для оформлення кутка природи використовують декоративні тарілки з природними орнаментами, ставлять куманці і вази з сухими букетами, а влітку — з композиціями із живих квітів.

Під час розміщення в кутку природи об'єктів слід урахувувати такі основні вимоги:

1. Розміщення кімнатних рослин, тварин повинно бути підпорядковано їхнім потребам у світлі, теплі тощо. Наприклад, птахам слід забезпечити добре освітлене місце, через те що їм треба багато їжі, яку вони споживають лише при достатньому освітленні, в той же час хом'ячка ні в якому разі не можна залишати в освітленому місці, тим більше на сонці, бо це призводить до загибелі цих нічних тваринок.

2. Слід урахувати можливість розміщення дітей під час спостережень і догляду за об'єктами, тримаючи в полі зору перш за все їхню безпеку.

3. Дбати про естетичний вигляд кутка природи.

КІМНАТНІ РОСЛИНИ КУТКА ПРИРОДИ І ЗИМОВОГО САДУ

Кімнатні рослини — постійні мешканці кутка природи. Крім того, вони широко застосовуються в дитячих садках для створення зимових садів, оформлення вестибюлів, сходів тощо.

Наявність у кутку природи кімнатних рослин дає змогу показати дітям різноманітність рослин, їх будову, способи розмноження, познайомити з диференційованими потребами рослин в основних факторах середовища, навчити найпростішим прийомам догляду, сформуванню уявлення про їхню красу, виховати дбайливе ставлення. Кімнатні рослини виділяють фітонциди (особливо це властиве для циперуса, пеларгонії) і тим самим створюють більш сприятливі умови у приміщенні.

Кімнатним квітництвом люди займаються давно. Активно розвивалося воно з появою мореплавства. Відвідуючи різні куточки Землі, мандрівники привозили цікаві рослини, частина яких приживалася у приміщеннях. Наші кімнатні рослини — це маленькі, але справжні рослини тропічних лісів Індії, Яви, Бразилії, пустель Африки, Мексики. Вони найкраще пристосувалися до кімнатних умов, оскільки в кімнатах тепло. Проте і ці рослини страждають через відсутність звичних умов. Рослини тропіків — через сухість

повітря, рослини пустель — через відсутність достатньої кількості світла. Знаючи їхнє походження, треба намагатися створити для них умови, близькі до тих, в яких вони жили на батьківщині.

Усі кімнатні рослини за особливостями зовнішнього вигляду умовно поділяють на такі групи: красивоквітучі, цибулинні, декоративно-листяні, ампельні і виткі, сукуленти.

Красивоквітучі кімнатні рослини

У цю групу об'єднують рослини, для яких характерне пишне і тривале цвітіння. Саме їм віддають перевагу, оскільки дітей приваблює все яскраве.

Абутилон (кімнатний клен) (рис. 1) походить з Бразилії. Потребує легкого поживного ґрунту, достатнього освітлення і помірного поливання. Розмножують рослину живцями та насінням. Рекомендується для зимових садів.

Азалія індійська походить з Індії. Потребує кислих ґрунтів, світлолюбна, поливання помірне. Розмножують її живцями. Росли-

Рис. 1. Абутилон (кімнатний клен)

Рис. 2. Гортензія

Рис. 3. Жасмин

Рис. 4. Клівія

ну цікаво утримувати взимку як тимчасового мешканця кутка природи, зачаровуючи дітей красою різноманітних за забарвленням квітів, їх формою. Слід познайомити дітей з її походженням.

Антуриум (квітка фламінго) походить з Бразилії. Існує багато видів рослини, але всі вони мають характерної форми суцвіття — (початок), оточене яскравим покривалом. Це тепло- і вологолюбна рослина, яка любить багато світла але не переносить прямого сонячного проміння. Розмножують рослину насінням, бічними паростками, живцями. Її можна вирощувати у зимових садах, переносючи під час цвітіння до кутка природи, щоб помилуватися красою і оригінальністю цвітіння.

Калерія боготська походить з Центральної Америки. Невибagliва кімнатна рослина, яку слід тримати у світлому приміщенні і помірно поливати. Розмножують її бульбочками, подібно до ахіменесу. Привертає увагу м'якими оксамитовими листками і яскравочервоними трубчастими квітками. Може бути використана як тимчасовий мешканець кутка природи у літній час.

Під час спостережень увагу дітей звертають на своєрідну форму дзвоникоподібних квіток, неначе розмальованих усередині білими смужечками. На відміну від ахіменесу у калерії восени надземна частина не відмирає.

Рис. 5. Кала (білокрильник)

Рис. 6. Бегонія завждиквітуча

Гортензія (рис. 2) походить з Японії та Китаю, приваблює великими зонтиками суцвіть. Цікаво, що квітки її несправжні. Суцвіття складаються з квіток, що мають замість пелюсток збільшені чашолистки. Спочатку вони мають зелений колір, потім — жовтий і далі — рожевий. Посередині видно маленьку кульку — це і є пелюстки недорозвинутої квітки, які щільно закривають тичинки та недорозвинуту маточку. Зміну забарвлення гортензії можна викликати штучно, поливаючи її перед цвітінням один раз на тиждень розчином аміачного галуну (4 г на 1 л води). При цьому білі квітки стають блакитними. Рослина світлолюбна, потребує помірного поливання, розмножують їх живцями. Рослину добре вирощувати в зимових садах.

Жасмин кімнатний (рис. 3) родом з Аравії, вічнозелений кущ з білими ароматними квітками. Потребує світлих місць, помірного поливання. Розмножують жасмин живцями, які легко вкорінюються (у березні). Рослина прикрасить зимовий сад, де діти можуть її розглянути, відчутти аромат.

Клівія (рис. 4) походить з Південної Африки, добре витримує

Рис. 7. Глоксинія

Рис. 8. Гібіскус

сухі і жаркі умови приміщень, не потребує яскравого освітлення, розмножується молодими паростками. Це постійний мешканець кутка природи, який під час цвітіння приваблює до себе зонтиком яскравозабарвлених квітів, дає змогу знайомити дітей з різноманітністю будови та диференційованими потребами рослин у денному світлі.

Кала ефіопська (рис. 5) родом з Південної Африки, де вона зростає в болотистій місцевості. Любить яскраве освітлення і щедre поливання. Розмножують її молодими паростками. Цвіте переважно з жовтня до травня. Суцвіття кали — невеликий жовтий початок з білим покривалом, тримається на рослині 1—1,5 місяця. Потребує періоду спокою в літні місяці, коли поступово скорочують, а потім зовсім припиняють поливання. Враховуючи естетичні властивості рослини та її специфічні потреби, вона може бути рекомендована для вирощування в кутках природи дитячих садків.

Бальзамін походить з Тропічної Африки. Найбільш розповсюджений бальзамін з рожевими квітками і султанський — з червоноуватими листками і яскраво-кармінними квітками. Рослина світло- і вологолюбна. Розмножують її живцями, які укорінюються

надзвичайно швидко. Бальзамін — постійний мешканець кутка природи. Цвіте він безперервно, квітки оригінальні, з довгими шпорами. На прикладі цієї рослини доцільно знайомити малюків з будовою рослин, а в групах старшого дошкільного віку — з розмноженням рослин живцюванням.

Бегонія (рис. 6) походить з тропічних областей обох півкуль. Назву рослина отримала від прізвища ботаніка XVII ст. Бегона, який вперше її описав. Серед красивоквітучих бегоній найбільш поширена бегонія завждиквітуча і бульбова. Рослини вимагають легкого пухкого ґрунту, затінку, помірного поливання. Розмножують їх насінням, листовими і стебловими живцями, поділом кореневища і бульб. Завждиквітуча бегонія є постійним мешканцем кутка природи. Спостереження за красивими квітками, блискучим яскраво-зеленим листям сприяє формуванню естетичних вражень, знайомить з різноманітністю квітучих рослин. Бегонія бульбова рекомендується для зимових садів, її добре вирощувати і на ділянці дитячого садка.

Глоксинія (рис. 7) походить з Південної Америки. Потребує поживної легкої землесуміші, помірного поливання, затінку. Розмножують її насінням, листовими живцями, бульбами. Надзвичайно гарна рослина, яку можна використовувати, так само як і ахіменес, для вирощування в кутку природи навесні і влітку. На зиму надземні частини відмирають, бульби зберігають у темному місці, навесні пересаджують у свіжий ґрунт.

Гібіскус (рис. 8) походить з Китаю. Невिбаглива рослина, яка краще росте і квітує у більш світлих місцях. Потребує багатой землесуміші. Розмножують її живцями. Гібіскус доцільніше вирощувати у зимових садах, оскільки рослина має досить великі розміри.

Ахіменес (рис. 9) чарівна квітка з Центральної Америки (Мексика, Гватемала). Вимагає яскравого освітлення, пухкого поживного ґрунту, рівномірного зволоження. Розмножують рослину бульбочками, живцями, насінням. Рослину варто використати як тимчасового мешканця кутка природи влітку, коли під час цвітіння вона покривається яскравими трубчастими квітками.

Пеларгонія (герань) походить з Південної Африки. Відомо кілька видів пеларгонії: зональна (рис. 10), пахуча, плющоліста, великоквіткова (рис. 11). Це світлолюбні рослини, що потребують помірного поливання та перебування взимку у світлому прохолодному приміщенні. За відсутності таких умов сильно витягуються. Навесні їх слід обрізати. Розмножують пеларгонію живцями. Квітнуть пеларгонії майже цілий рік і є постійними об'єктами кутка природи. Найбільш цінна пеларгонія великоквіткова з вели-

Рис. 9. Ахіменес

Рис. 10. Пеларгонія зональна

кими, красивими, надзвичайно різноманітно забарвленими квітками, з гармонійним поєднанням різних відтінків і фарб. У дитячих садках більше вирощують пеларгонію зональну, що має квітки різних кольорів. Висадивши три живці в один горщик, можна створити живий, довгоквітучий букет. Розповідаючи про пеларгонію, знайомлять дітей з різноманітністю будови квіток, стебла, листків, способами розмноження цієї рослини. Різні види пеларгонії можна висаджувати на ділянці дитячого садка. Дітей слід обов'язково познайомити із значенням рослини (не лише прикрашає, але й оздоровлює, з ефірної олії роблять парфуми).

Примула походить з Китаю. Це чудова і широко відома кімнатна рослина, яка цвіте протягом майже всього року. Світлолюбна, потребує рівномірного поливання, взимку її слід тримати у прохолодному приміщенні. Розмножують примулу насінням і діленням куща. Примули прикрасять зимовий сад.

Пуансетія (молочай чудовий) родом з Центральної Америки та о. Ява. Привертає до себе увагу завдяки яскравим приквітникам (червоним, рожевим, білим), які зберігають декоративність протягом двох місяців. Це рослина короткого дня (зацвітає при трива-

лості освітлення не більше 12 год на добу), поливання помірне, розмножується живцями. Рекомендується для зимових садів.

Сенполія — *узамбарська фіалка*. Її знайшов ботанік Сент-Поль Іллер у горах Південної Африки. Сьогодні відома велика кількість гібридних сортів фіалок. Сенполії потребують яскравого розсіяного освітлення, рівномірного поливання, легкого поживного ґрунту, вони не витримують прямих сонячних променів. Розмножують фіалки листовими живцями. В кутку природи фіалки бажані і як тимчасові, і як постійні мешканці. Розглядаючи їх різноманітні за кольором і формою чудові квітки, листки з гарними вирізьбленими краями, можна розповісти дітям, що ці прекрасні рослини — мандрівниці. В Африці жив учений, який любив мандрувати. Одного разу він ішов у горах повз струмок і побачив чудову рослину. Вона йому так сподобалася, що він вирішив її перенести додому. Фіалка добре прижилася, пишно цвіла, і всі, хто приходив у гості до вченого, милувалися її красою. Ботанік дарував їм листочки і розповідав, як треба вирощувати таку чудову рослину. Поступово вони поширилися у різних країнах, потрапили і до нас, щоб радувати своєю красою. Тож згадайте, де знайшов Сент-Поль фіалку і подумайте, де її поставити, як доглядати, щоб вона відчувала себе так, як на своїй батьківщині.

Фуксія (рис. 12) походить з Центральної Америки. Названа на честь ботаніка XVI ст. Л. Фукса. На батьківщині фуксія росте як кущ або деревце, досягаючи висоти 1,5 м. Ця світлолюбна рослина може рости і на великих північних вікнах, потребує помірного поливання. Розмножують її живцями. В дитячому садку фуксію можна використовувати як тимчасовий і постійний об'єкт кутка природи. Розглядаючи з дітьми оригінальну квітку фуксії, можна розповісти, що вона нагадує ляльку-балерину у червоній кофті, білій спідниці, з тонкими ніжками, взутими в жовті черевички, зеленою голівкою.

Рис. 11. Пеларгонія великоквіткова

Рис. 12. Фуксія

Рис. 13. Цикламен

Цикламен (рис. 13). Батьківщина — Мала Азія, Греція. Рослина потребує в період цвітіння світлого прохолодного місця, достатнього зволоження. Розмножують її насінням. Рекомендується для зимових садів, оскільки за відсутності умов у групових кімнатах вона швидко гине.

Цибулинні кімнатні рослини

Цибулинні кімнатні рослини близькі за своїми ознаками до красивоквітучих, але мають біологічні особливості: цибулину — видозмінене стебло з запасом поживних речовин. Вони здатні перебувати у стані спокою, доки не з'являться відповідні умови — певна температура, достатня кількість вологи. Рослини, що належать до цієї групи, потребують повного або часткового спокою протягом кількох місяців, а це означає, що цибулини треба певний час тримати неполитими або ледь политими. Яскравість цвітіння, можливість вигонки роблять ці рослини цікавими об'єктами кутків природи.

Амариліс (гіпеаструм) (рис. 14) походить з Південної Африки

Рис. 14. Амариліс

Рис. 15. Гемантус

і тропічної Америки. Рослини світлолюбні, потребують пухкого поживного ґрунту, помірного поливання і стану спокою. Для цього рослину тримають 2—3 місяці (найчастіше з жовтня до кінця грудня) в темному місці і припиняють поливання. Наприкінці грудня або на початку січня слід разом з дітьми витягти цибулину з горщика, обтрусити з неї ґрунт, розглянути і посадити у свіжій поживний ґрунт.

Дітям потрібно розповісти, що амариліс — мандрівник з пустель. У пустелях часто буває сильна спека. На небі немає ні хмаринки, і майже півроку не випадають дощі. Земля тріскається від спраги, рослини гинуть. Проте у ґрунті лишаються цибулини, що захищені, наче панциром, цупкою шкіркою. Коли починаються дощі, цибулинки прокидаються від сну і розкривають прекрасні квіти, прикрашаючи на короткий час пустелю. Зараз ми його полемо і через кілька днів побачимо, що цибулина прокинулась від сну і амариліс готується до цвітіння. Розмножують рослину дочірніми цибулинами, які відділяють або після закінчення цвітіння, або після закінчення стану спокою. Рослину, що відцвіла, відносять у підсобне приміщення і підживлюють її, щоб нагромадити у цибулині запас поживних речовин для наступного цвітіння.

Рис. 16. Зефірантес Ліндлея

Рис. 17. Евхарис

Валота пурпурова. Батьківщина — Південна Америка. Відрізняється від амариліса більш вузькими листками і червонуватим забарвленням біля їхньої основи. Цвіте переважно влітку. Рослина світлолюбна, розмножують її дочірніми дітками. Може використовуватися і в кутку природи, і в зимовому саду.

Гемантус (рис. 15) походить із Середньої і Південної Америки. Найбільш розповсюджені в кімнатних умовах гемантус білоквітковий і гемантус Катарина. Перший не вимагає яскравого освітлення, другий любить більш освітлені місця. Поливання помірне, гемантус розмножують насінням та відділенням цибулинок-діток. Цікаво тримати цю рослину у зимовому саду, де можна показувати дітям своєрідні товсті, м'ясисті листки і суцвіття, які у білоквіткового гемантуса нагадують білу або жовтувату кульку, а у гемантуса Катарина — яскраво-червону. Цвітіння продовжується близько місяця, після чого утворюються яскраво-червоні, подібні до наміста, плоди.

Зефірантес (рис. 16). Батьківщина — Центральна Америка. В дошкільних закладах найчастіше вирощують зефірантес білий

Рис. 18. Кридум

Рис. 19. Панкрацій

і зефірантес Ліндлея з великими рожевими квітками. Рослини вимагають яскравого освітлення, рівномірного поливання, поживного ґрунту. Розмножують їх дочірніми цибулинами. Зефірантес доцільно внести в куток природи влітку, в період його цвітіння. Поодинокі квітки на довгих квітконосах ростуть досить швидко і раптом розкриваються лійкоподібними широкорозкритими квітками рожевого або білого кольору, за що в народі цю рослину назвали вискочкою. Все літо і восени можна спостерігати за цвітінням цієї рослини.

Евхарис амазонський (рис. 17). Батьківщина — гори Колумбії. Світлолюбна рослина, але витримує і недостатнє освітлення, поливання помірне, розмножують її дочірніми цибулинами. Може бути і тимчасовим, і постійним мешканцем кутка природи. Взимку, коли збіднені спостереження за рослинами на прогулянках, багато радості принесе дітям внесення в куток природи цвітучого евхариса — амазонської лілеї. Розглядаючи її чудові білосніжні квітки, що нагадують нарциси, треба відмити їхній ніжний аромат. Квіткові стрілки наче підтримує блискуче темно-зелене листя. Помилувавшись з дітьми красою евхариса, який цвіте, можна розповісти старшим дошкільникам, що рослина ця — мандрів-

ниця. Її батьківщина — Південна Америка, де в цей час панує літо, і, ніби згадуючи про свою теплу батьківщину, вона зацвітає взимку чудовими квітками. Саме тому люди і люблять вирощувати її у кімнатах.

Кринум (рис. 18) походить з Південної Америки. Це світлолюбна рослина, потребує помірного поливання, розмножують її дочірніми цибулинами. Цю рослину добре вирощувати у зимових садах, де потрібно звернути увагу дітей на її велику цибулину, що переходить у трав'янисте стебло, світло-зелені ременеподібні листки і ароматні квітки білого або ніжно-рожевого кольору.

Панкрацій ілірійський (рис. 19) у дикому вигляді зустрічається у Середземномор'ї. Це невибаглива рослина, що любить світлі і теплі місця зростання. Розмножують її дочірніми цибулинами і насінням. Може бути рекомендована для зимових садів, де приверне увагу білими, ароматними квітками, схожими на лілії, з сильно розрізаними вузькими пелюстками.

Декоративно-листяні кімнатні рослини

До таких рослин відносять кущі і трав'янисті рослини. Серед них пальми, папороті та інші рослини, які мають декоративний вигляд завдяки гарним орнаментальним листкам. Квіти у цих рослин неясрваві.

Аспідистра (рис. 20) походить із Східної Азії, де росте у темних лісах. Це надзвичайно витривала, невибаглива рослина. Краще росте на освітленому місці, але переносить нестачу світла. Поливання помірне, розмножують рослину поділом куща. В умовах дитячого садка її краще вирощувати для декорування слабо освітлених приміщень.

Аукуба (рис. 21) походить з Японії. Її часом називають золотим деревом через те, що її шкірясті блискуче-зелені листки вкриті золотистими плямами. Це невибаглива рослина, яка потребує прохолодних приміщень, помірного поливання. Розмножують її живцями, які легко укорінюються. Рекомендується для зимового саду.

Бегонії — тропічні рослини з декоративними, часто розкішно розписаними листками, ціняться саме за цю властивість, а не за цвітіння. Найбільш поширені з них — бегонія рекс, або королівська (рис. 22), з орнаментальними надзвичайно різноманітно забарвленими листками. Бегонія червонувата має характерну ознаку — черешки листків і зворотний бік листків вкриті червонуватим опушенням. Бегонія рицинолиста — гарна міцна рослина з товстим рожево-червоним повзучим стеблом і великими розсіченими мідно-коричнево-зеленими листками, що нагадують листки рицини. Бего-

Рис. 20. Аспідистра

Рис. 21. Аукуба

Рис. 22. Бегонія королівська

Рис. 23. Дифенбахія

нія Феаста — рослина з повзучим стеблом і округлими блискучими, темно-зеленими, червоними із зворотної сторони листками. Високі декоративні якості має бегонія борщівникололиста.

Усі бегонії вимагають легкого пухкого ґрунту, притінення від прямого сонячного проміння, рівномірного зволоження. Винятком є бегонія рицинолиста, що не боїться прямого сонячного проміння. Розмножують бегонії навесні діленням кореневищ, стебловими і листовими живцями. Бегонії можна утримувати в кутку природи. Найбільш зручні для догляду — бегонія Феаста, борщівникололиста, червонувата. Всі види бегоній є чудовими рослинами для оформлення інтер'єрів дитячого садка та зимового саду.

Дифенбахія (рис. 23) походить з Бразилії. Останнім часом ці рослини вирощують в інтер'єрах завдяки гарно оздобленим листкам. Найбільш розповсюджені види — Тропик сноу з білувато-жовтими плямистими і Рудольф Реєрс з жовто-зеленими з зеленою облямівкою листками. Ця рослина потребує теплих світлих приміщень, помірного поливання. Розмножують її верхівковими живцями, відрізками стебла і бічними пагонами. Дифенбахію можна використовувати лише для зимових садів, оскільки сік рослини отруйний. Під час спостережень увагу дітей звертають на красу

Рис. 24. Драцена

Рис. 25. Кордиліна

Рис. 26. Кодіеум (кротон)

Рис. 27. Колеус

великих блискучих овальних зелених листків з білими бризками.

Драцена (рис. 24). Батьківщина її — тропічні і субтропічні області Азії і Європи. Основну цінність драценам надають довгі вузькі листки, зібрані на стеблі красивим розложистим пучком. Найбільш поширена драцена драконове дерево. Вона невибаглива до зміни температури, освітлення і зволоження і може використовуватися для оформлення будь-яких приміщень дитячого садка, зимового саду. Розмножують її насінням і живцюванням верхівок пагонів.

Кордиліна (рис. 25) — подібна до драцени рослина, яку часто плутають. Основна відмінність її — наявність білих коренів. Вона має паростки, крім того, середня жилка листка добре помітна. Досить розповсюджена кордиліна верхівкова червонолиста з гарними видовженими зеленувато-червоно-рожевими до темно-червоно-фіолетових кольорів листками. Кордиліни люблять світлі місця, які трохи затінені від прямого сонячного проміння, помірне поливання. Розмножують їх живцями верхівок пагонів. Ці декоративні рослини прикрасять зимовий сад.

Кодіеум (кротон) (рис. 26) походить з островів Малайського

Рис. 28. Монстера

Рис. 29. Офіопогон (японська конвалія)

архіпелагу. Найбільшої декоративності рослині надають широкі або вузькі цільнокраї чи примхливо вирізані яскраво і строкато забарвлені у рожевий, жовтий, жовтогарячий, червоний, ліловий і зелений кольори листки. Рослина потребує рівномірної температури, вологості повітря, відсутності протягів, помірного поливання. Розмножують її живцями верхівок пагонів. Може рости у зимовому саду, де і показують дітям її незвичайну красу і гармонію фарб і форм.

Колеус (рис. 27) походить з Тропічної Африки і Азії. Рослини прекрасно ростуть при яскравому сонячному освітленні, гостро реагують на нестачу вологи, потребують поживного ґрунту. Ці властивості колеуса у поєднанні з естетичними якостями його красивих забарвлених оксамитових листків роблять його бажаним об'єктом кутків природи. Розмножують колеус верхівковими живцями, які легко укорінюються і можуть бути використані для садіння на ділянці.

Монстера (рис. 28). Батьківщина її — Південна Америка. Це красива невибаглива рослина, що потребує помірного поливання,

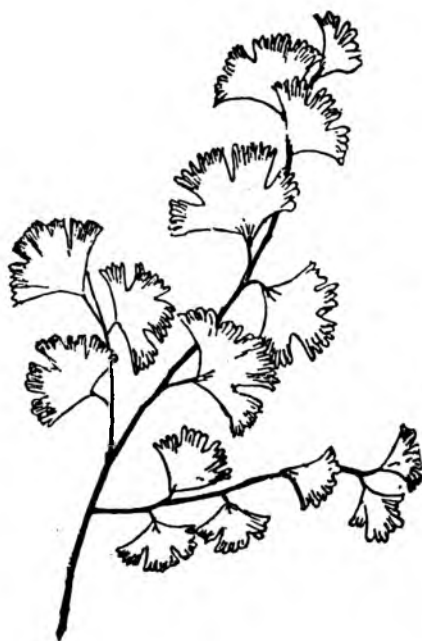

Рис. 30. Листок папороті адіантума

Рис. 31. Папороть нефролепіс

розмножують її живцями. В умовах дитячого садка її найкраще вирощувати у світлих вестибюлях, залах та зимових садах. Розглядаючи із старшими дошкільниками цю міцну ліану, слід звернути увагу на красу її великих блискучих темно-зелених розрізних листків, велику кількість повітряного коріння, що звисає із стебла, дістаючи до землі. Потрібно розповісти, що на батьківщині монстера живе у тропічному лісі, де завжди тепло, багато випадає дощів і рослин так багато, що вони сплітаються між собою і людині пройти там дуже важко. На батьківщині монстера цвіте і дає плоди, які нагадують за смаком ананас. У нас ця мандрівниця прикрашає зали.

Офіопогон (японська конвалія) (рис. 29) походить з Японії, Китаю. Зростає також на Чорноморському узбережжі Кавказу. Це невибаглива рослина з пучками вузьких темно-зелених листків, зацвітає дрібними ніжно-бузковими квітками влітку. Добре росте і при недостатньому і яскравому освітленні, розмножують її поді-

лом куща. В дитячих садках рекомендується для озеленення вестибюлів, холів, оформлення композицій у зимових садах.

Пальми походять з Африки, Східної Азії. З багатьох видів пальм, відомих у кімнатній культурі, найбільш поширені: фінік канарський, фінік справжній (істівний) і трахікарпус (китайська віялолиста пальма). Всі пальми вимагають світлого місця зростання, достатнього зволоження. Розмножують пальми насінням. У дитячих садках пальми розміщують у великих приміщеннях — залах, зимових садах. Знайомлячи старших дошкільників з фініковою пальмою справжньою (істівною), важливо не лише помилуватися її красою, а й, показавши насіння (його дістають з плодів пресованих фініків), розповісти, що плоди пальм називаються фініками, вони дуже смачні і корисні, а люди, які живуть у тих краях, де ростуть пальми, виготовляють з них дуже багато страв.

Панданус — тропічна рослина болотистих місцевостей Індії, Африки, Мадагаскару. Рослина невибаглива, її легко розмножують живцями (бічними паростками), які перед садженням підсушують. Рослина має своєрідний зовнішній вигляд: довге лінійне гострозубчасте по краю листя спірально розміщене навколо стебла, яке, ніби на ходулях, стоїть на високих повітряних коренях. Використовувати цю рослину можна тільки у зимових садах. Пояснюючи дітям її своєрідний вигляд, можна розповісти, що так рослина захищається від надмірного перезволоження на болотах, повітряні корені добре утримують рослину.

Папороті, що вирощуються у кімнатах, походять з тропічних і субтропічних областей обох півкуль. Найчастіше у кімнатах вирощують адіантум і нефролепіс (рис. 30, 31). Обидві рослини добре пристосувалися і невибагливі до умов утримання. Люблять світлі приміщення (але не пряме сонячне освітлення), достатнє поливання, поживний ґрунт. Розмножують їх поділом куща, а також надземними повзучими пагонами, які пришпилюють і засипають землею. Папороті можуть широко використовуватися для оздоблення холів, зимових садів. Увагу дітей треба привернути до краси довгих граціозних вигнутих вай нефролепіса, порівняти з тими папоротями, які діти бачили в наших лісах. Розглядаючи адіантум, слід звернути увагу на його ніжну будову: витончені яскраво-зелені ніжні ваї на темно-коричневому черешку. Певний час папороті можна тримати в куточку природи.

Сансев'єра (рис. 32) походить з Південної Африки, а тропічний вид з острова Цейлону, одна з найбільш невибагливих кімнатних рослин щодо освітлення, тепла і вологи. Розмножують її діленням кореневищ під час пересаджування, а також листковими живцями. Сансев'єру можна використовувати в куточку природи, для

Рис. 43. Каланхое пірчасте

Рис. 44. Бріофіліум Дегремона

Зігокактус — бажаний тимчасовий мешканець кутків природи. Внесення його сприймається як новорічний подарунок. Уже в грудні рослина вкривається рясними яскраво-малиновими квітками, які наче світяться. Пуп'янки квітів схожі на пташок, що летять, витягнувши шийки. Невеликі плескаті стебельця, що складаються з висячих члеників, дуже схожі на листочки. Розповідаючи старшим дошкільникам про цього чудового мандрівника, слід зазначити, що його далека батьківщина — Південна Америка, де не буває морозів. Там зігокактус росте на гілках і стовбурах дерев. Його пласкі членисті стебельця легко відламуються і, падаючи на стовбур, проростають, утворюючи нову рослину.

Епіфіліум, або *філокактус* (рис. 42). Рослина походить з Мексики, Бразилії, де вона росте епіфітами в дуплах дерев або між скелями на наносному перегнойі. Потребує яскравого освітлення, але не прямого сонячного, помірного поливання, поживного пористого ґрунту, цвіте на початку весни і літа зірчастими, гарними, великими квітками різних кольорів. Розмножують рослину жив-

цюванням листоподібних пагонів. Філокактус — це кутку природи, а також у зимовому саду.

З листових сукулентів у дитячому саду найомити з алое і каланхое, що мають лікувальні властивості.

Алое походить з Південної Африки. Це світлолюбна, але не переносить прямого сонячного світла. Розмножують її живцями, верхівкою і перед садінням підсушувати. Знайдіть дошки з рослиною, можна розповісти, що алое є цінна лікарська речовина (алоїн — біологічно активна речовина) і тому люди люблять вирощувати цю рослину. А ще алое добре вбирає і знешкоджує отруйні речовини з повітря. Добре, коли така рослина росте на кухні.

Каланхое пірчасте (рис. 43) походить з Африки. Це невибаглива світлолюбна рослина з помірним поливанням. Під час цвітіння приваблює квітками, зібраними в зонтик. Розмножують стебловими і листовими. Соком каланхое лікують рани.

Бріофілум Дегремона (рис. 44) досить схожий на каланхое. Характерна ознака його — наявність зубчастих країв, на яких розвиваються молоді рослини. Старших дощкільників цікаво познайомити з розмноженням цієї рослини і, роздавши матеріал, запропонувати дітям виростити їх удома.

Догляд за кімнатними рослинами

Розміщення кімнатних рослин. Меблі в кутку розміщують біля вікон або в проміжках між ними, щоб рослини отримували достатньо світла. Під час розміщення кімнатних рослин враховують їхні вимоги до світла. Світлолюбні рослини розміщують ближче до джерела світла. Цього особливо потребують рослини, такі як колеус, кала та ін. Тіньовитривалі рослини розміщують в менш освітлених місцях.

Для того щоб крона у кімнатних рослин була рівномірною, слід час від часу змінювати їхнє положення відносно джерела світла, тобто періодично повертати горщики.

Під час розміщення кімнатних рослин слід врахувати декоративний ефект. Добре виглядатиме колеус з червоно-білими плямами, а також аспарагус. Красивоквітучі рослини, а також рослини з різнобарвними листками нададуть більшої виразності кутку природи, де ростуть сансев'єра, аспідистра та інші рослини.

Вирощувати рослини треба при рівномірній температурі повітря (коливання в межах 3—6 °С не шкідливі). Протяги впливають на рослини негативно, тому розташовувати їх треба там, де протягів немає.

Поливання. Це один з найважливіших видів догляду. Саме через неправильне поливання найбільше терплять рослини в дитячих садах.

Майже всі кімнатні рослини восени та взимку поливають помірніше, ніж навесні і влітку. Поливати треба водою кімнатної температури, відстояної протягом доби. Носик лійки при цьому слід тримати ближче до поверхні ґрунту, щоб струмінь води не вибивав ґрунту. Наголошують на тому, що рослину треба поливати, якщо підсох верхній шар ґрунту. Води слід лити стільки, щоб не лише верхній, але й нижній шар ґрунту був насичений вологою і невелика кількість її пройшла на піддон. Під час поливання не слід брызкати водою на листки, особливо на ті, що мають м'яке опушення, оскільки це викликає появу бурих плям і псує вигляд рослини. Рослини із шкірястим, неопушеним листям навесні і влітку треба обов'язково раз на тиждень обприскувати водою.

Пересаджування. Більшість кімнатних рослин не частіше 1—2 разів на рік потребують пересаджування. Як правило, роблять це навесні, з березня по травень. Перед пересаджуванням рослину слід полити, перевернути горщик догори дном і, підтримуючи землю з рослиною лівою рукою, правою зняти горщик. Якщо горщик зразу не знімається, слід обережно постукати його об край стола. Грудку землі з рослиною треба трохи обтрусити від старої землі і зняти верхній та нижній її шари (близько 2—3 см). Загостреною паличкою прочистити землю між коренями (обережно, не пошкоджуючи останніх), зрізати ножом гнілі або поламані корінці, після чого рослину можна пересаджувати.

Для пересаджування треба брати чистий горщик, трохи більший від попереднього. На дно нового горщика кладуть черепок, зверху насипають шар (2—3 см) річкового піску, потім шар зволоженої землесуміші і лише після цього ставлять рослину в горщик так, щоб стебло було у центрі горщика, а коренева шийка не була заглиблена. Низьке або високе садження впливає на нормальний ріст і розвиток рослини. Правильно розміщену рослину обережно засипають з боків землею, яку ущільнюють. Обов'язково треба залишити 1,5—2 см до краю горщика для поливання. Після пересаджування треба негайно полити рослину і поставити її на 6—7 днів у затінене місце, а потім уже туди, де вона постійно стоятиме. Найчастіше під час пересаджування розсаджують рослини, що розмножуються поділом куца, цибулинами.

Важливе значення під час пересаджування має підбір ґрунту. В зв'язку з тим що в умовах дитячого садка важко підібрати потрібну землесуміш, для пересаджування використовують поживний городній ґрунт.

Перевалка. Часто замість пересаджування в дитячих садках використовують перевалку, під час якої рослини зовсім не пошкоджуються. Для перевалки підбирають горщик, діаметр якого більший від попереднього на 1—2 см. Обережно виймають рослину, кладуть у горщик дренаж, переносять у нього рослину і засипають по краях поживним ґрунтом.

Підживлення. Підживлювати пересаджені рослини можна не раніше як через 4—6 міс після пересаджування. Підживлення застосовують лише навесні і влітку не частіше одного разу на тиждень або на 10—15 днів. При наявності органічних добрив (пташиний послід) його настоюють тиждень, після цього розводять водою у пропорції 1/20. Мінеральні добрива (квіткову суміш) використовують відповідно до інструкцій, що додаються. Слід пам'ятати, що надмірна кількість добрив є шкідливою. Перед підживленням рослини обов'язково поливають чистою водою. Під час використання мінеральних добрив треба суворо дотримуватися техніки безпеки.

Підрізування. Перед початком інтенсивного росту навесні рослини слід підрізувати, особливо ті, у яких стебла витягуються і оголюються (пеларгонії, колеуси тощо). Крім того, з крони слід зрізати покручені, хворі гілки, а також ті, що ростуть усередину крони. Під час підрізування треба стежити за тим, щоб зріз був якраз над брунькою.

Боротьба з хворобами та шкідниками кімнатних рослин. За умови забезпечення потреб рослин у світлі, волозі, відповідній температурі, поживному ґрунті вони виявляють хороші ознаки росту, гарно цвітуть. Поява жовтих і скручених листків, коричневих плям є сигналом недостатнього живлення, зволоження, наявності шкідників. У цьому разі потрібно уважніше поставитися до рослини, підживити її, пересадити, простежити, щоб не пересушувався ґрунт.

Кімнатні рослини найчастіше пошкоджують попелиці, щитівки, павутинний кліщ, ногохвістки. Як тільки вони виявилися, треба відокремити заражені рослини від здорових, а далі вжити заходів до знищення шкідників.

У рослин, уражених *попелицею*, викривляються верхівки пагонів, а молоде листя скручується. Для знищення їх треба взяти 0,5 л води, розчинити в ній невеликий шматок мила і додати 50 крапель гасу. Через день після такого оброблення рослини обми-

в активне біологічне середовище, в якому відбувається мінералізація органічних речовин, внаслідок чого створюється поживний ґрунт, сприятливий для нормального росту і розвитку рослин.

5. Біологічної рівноваги легше досягти, якщо риб годувати живим кормом, оскільки він не загниває і не розкладається.

Заселення акваріума

Перш ніж заселити акваріум рибами, треба підготувати для цього ґрунт і висадити рослини. На дно акваріума насипають пісок з крупинками 2—5 мм завбільшки. Дрібний річковий пісок, щебінь з гострими краями і морська галька для прісноводного акваріума непридатні. Пісок ретельно промивають проточною водою у відрі і насипають в акваріум шаром 2—3 см завтовшки, з невеликим нахилом до передньої стінки.

Воду для акваріума відстоюють протягом 1—3 днів в емальованому або скляному посуді, щоб із неї вивітрився згубний для ри і рослин хлор. Заливають акваріум водою не повністю (рівень її повинен бути нижчим на 1—2 см від верхнього краю) і надалі в акваріум підливають тільки відстояну воду.

У новому акваріумі вода може помутніти, але через кілька днів вона очищається сама.

Рослини висаджують так, щоб високі екземпляри розміщувалися біля задньої стінки, менші — перед ними, а на передньому плані висаджують низькорослі рослини. Неодмінно потрібно залишити вільну ділянку дна, на якій риби зможуть підбирати корм.

Відомо близько 600 видів рослин для акваріумів. Їх поділяють на дві групи: плаваючі і ті, що укорінюються у ґрунті.

До першої групи належать **вільноплаваючі рослини** добре і швидко ростуть в аква-

Вони такі:

Ричія (рис. 50) — мох, який плаває на поверхні води і має вигляд розгалужених зелених гілочок. Поширена в незамерзаючих водоймах усієї земної кулі. При яскравому освітленні швидко розростається, тому треба стежити, щоб ричія не затягнула всю поверхню води. В ричії ховаються і знаходять собі харчування мальки.

Пістія (рис. 51) також плаває на поверхні води і поширена у водоймах, де температура води не нижче 10—15 °С. Має вигляд розетки опушеного світло-зеленого листя, вниз від якої відходять довгі м'які корінці. Розмножується вегетативно.

Серед рослин, що укорінюються у ґрунті, в акваріумах добре ростуть такі:

Альтернантера (рис. 52) — ефектна тропічна рослина з товстим

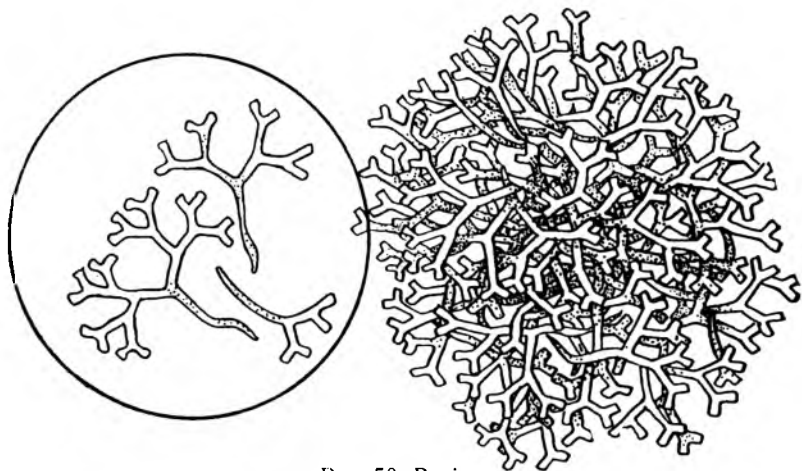

Рис. 50. Ричія

Рис. 51. Пістія

Рис. 52. Альтернантера

Рис. 53. Валіснерія

Рис. 54. Папороть водяна

ламким стеблом і загостреним ланцетоподібним листям оливково-го або лілового кольору. Легко розмножують її живцями.

Валіснерія (рис. 53) — невибаглива рослина, поширена у водоймах тропіків та субтропіків. Довге стрічкоподібне листя валіснерії зібране розеткою і стелиться по поверхні води, але корінням куш міцно тримається в ґрунті. Розмножується валіснерія, викидаючи пагони з бруньками, із яких з'являються нові рослини.

Папороть водяна (рис. 54) поширена у тропіках. Може плавати на поверхні або висаджуватися в ґрунт. Молоді рослини з'являються просто на світло-зеленому листі. Любить яскраве освітлення.

Ехінодорус амазонський (рис. 55). Листя усічено-ланцетоподібне, загострене, до 20 см завдовжки і до 3 см завширшки, з добре помітними прожилками. Молоді рослини з'являються на довгому квітконосі.

Кабомба (рис. 56) — тропічна рослина з Америки з ніжними

Рис. 55. Ехінодорус

ажурними мутовками. Добре росте при яскравому освітленні, розмножують її стебловими живцями.

Криптокорина понтедерієволиста (рис. 57). Батьківщина — Суматра і Калімантан. Розеточна рослина з серцеподібним листям на довгих черешках. Листок 15—30 см завдовжки, забарвлення світло-зелене при слабкому освітленні або коричневе зверху і рожевате знизу при яскравому. Розмножують її кореневими пагонами, рослина не любить частих пересаджень.

Гігрофіла (рис. 58) походить із Південно-Східної Азії. На міцному стеблі попарно супротивно розміщується світло-зелене листя. Розмножують рослину живцями.

Кушир (рис. 59) зустрічається у всіх водоймах. На тонкому стеблі розміщуються густі кільця жорстких голчастих листочків. Невिбаглива і швидкоростуча рослина. Плаває в товщі води. Кушир — добра схованка для мальків.

Стрілолист (рис. 60) поширений у тропіках Америки. Розеточна рослина з вузьким листям без черешків, до 20 см завдовжки, невибаглива, розмножується швидко, так само як і валіснерія.

Елодея південноамериканська (рис. 61) — рослина з довгим

Рис. 56. Кабомба

Рис. 57. Криптокорина

стеблом, з дрібними густими листками. Швидко росте, добре очищає воду. Розмножується поділом стебла.

Коли акваріум повністю готовий для заселення, в нього можна запускати риб.

Годування риб

Годувати акваріумних риб слід різноманітним кормом один-два рази в день так, щоб корм вони з'їдали за 10—20 хв.

У живленні риб застосовують живий і сухий корми. **Сухий корм** — це сушена дафнія, комбінований корм фірми «Тетра». Проте постійно годувати сухим кормом риб не рекомендується.

Найбільш розповсюджений **живий корм** — трубочник, мотиль і коретра.

Трубочник — представник кільчастих червів, що живе у мулі ставків. Невелику кількість трубочника легко зберігати в холодильнику у банці з водою, яку кожний день треба замінювати.

Личинки комарів — мотиль (червоного кольору) і *коретру* (без-

Рис. 58. Гірофіла

Рис. 59. Кушир

барвна, прозора) — зберігають у холодильнику загорнутими у волюгу ганчірку.

Для невеликих риб і мальків найкращий корм — дафнії, циклопи, яких можна зберігати живими у воді тільки при постійному продуванні повітрям. При утриманні золотих рибок можна використовувати й інші види кормів: дощових черв'яків, запарену окропом манну крупу (перед годуванням її промивають холодною водою).

Догляд за акваріумом

При правильному догляді акваріум завжди буде радувати зеленими заростями і яскравими здоровими рибками.

Раз на тиждень акваріум чистять з допомогою сифона — гумового шланга з широким пластмасовим наконечником, через який відсмоктують воду з брудом, що назбирався у верхньому шарі ґрунту. Рослини і риби при цьому залишаються в акваріумі. Під час чищення зливають до 1/3 об'єму брудної води і замінюють її відстояною водою.

Рис. 60. Стрілолист

Скло акваріума, яке покрите зеленим наростом водоростей, очищають скребком з лезом. Під час чищення акваріума приводять у порядок і рослини: обривають жовте листя, проріджують кущі.

Якщо в акваріумі створено біологічну рівновагу, повну заміну води здійснюють не частіше 1—2 разів у 1—2 роки, якщо у цьому виникає потреба.

Під час годування риб уважно стежать, чи немає серед них таких, що неприродно плавають, лежать на дні. Якщо такі є, то їх відразу ж відсаджують в окрему посудину для лікування, а сачок після цього прополіскують у гарячій воді.

Щоб риби не вискочили з акваріума, його слід прикривати склом.

Риби повинні вчасно одержувати достатню кількість якісного корму і бути ситими. Існуюча думка, що для підтримання нормального стану риб їх краще не догодовувати, ніж перегодовувати, хибна. Вважається нормальним, коли дорослих риб годують уранці і ввечері. Залишки сухого корму, не використаного рибами, не можна залишати в акваріумі, бо вода стане каламутною (корм швидко загниває і розкладається, споживаючи кисень).

Розмноження риб

Рис. 61. Елодея

У хороших умовах риби можуть розмножуватися. У живородящих риб черевце стає повним, біля анального плавця виразніше помітна темна пляма. Для нересту самку слід пересадити в окремий акваріум без ґрунту, але з жмутиком куширу, де будуть ховатися народжені мальки. Оскільки більшість риб поїдає своїх і чужих мальків, після нересту самку повертають в акваріум, а мальків годують дафніями, циклопами, подрібненим сухим кормом.

У лабіринтових риб після нересту відсаджують інших риб і самку. А самця відсаджують тільки після того, як мальки попливуть.

У цихлових риб після метання ікри батьків із нерестовища не відсаджують. За відкладеною ікром звычайно доглядає самка, обмахує її плавцями і проковтує білі мертві ікринки. Самець ревниво охороняє ділянку. Дорослих риб відсаджують тільки тоді, коли мальки зміцніють і зможуть самостійно плавати.

Птахи в кутку природи

Рухливість птахів, їхнє яскраве привабливе забарвлення, цікава поведінка, спів — усе це зумовлює великий інтерес до утримання птахів у кутку природи і виховання дбайливого ставлення до них, відповідальності за життя живої істоти.

У кутку природи можна утримувати тих птахів, які добре розмножуються в умовах неволі, — хвилястих папуг і канарок.

Батьківщина *хвилястих папуг* — Австралія, де вони живуть у невеликих гаях. Природне забарвлення птахів — трав'янисто-зелене з поперечними темними хвилястими смугами. Шляхом штучного добору були виведені найрізноманітніші за кольором птахи. Самка відрізняється від самця буруватим забарвленням восковиці, у самця ж вона блакитна. У молодих птахів восковиця має рожеву забарвлення.

Щоб папуга легше звикав до неволі, краще брати в куток при-

роди молодого птаха. Здоровий птах має гладке оперення і дзьоб, ціле махове і хвостове пір'я.

Для утримання папуг використовують клітки, виготовлені з металевого дроту. Найкраще підходить клітка таких розмірів, см: довжина — 60, висота 50, ширина 30—35.

Клітку з хвилястими папугами встановлюють у світлому місці, але не на сонці і не на протязу. Якщо в дитячому садку є умови для влаштування вольєра, це сприятиме поліпшенню умов утримання птаха. Надзвичайно добре впливає на здоров'я папуг утримання їх влітку у відкритих вольєрах на повітрі.

Корм для хвилястих папуг повинен складатися з чотирьох компонентів: зернового, м'якого, вітамінного, або зеленого, і мінерального.

Зерновий корм — основний для птахів. Він складається з жовтого або білого проса, канаркового насіння з невеликою добавкою вівса і вівсянки та соняшнику. Відсутність проса в раціоні птахів викликає у них шлунково-кишкові захворювання. Корисно давати птахам колоски вівса молочно-воскової стиглості.

До м'яких кормів належать білий хліб, сухарі, сир, яйця, страви з картоплі, пудинги. Забороняється давати папугам м'ясні продукти, тваринний жир, шоколад.

Вітамінний, або зелений, корм складається з листків салату, редису, буряка, капусти, моркви, конюшини, подорожника. Не можна давати мокру зелень, оскільки вона викликає пронос. Корисні свіжі гілки верби, вишні, яблуні, берези тощо. Потрібно давати папугам кусочки яблук, груш, кавунів, динь.

Мінеральний корм завжди повинен бути у клітці. Він складається з крупного річкового піску, товченої яєчної шкаралупи від сирих яєць, товченої шкільної крейди, кухонної солі, цукрового піску, подрібненого деревного вугілля. Все це потрібно міняти через 10 днів, в міру забруднення.

Добова норма зернового корму — столова ложка, м'якого — одна чайна ложка на птаха. Вітамінний корм дають у необмеженій кількості. Воду птахам дають сиру, кімнатної температури, міняють її щодня.

Хвилясті папуги легко розмножуються в клітках і вольєрах. Стимулом для цього є гніздовий ящик або дуплянка з лотком 5 см і внутрішньою камерою близько 15 см у попереку. Гніздова підстилка не потрібна. Дно дуплянки роблять не плоским, а трохи нахиленим до центра, щоб яйця трималися поруч. Насиджування триває 17 днів. Пташенята виводяться не одночасно, тому в одному выводку вік їх різний. Однак це не заважає нормальному виховуванню молодняка. Якщо розмноження птахів відбувається

в період короткого світлового дня, вночі клітку з папугами потрібно освітлювати нічним.

Деякі найбільш здібні хвилясті папуги навчаються вимовляти слова і речення. Більш здібні до розмов самці, ніж самки. Навчання папуг вимовляти слова потребує частого спілкування, тихої спокійної обстановки.

Канарки належать до ряду горобиних. Вважають, що назва канарка пов'язана з її походженням з островів Канарського архіпелагу, звідки у XV ст. її завезли у Європу іспанські, а потім й інші моряки. У природі канарки люблять ліс з галявинами та кущами. У негніздовий період вони ведуть зграйний спосіб життя, живляться насінням різних трав і фруктами. В період вигодовування пташенят канарки поїдають і дрібних комах.

Природне забарвлення дикої канарки — зелено-жовте, але вже у XVII ст. з'явилися виведені у неволі канарки різноманітного забарвлення (жовті, білі, коричневі). Пісня домашньої канарки мало відрізняється від пісень диких канарок. Було помічено, що канарки добре наслідують звуки. Цим скористалися любителі, і в країнах Західної Європи і Росії з'явилися канарки, пісні яких відрізнялися від пісень диких канарок. Це канарки гарцського наспіву, які виконують пісню, злегка відкриваючи дзьоб, і канарки вівсяночного наспіву, який вони перейняли від звичайної вівсянки. Канарки вівсяночного наспіву виконують пісню з відкритим дзьобом.

Співець вважається хорошим, якщо кожне коліно у його співі тривале і переходить від одного коліна до другого плавні і м'які.

Для утримання канарки потрібна клітка розміром $40 \times 20 \times 20$ см. Розміщувати її треба у світлих місцях кімнати, але не на протязу і не на сонці.

Як і у папуг, корм канарки складається з зернового, м'якого, вітамінного, або зеленого, і мінерального.

Основним кормом є зерновий, який складається з суміші різного насіння (дрібно біле просо — 3 частини, канаркове насіння — 2 частини, вівсяна крупа, суріпка, рапс, льон по 1 частині, салат — $\frac{1}{2}$ частини). З задоволенням канарки поїдають насіння різних польових, лучних трав. На день дають по 1—2 чайні ложки на пташку.

З м'якого корму канарки споживають яйце, білий хліб, змочений у молоці, каші.

У літній період під час линяння в раціон птахів дуже корисно включити мурашині лялечки.

З вітамінних, або зелених, кормів канарки з задоволенням поїдають різні соковиті рослини: мокрець, традесканцію, про-

росле насіння і ростки пшениці, вівса, бруньки плодово-ягідних дерев і кущів. Потрібно давати птахам фрукти і овочі: яблука, груші, абрикоси, малину, огірки, моркву (терту), капусту, салат.

Мінеральний корм дають такий, як і папугам.

Якщо утримується пара канарок, навесні вони можуть утворити пару і виводити пташенят. Для цього треба повісити гніздо і покласти в клітку будівельний матеріал для гнізда: кусочки бавовняних ниток 6 см завдовжки, м'яку траву, сухий мох, дрібне пр'я. Не можна давати птахам вату, клоччя, оскільки вони можуть зачепитися за тонкі волокна і потягнути за собою гніздо з яйцями і пташенятами.

У кладці буває 4—5 яєць голубуватого кольору з коричневими крапками. Перше пташеня вилуплюється з яйця на 14-й день, решта — через 2—3 дні після першого. Вони з'являються на світ сліпими і в рідкому пуху. Ростуть швидко: на 5-й день у них відкриваються очі, через 7—8 днів з'являється пір'я, а у 18—20 днів маленькі канарки вже починають вилазити на передній край гнізда і намагаються перестрибнути на сусідню жердинку. У двомісячному віці у птахів розпочинається перше линяння, а у 5 місяців вони починають потихеньку співати. Молоді самки також іноді пробують співати, проте співцем у канарок є самець. Якщо молоді канари в перший рік життя будуть слухати співи старих канарів, то вони скоріше навчаться співати. Для цього їх розсаджують у клітки поодинокі.

Правильне утримання птахів у неволі складається з трьох основних умов: *влаштування клітки; складання раціону, близького до живлення на волі; догляд, що забезпечує збереження здоров'я.*

Кожна клітка повинна мати подвійне дно (зовнішнє нерухоме і внутрішнє висувне) і бортики, які запобігають засміченню кімнати. Годівничка повинна обов'язково висуватися, щоб було зручно насипати в неї корм і чистити її. У клітці укріплюються дерев'яні жердочки різного діаметра (10—15 мм). Їх потрібно розташовувати так, щоб птахи не забруднювали своїми екскрементами годівницю і поїлку. Поїлка повинна бути достатньо широкою і стійкою. Для купання птахам ставлять ванночку з водою, яку прибирають після того, як пташка викупалася.

Чистота — основна умова успішного догляду за птахами. Існує два способи утримання настилу у клітці: посипати його піском або класти на нього папір. Міняти пісок треба влітку 2 рази на тиждень, а взимку 1 раз на тиждень, папір треба міняти щодня.

Птахи не бояться шуму, але бояться різких рухів. Тому слід привчити дітей підходити до клітки спокійно, рухатися плавно, неквапливо. Не можна брати птахів у руки, крім того випадку, коли

це буде конче потрібно. Здійснюючи один раз на місяць генеральне прибирання кліток, птахів переводять у нове приміщення, щільно поєднавши відкриті дверцята обох кліток.

Виконання всіх цих вимог дає гарантію хорошого здоров'я пташок.

Утримання ссавців у кутку природи

Із ссавців у кутку природи утримують тих, що добре розмножуються в умовах неволі. Представниками їх є морська свинка та хом'ячок, що належать до ряду гризунів.

Морська свинка походить з Південної Америки, де була одомашнена ще інками. Звірка вирощували на м'ясо і заради забави. В Європу морська свинка була завезена близько 400 років тому «з-за моря», тому спочатку стала називатися заморською, а потім просто морською свинкою.

На батьківщині вони живуть невеликими групами серед трави і кущів, де споруджують нори. Природне їхнє забарвлення — коричнево-буре, сіре. Від цих форм виведені білі, чорні, золотисті, двоколірні і триколірні звірки.

Морські свинки невибагливі, вони не кусаються. Приміщення для них зробити неважко. Морська свинка не може ні стрибати, ні лазити, тому будь-який великий ящик, стінки якого не нижчі 30—35 см, може бути для неї житлом. На дно насипають тирсу, ставлять хатку, де свинки люблять ховатися.

Цікавіше утримувати не одну, а двох свинок, вони добре уживаються між собою, розмножуються. Вагітність їх триває близько двох місяців, дитинчата народжуються зрячими, вкритими шерстю. Всього 2—3 дні мати годуює їх молоком, і скоро вони починають самі пробувати овочі або траву. В цей час їм добре давати розмочену у молоці булку. Днів через п'ять дитинчата стають зовсім самостійними і мати більше не піклується про них.

Годують цих гризунів свіжою травою, сіном, морквою, буряком, вівсом, молочними продуктами, хлібом, дають також кускову сіль, крейду, вапно. Воду свинки не п'ють, бо отримують її з кормів.

При хорошому догляді свинки живуть 10 і більше років і стають зовсім ручними.

Хом'ячки золотистий, або сирійський, і джунгарський.

Золотистий, або сирійський, хом'ячок розповсюджений у Передній Азії, на Балканах, у Туреччині, Ірані. Населяє він передгірні степові ландшафти, лучні степи, посіви. Основу його живлення становлять насіння, зелені пагони рослин. Активний уночі і в при-

смерковий час. Хом'ячки риють нори до 2 м завглибшки, на зиму роблять запаси.

Джунгарський хом'ячок мешкає у степах і напівпустелях Центральної Азії, Південного Сибіру і Північно-Східного Казахстану. Активний у присмерковий час і вночі. Нори хом'ячків мають по кілька ходів, віднорків і гніздову камеру. Живиться він в основному так само, як і сирійський хом'ячок, споживає і комах. У сплячку не впадає, робить на зиму запаси. Статевозрілим хом'ячок стає вже у віці 4 місяців.

Обидва гризуни приемні і добре живуть у неволі. Утримують їх у металевих клітках з товстого дроту, в які ставлять невеличкий будиночок і кладуть матеріал для гнізда (вату, м'які шматочки тканини, тирсу), з якого хом'ячок влаштовує гніздо. Поруч з гніздом він влаштовує комірку, в якій збирає запаси продуктів. В одному з кутків клітки розміщує туалет. В клітку добре поставити бігове колесо, щоб задовольнити рухову активність звірків, яка особливо виявляється у присмерковий час.

Як і інші гризуни, хом'ячки живляться зернами рослин, овочами, у неволі їдять булку і п'ють молоко. Особливістю цього звірка є досить місткі захисні мішки. В них хом'ячок, коли він ситий, набиває зерно і переносить у комірку. Його шоки при цьому надуваються і мордочка набуває забавного вигляду.

При утриманні пари хом'ячків у них 2—3 рази на рік з'являється потомство по 6—10 відразу. Перед появою малят самця відсаджують, а самку не турбують, бо вона може загризти дитинчат. Годувати її в цей час треба краще, давати молоко. Хом'ячата народжуються сліпими, голими, безпомічними. Проте приблизно через 3 тижні можна побачити, як з пухнастого гнізда виглядають мордочки маленьких хом'ячків, а потім вони виповзають з гнізда і живляться коло годівниці разом з матір'ю, від якої відрізняються лише більш світлим забарвленням. Живуть тварини близько 3 років.

Клітку з хом'ячком не можна ставити на світлі. Більшу частину дня він сидить у своєму гнізді, так що з підстилки видно тільки його голівку, або спить, згорнувшись, як кулька. Проте варто відкрити дверці клітки, і хом'ячок прокидається, позіхає, широко відкриваючи свій рожевий ротик і, перевалюючись, іде за частуванням. Молодий хом'ячок швидко стає ручним і, як правило, не кусає. Якщо його раптово потривожити, він, захищаючись, може прокусити палець. Про це слід пам'ятати під час догляду за звірком.

Тварини — тимчасові мешканці кутка природи

Спостереження під час екскурсій і прогулянок має епізодичний характер. У деяких випадках їх доцільно продовжити в кутку природи протягом кількох днів, повернувши потім тварин у місце їхнього постійного мешкання.

Цікавим об'єктом для спостережень може бути *псевдокінська п'явка*, яка часто зустрічається під час прогулянок на водойму. Майже всі бояться п'явок, і навколо цих тварин створюється багато легенд, яким можна дати правильне тлумачення, простеживши за ними кілька днів. Розміщують тварину у банці з водою, на дно якої кладуть камінець і гілочку елодеї або якоїсь іншої рослини. Банку зверху закривають кришкою з маленькими отворами. Якщо цього не зробити, п'явки легко виповзуть.

Увагу дітей звертають на те, що довге тіло п'явок сплюснене, неначе стрічка. Передній кінець тіла сильно звужений. Тут знаходиться рот і по краю голови багато майже непомітних очей. Задній кінець тіла ширший, на ньому розташований великий круглий присосок. Присмоктуватися п'явка може не тільки заднім, але й переднім кінцем. Увагу дітей звертають на спосіб пересування п'явки по склу: вона наче крокує, поперемінно прикріплюючись то ротом, то заднім присоском. Плаває п'явка, хвилеподібно вигинаючи своє тіло.

Псевдокінські п'явки не можуть присмоктуватися до людини. Живляться вони найчастіше молюсками і червами; великі п'явки поїдають малих. Годують п'явок мотилем або крихітним шматочком сирого м'яса, який подають з дротика. П'явка заковтує їжу цілком. Дихає п'явка просто через слизову оболонку шкіри, під якою проходять кровоносні судини. Цікаві спостереження можна провести за п'явкою як живим барометром. Перед дощем, за 10—12 год до нього, п'явка вилазить з води і висить, прикріпившись до скла, вище рівня води. В хорошу погоду вона тримається у воді.

Медицині п'явки, яких використовують у лікарській практиці, менші за псевдокінську, вони темно-зелені, з гарним жовтим малярком на спині.

Під час цільової прогулянки до водойми діти бачать різних молюсків. У куток природи можна взяти *ставковика*, розмістивши його або у банці з водою, або в окремому акваріумі. Спостерігаючи, як ставковик повзе по склу, можна роздивитися його пласку ногу, на якій розміщено рот. Відкриваючи і закриваючи його, він очищає зелений наліт водоростей на склі. Час від часу він піднімається до поверхні. Слід пояснити дітям, що так він дихає. Інколи ставковики відкладають на склі і рослинах свою ікру — це про-

зора драглиста ковбаска, в якій просвічуються окремі ікринки. Через 3—4 тижні з неї виходять крихітні ставковички. Саме в цей час і слід повернути їх у водойму.

Кілька днів в акваріумі можна потримати *рака*. Годують його маленьким шматочком м'яса, який спускають на дротику. Цікаво спостерігати за рухами рака, за тим, як він споживає корм, тощо. Кількість води в акваріумі повинна бути невелика — це сприяє поверхневому насиченню води киснем.

Найбільш поширеними тимчасовими мешканцями кутка природи є *комахи*. Розміщують їх в інсектаріях або садках, де вони перебувають протягом кількох днів.

Інсектаріями для наземних комах (жуків, коників, гусені) можуть бути різні банки, старий акваріум, ящик з передньою стінкою із скла. Можна виготовити інсектарій з прозорої плівки. Зверху він має бути прикритий плівкою.

Внутрішнє влаштування інсектарію нескладне. На його дно треба насипати піску, посадити кілька кушків трави, іноді покласти камінець, черепок. Трава повинна бути свіжою, тому її треба поливати, обприскувати. Розміщувати садок треба трохи далі від яскравого сонячного світла.

Яких же комах можна утримувати в інсектарії? Тимчасовими мешканцями кутка природи можуть бути коники, цвіркуни, попелиці разом з личинками сонечка, клоп-солдатик, бронзівка, турун, мурашки тощо.

Коників годують як рослинною (колосок пшениці з зерном, шматочок моркви, яблука, листок салату), так і тваринною їжею (дрібними комахами). Садок уранці треба обприскувати водою. Краплини її коники злизують з трави і скла. Якщо утримувати самців коників, то в ясну погоду можна слухати їхній спів.

Не менш цікавим об'єктом є *цвіркун*. Ість він листки салату, інші ніжні рослини, а також зерна рослин. Самці цвіркунів, як і коники, співають, видаючи мелодійний, не такий гучний, як у коників, звук.

Личинок *сонечка* найлегше знайти на рослині, ураженій попелицями. Таку гілку зрізають і ставлять в інсектарій у маленьку пляшечку з водою. Діти переконуються, як швидко личинки очищають рослину від попелиць.

Клопів-солдатиків годують в інсектарії насінням рослин. Навесні солдатиків з задоволенням висмоктують горішки липи.

Туруни легко розправляються з досить великою здобиччю, наприклад з гусінню, голими слизняками. Час від часу інсектарій слід збризкувати водою. Краплини води туруни охоче злизують. Під час спостережень увагу дітей звертають на тонкі і сильні ноги

туруна, добре пристосовані до бігання. Небагато жуків можуть так швидко пересуватися по землі, як туруни.

Бронзівку треба посадити у інсектарій на гілку шипшини або таволги. Проте годувати її можна не тільки квітками. Ці ласуни охоче ссуть змочений водою цукор, фруктові цукерки, гризуть шматочки яблук. Увагу дітей слід звернути на те, що ноги бронзівок зовсім не схожі на легкі і сильні ноги турунів. У бронзівки вони криві, короткі і шипуваті. Вони пристосовані до лазіння по суцвіттях і віночках квітів. В інсектарії ці гарні жуки найчастіше сидять на квітах. Особливо активні вони у сонячну погоду.

Влітку, коли частина об'єктів кутка природи переноситься на веранду, доцільно влаштувати *формікарій* — приміщення для утримання мурашок. Зі способом життя мурашок дітям ознайомитися під час спостережень не просто — мурашник схований більшою частиною під землею. Ось як пропонує влаштувати *формікарій* ентомолог М. М. Плавильщиков.

Беруть банку, в яку вкладають дерев'яний циліндр, зміцнюючи його розпірками. Розмір циліндра повинен бути на 5—6 см менший, ніж внутрішній діаметр банки, а висота на одну третину менша, ніж висота банки. В дерев'яний циліндр вбивають палочку завтовшки як палець і завдовжки як висота банки.

Мурашник розміщують у проміжку між дерев'яним циліндром і стінками банки. Цей проміжок вузький ((2—3 см завширки), і за життям мурашок буде легко спостерігати. Щоб мурашки не розповзалися, верхню частину стінки зсередини змащують тонким і рівним шаром будь-якого жиру. Змазку треба поновлювати і стежити за тим, щоб вона не засмічувалася землею. Роблять її вже після засипання банки мурашником (субстрат, мурашки, личинки).

У банці мурашкам надто тісно. Тому поруч влаштовують вигул. Для цього служить дощечка із скляним парканом 6—8 см заввишки. На дно насипають пісок, а від банки-мурашника (від верхівки палочки, вбитої в циліндр) перекидають місток з тасьми або вузької смужки фанери. Зсередини стінки скляного паркана змащують жиром.

Годують мурашок на вигулі комахами, цукровим сиропом, крихітками м'яса.

Для утримання водяних комах використовують невеликий акваріум, банку, глибоку тарілку. Розміщують комах завжди окремо.

Личинки бабки невибагливі і можуть жити в акваріумі, на дно якого слід покласти невелику кількість дрібного піску. Спостерігаючи за личинкою, можна відмітити, що черевце її то злегка скорочується, то розширюється. Це личинка дишає. Органи дихання у неї розташовані у задньому відділі кишок. Личинка втягує у зад-

ню кишку воду, а потім виштовхує її, обмиваючи зябра. Якщо доторкнутися до личинки вона сильно скорочує черевце і відразу викидає із кишки весь запас води. Поштовх віддачі відкидає її вперед. Таким ракетним рухом личинка рятується від ворогів.

Якщо покласти біля личинки мотиль або маленького черв'яка, можна побачити, що личинка, помітивши здобич, почала рухатися. Від її голови швидко висунулася вперед «маска» — нижня губа, на кінці якої є два гачки. Личинка хапає здобич гачками, а потім складає губу, і здобич потрапляє в рот. У спокійному стані складена губа прикриває «обличчя» личинки, ніби маска.

«Маска» — чудове пристосування. Личинка бабки не плавець, повзає вона повільно. «Маска» дозволяє личинці полювати, не роблячи стрибків, не кидаючись на здобич.

Якщо велику личинку бабки помістити в акваріум навесні, можна спостерігати вихід бабки з личинки. Для цього в пісок акваріума треба вставити довгі гілочки, щоб личинка могла виповзти по них з води. Після виповзання з води личинка завмирає, але раптом у неї на спині з'являється поздовжня тріщина, яка збільшується, заходячи на голову. Краї тріщини розсуваються, з неї поступово з'являються голова і груди бабки, далі бабка витягує ноги, деякий час висить головою вниз, ніби відпочиваючи. Поступово з'являється черевце, і бабка сидить уже на старій шкурці. Летіти вона ще не може, бо замість великих блискучих крил на її спині лежать товсті короткі пластинки. Поступово пластинки розправляються. Мине ще 5—6 год, доки крила розправляться, затвердіють і бабка вирушить у свій перший політ.

Волохокрильця (ручайника) утримують у акваріумі з невеликою кількістю води або у тарілці з водою. Треба покласти туди водяних рослин, бо личинка дихає не атмосферним повітрям, їй потрібна вода, збагачена киснем. На дно тарілки кладуть такий самий матеріал для хатинки, який використовує личинка. Годувати її можна подрібненим м'ясом. Оскільки цей корм швидко псується, слід давати його стільки, скільки личинка зможе з'їсти відразу.

Розглядаючи волохокрильця і його чохлак, потрібно пояснити дітям, що це не просто його житло, а й маскувальне пристосування. Будуючи чохлак з матеріалів, що покривають дно, личинка робить маскувальну будову. Інколи вдається примусити личинку покинути старий чохлак і зробити новий з тих матеріалів, які кладуть на дно, наприклад з дрібних клаптиків паперу. І цей чохлак також буде маскувальним — він не помітний на дні серед кольорових папірців.

Жука-плавунця і водолюба розміщують в окремих акваріумах.

Годують плавунця мотилем, скобленим м'ясом. Водолюб живиться рослинами. Спостерігаючи за жуками, слід звернути увагу дітей на те, як спливає плавунець, виставляючи з води кінець черевця (набирає повітря). Водолюб же наближує до поверхні води голову. Через вусики повітря потрапляє у трахеї. По-різному ці жуки пересуваються у воді. Плавунець швидко гребе одразу задніми ніжками, а водолюб перебирає ніжками. Мчати, швидко міняти напрямок руху він не може. А чому? Плавунець — хижак. Він кидається на живу жертву, наздоганяє її. Основна ж їжа водолюба — рослини.

З представників двокрилих у кутку природи можна спостерігати з дітьми за личинками комарів — *мотилем* і *коретрою*. Помістивши їх у банку з водою, слід показати дітям спосіб їх пересування, наголосити на їх значення у природі.

Під час утримання тимчасових мешканців у кутку природи слід створювати для них близькі до природних умови, забезпечувати природними кормами, враховуючи конкретний характер мислення дітей і потребу формування у них реалістичних уявлень.

Тимчасовими мешканцями кутка природи можуть бути деякі земноводні (тритони, жаби) і плазуни (ящірка, черепаха). Тритонів влаштовують в акваріумі з піском на дні і посадженими водяними рослинами — елодеєю або перистолисником.

Навесні у наших водоймах найчастіше трапляється *тритон звичайний*, рідше *гребінчастий*. Самці забарвлені надзвичайно яскраво, і багатство їхніх барв чарує. Спостереження за життям тритона дуже цікаве: він то ходить повільно по дну, наче принюючись у пошуках корму, то спливає на поверхню і, ковтнувши повітря, швидко повертається і упливає на дно. Коли тритон пливе, лапки його щільно притискаються до тіла і рухається тільки хвіст. Годують тритонів мотилем, але бачать вони порівняно погано і не відразу знаходять навіть тих, хто в'ється перед ними.

Жаб, ящірок і черепах утримують у тераріумах. Обладнують їх найчастіше із старих акваріумів, імітуючи природне середовище, в якому жила тварина. Зверху накривають кришкою з дрібною сіткою.

Для *жаб* тераріум створюють за типом болота. На дно насипають ґрунт або непромитий пісок, садять кілька кущиків трави або ж зелених гілочок традесканції. В певному місці влаштовують укриття для тварини — корч, пеньок і водойма (широка пласка мисочка, яка вкопується в ґрунт). Найцікавіше утримувати квакшу. Вона викликає захоплення своїм яскраво-зеленим кольором шкіри, золотистими очима. В тераріум для неї треба поставити гілку, на якій вона охоче сидітиме. Годують її комахами, пере-

важно мухами, яких у літню пору достатньо. Побачивши муху, жаба спритно стрибає, переслідуючи її. Якщо вона промахнеться, то повисає на гілці, тримаючись за неї подекуди тільки пальцями задньої лапки, і потім, неначе акробат, підтягується вгору. Цікаво з дітьми простежити за зміною забарвлення квакші. Ніжно-зелене забарвлення не залишається незмінним. Якщо в приміщенні немає зелених листків, квакша досить скоро стає сірою або коричнюватою. Це легко помітити, пересадивши жабу з зеленої рослини на сіру гілку. Не мине й двох годин, як квакшу не можна буде впізнати: вона наче переодягнеться у нове вбрання. Якщо її знову посадити на зелені листки, діти знову побачать її у гарному зеленому вбранні. Це дає змогу переконати їх у доцільності захисного забарвлення.

Влітку, у сонячну погоду, самці квакш можуть видавати гучні звуки «крак-крак», при цьому можна помітити, як у самця під горлом здувається сіруватий міхур — саме він і підсилює звук, що його видає маленька жаба.

Маленьку *болотяну черепаху* також утримують в тераріумі за типом болота. Годують її мотилем, червами. Слід пам'ятати, що корм вона бере лише у воді і без неї не може проковтнути їжі. Нерухому їжу вона не бере. З дітьми цікаво розглянути її панцир, показати, як вона ховає під щит голову, ноги і хвіст. Розглянути її темні, покриті м'якою шкірою ноги, гострі кігті, перетинку між пальцями. Посадивши ненадовго черепаху у таз з теплою водою, можна показати, як вона плаває у воді, сильно загібаючи лапами. Хвіст, як руль, допомагає їй спрямовувати рух.

Для *ящірок* тераріум обладнують за типом сухих лук: кілька кущиків трави, купка камінців. Водойма ящіркам не потрібна. Воду вони споживають у вигляді роси, тому рослини і камінці слід час від часу збризкувати водою. Крапельки на склі і листках ящірки будуть злизувати своїм рухливим язичком.

Ставити тераріум треба на світлому сонячному місці. Годують ящірок живими комахами та їх личинками, мухами, кобилками, їжу дають у той час, коли сонце добре освітлює тераріум і ящірка діяльна. Дуже цікаво з дітьми поспостерігати моменти полювання, коли ящірка помічає муху, що повзе по стінці, підповзає до неї, робить різкий рух головою і хапає здобич.

В Україні найбільш розповсюджені ящірки прудка, зелена, живородяща. Найчастіше зустрічається ящірка прудка. Спостереження за ящіркою допоможе дітям полюбити цих гарних і корисних тварин.

Тимчасових мешканців кутка природи діти можуть приносити з цільових прогулянок, екскурсій. Можна залучати до поповнення

кутка природи і батьків. Утримання розповсюджених тварин місцевого краю в кутку природи, спостереження за ними допоможуть краще пізнати їх, виробити певне ставлення. Тижня перебування в кутку природи достатньо для спостережень, цікавого спілкування. Після цього тварину треба повернути у природне середовище. Вихователь повинен переконати дітей, що тваринам, які живуть у нашій природі, найкраще на волі. Під час цільових прогулянок тварин випускають у найбільш сприятливі і безпечні для них умови, наголошуючи на тому, яких саме умов потребує та чи інша тварина, де їй буде добре.

ДІЛЯНКА ДИТЯЧОГО САДКА

Найближчим природним оточенням, де діти проводять велику кількість часу в дитячому садку, є ділянка. У сучасних архітектурно-проектувальних вирішеннях ділянка розглядається як продовження групової кімнати і подібно до того, як у груповій кімнаті все обладнується для проведення змістовної роботи з дітьми, так і ділянка дитячого садка повинна створювати можливості для успішного ознайомлення з природою.

ЗНАЧЕННЯ ДІЛЯНКИ У ЗДІЙСНЕННІ ОСНОВНИХ ЗАВДАНЬ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

Ділянка дитячого садка є тим середовищем, яке за умови його правильної організації, має великий вплив на розвиток всіх сторін особистості дитини, оскільки на ділянці організується різноманітна діяльність дошкільників — пізнавальна, ігрова, трудова.

Ділянка дитячого садка повинна давати багатий матеріал для формування у дітей образів рідної природи. Саме тут дитина повинна дізнатися про різноманітні дерева, кущі, плодові, городні, декоративні рослини, особливості їхнього життя, зміни в різні пори року, їхнє значення для людини. На ділянці діти знайомляться із світом тварин — різноманітними комахами, птахами, деякими свійськими тваринами. У процесі пізнання цих об'єктів дітей знайомлять з залежністю життя рослин, тварин від зміни умов (підживлені рослини краще ростуть). Нагромадження такого досвіду сприяє розумінню зв'язків і залежностей у природі.

Ділянка дитячого садка — сприятливе середовище для розвитку мови і мислення дітей. Процес пізнання нових об'єктів природи, прийомів догляду за ними завжди пов'язується з позначенням їх словом, що сприяє збагаченню словника дітей. Збільшення фонду

конкретних уявлень про природні об'єкти створює сприятливі умови для формування узагальнень, розвитку мислення.

Добре озеленена ділянка — важлива умова здійснення сенсорного виховання. Вона дає вихователю достатньо матеріалу для розвитку всіх аналізаторів — зорового, слухового, дотикового, нюхового.

Під час перебування дошкільників на ділянці здійснюється розвиток їхньої спостережливості, діти оволодівають прийомами аналізу, навчаються порівнювати, виділяти суттєве.

Не можна переоцінювати значення ділянки для розвитку пізнавальних інтересів дітей. Ознайомлення з природою повинно базуватися на наявності у кожної дитини фундаментальної потреби у нових враженнях, нових знаннях, способах дій. Ігнорування цього призводить до того, що пізнавальні потреби згасають, діти втрачають інтерес до знань і процесу їхнього придбання. Для реалізації і розвитку цієї потреби важливі різноманітний флористичний склад ділянки, наявність на ній тварин, тобто умов для набуття нових вражень.

Ділянка дитячого садка — важлива умова вирішення виховних завдань, одне з найважливіших з них — екологічне виховання. На ділянці вихователь може раціонально поєднати формування нових знань з діяльністю дітей, спрямовуючи педагогічний процес на здійснення завдань екологічного виховання: формування узагальнених уявлень про залежності у природі, ціннісні орієнтації, бажання спілкуватися з природою. Саме на ділянці діти засвоюють перші знання про природокористування, на основі яких у них формується екологічна культура поведінки, одержують перші навички діяльності, спрямованої на поліпшення навколишнього середовища.

На ділянці дитячого садка організується праця дітей на городі, квітнику, а це — важлива умова формування любові до праці, трудових навичок.

Гарно озеленена ділянка дитячого садка — це те місце, де діти дістають естетичні враження від спілкування з природою, і педагогічному колективу необхідно зробити все для того, щоб ці враження були повноцінними.

Добре озеленена ділянка створює сприятливі умови для фізичного розвитку дітей. Дослідження гігієністів свідчать про те, що озеленена ділянка затримує 72 % пилу, знижує швидкість вітру на 60 %, у жаркі дні знижує температуру повітря на 2—3 °С, підвищує рівень зволоженості, а отже, і комфортність середовища. Зелені рослини виділяють фітонциди, оздоровлюють дітей. Різноманітність барв, форм знижує нервову напругу.

ПЛАНУВАННЯ ДІЛЯНКИ

Розмір ділянки залежить від типу дошкільного закладу. В яслах-садках на 100 місць відводиться до 40 м² на одне місце; на 140—320 місць — 35 м², 560—640 місць — 30 м² на одне місце.

Ця норма площі включає розміщення основного і допоміжних приміщень, під'їзних шляхів, групових майданчиків тощо. В умовах, коли площа для дитячого садка виділяється в районі реконструкції, вона може бути зменшена на 25 %. При будівництві дитячого садка в умовах складного рельєфу площа ділянки зменшується на 15 %. Ділянки дитячих садків у великих містах, де є всі види благоустрою, менші, ніж ділянки сільських дитячих садків, за рахунок скорочення площ для господарського подвір'я. В санаторних дитячих садках площа на одне місце збільшується до 100 м². Зелені насадження в таких випадках займають 60—70 % усієї площі.

На ділянці дитячого садка виділяються такі *структурні компоненти*:

1. Групові майданчики з газонами. Майданчики повинні мати садове покриття (відсів щебеню), асфальтоване покриття на дитячих ділянках не допускається. Середина майданчика має бути вільною від обладнання, оскільки на майданчику проводяться рухливі ігри, розваги. По краях майданчика слід розташовувати тіньовий навіс, пісочники, обладнання для ігор з водою тощо.

2. Фізкультурний майданчик площею не більше 250 м². Половина майданчика повинна мати садове покриття, а половина засіватися сумішшю газонних трав. Фізкультурне обладнання розташовується по краях майданчика.

3. Майданчик для утримання дрібних свійських тварин площею 20 м². Розташовують його переважно біля господарського подвір'я. Він обладнується клітками і вольєрами для утримання дрібних свійських тварин.

4. Квітники — спільні для дитячого садка, і квітники на групових ділянках.

5. Дитячий город. Він планується з розрахунку не менше 0,5 м² на одну дитину. Оптимальний розмір площі городу — 1,5 м² на дитину.

6. Сад і ягідник. Його площа залежить від загальної площі дитячого закладу, але важливо, щоб там були посаджені основні плодіві дерева і кущі.

7. Майданчик для вивчення правил вуличного руху.

8. Кільцева дорога для їзди на дитячих велосипедах. Вона не повинна перетинати групові ділянки.

9. Господарське подвір'я площею 100—240 м², де розташовуються сарай, овочесховище і під'їзні шляхи для вантажних машин.

10. Плескальний басейн.

На майданчику дитячого садка розташовуються малі архітектурні форми — перголи, фонтани, тіньові грибки. Вздовж доріжок розміщуються лави.

ВИМОГИ ДО ОЗЕЛЕНЕННЯ ДІЛЯНКИ

Озеленення ділянки дитячого садка має велике значення для створення сприятливих умов для перебування там дітей та ознайомлення їх з природою. У зв'язку з цим до озеленення ділянки дитячого садка висуваються певні гігієнічні і педагогічні вимоги.

Гігієнічні вимоги

1. Під час озеленення ділянки не повинен порушуватися режим сонячної радіації: дерева не повинні затіняти більше половини групових і фізкультурних майданчиків. Дерева і кущі не повинні перешкоджати доступу сонячних променів у приміщення. Озеленення в різних природних зонах України повинно проводитися з урахуванням кількості сонячної радіації. У Поліссі і Лісостепу, де її менше, дерева потрібно садити на відстані 10 м, а кущі — 5 м від приміщення дитячого садка. В степовій зоні, де сонячна радіація більша, дерева висаджують на відстані 5 м, а кущі — 1 м від приміщення.

2. Озеленення не повинно порушувати режиму провітрювання ділянки. Однак у тих районах України, де взимку дмуть сильні вітри, зелені насадження слід розташовувати так, щоб вони захищали ділянку з боку пануючих узимку вітрів. З цією метою згущують насадження, висаджують їх у два ряди.

3. На ділянці дитячого садка не повинно бути рослин, які могли б негативно впливати на здоров'я дітей: отруйних, тих, що засмічують ділянку, мають великі колючки. Через це на ділянці не слід висаджувати, наприклад, тис ягідний (отруйний), жіночі екземпляри тополі, які в період розповсюдження насіння можуть подразнювати дихальні шляхи.

Педагогічні вимоги

1. Озеленення ділянки повинно забезпечувати виконання завдань програми по ознайомленню дошкільників з природою. Дослідженням Т. О. Ковальчук доведено, що добре озеленені ділянки (різноманітність дерев, кущів, трав'янистих декоративних рослин)

впливають на якість знань дітей про природу і ставлення до неї. Там, де флористичний склад ділянки бідний, набагато нижчі показники. Це зумовлене тим, що наявність різноманітних рослин об'єктивно створює передумови для спостережень, праці, зв'язаної з доглядом за рослинами, в результаті чого формуються знання дошкільників про природу і позитивне ставлення до неї. До того ж різноманітні квітучі рослини на ділянці приваблюють комах, а ті, в свою чергу, приваблюють птахів.

2. Озеленення ділянки повинно забезпечити зміну вражень у дітей, а отже, воно повинно бути флористично різноманітним, з безперервними періодами цвітіння рослин. Чим більш різноманітний склад рослин, тварин на ділянці, тим більше можливостей у вихователя для подання нової інформації і формування пізнавальних інтересів дітей, позитивного ставлення дошкільників до об'єктів природи.

ДЕРЕВА І КУЩІ НА ДІЛЯНЦІ

Основу озеленення ділянки дитячого садка складають дерева. Підбір їх для озеленення ділянки повинен давати потрібний матеріал для спостережень і створювати виразний декоративний ефект у зеленому вбранні ділянки.

Декоративні дерева, що висаджуються на ділянці, належать до хвойних і листяних. Серед них є рослини природної флори України та інтродуковані. Далі подано коротку характеристику вимог до умов життя та розміщення дерев і кущів. Зміст спостережень за ними детально буде подано у посібнику «Природа України» в розділах «Рослини лісу», «Рослини парків і скверів».

З представників **хвойних дерев** на ділянці бажано мати ялину, сосну і модрина, що створить сприятливі умови для проведення порівняльних спостережень, формування ціннісних орієнтацій.

За декоративні якості більше ціниться *ялина колюча* (форма срібляста, голуба), що походить з Північної Америки. Завдяки стрункості форм, гарному кольору хвої ці ялинки справляють урочисте враження. На відміну від нашої *ялини звичайної*, ялина колюча краще витримує забруднення повітря. Найбільший декоративний ефект мають молоді дерева. Висаджують ялини (і звичайну, і колючу) найчастіше біля центрального входу. Ці тіньовитривалі дерева вимагають вологих, багатих ґрунтів.

Для світлолюбної, невибагливої до ґрунту *сосни* з прозорою ажурною кроною треба знайти добре освітлене місце або на межах групових ділянок, або біля приміщення.

Прикрасить ділянку і *модрина* з рідким, ажурним галузженням.

Це світлолюбна рослина, маловибаглива до ґрунту, добре витримує міські умови. Гарно виглядає у поодинокій посадці на газоні.

Спостереження за хвойними деревами проводяться з дітьми в усі пори року. Слід навчити дітей розрізняти їх, відмічати своєрідну красу кожного дерева, знаходити спільне і відмінне у появі молодих пагонів, голок, цвітінні, утворенні і визріванні шишок.

Листяні дерева мальовничими обрисами крон і світлішим забарвленням листя різко відрізняються від хвойних і часто становлять з ними контрасти великої художньої цінності.

На ділянці дитячого садка обов'язково треба посадити 1—2 дерева, цвітіння яких припадає на березень — початок квітня, причому цвітіння виразне, яке сприйматиметься дітьми як ознака пробудження природи. До таких дерев належать осика, верба козяча, вільха. Цвітуть вони до появи листя. Всі вони маловибагливі до ґрунтів, але садити їх краще у більш зволжених місцях ділянки. Не можна не замилуватися рано навесні осикою, одягнуеною неначе в сіру хутрянну шубку. Влітку цікаво послухати, як «розмовляє» дерево, розкрити дітям секрет, що такий звук зумовлений довгим черешком і щільною листковою пластинкою. Восени добре помилюватися різноколірним забарвленням листків осики. Діти дізнаються, що осика — одне з найулюбленіших дерев для диких тварин — зайців, лосів, які ласують корою, гілками. Деревину її використовують для виготовлення сірників.

У квітні і травні цвітуть більшість дерев: клен, береза, горобина, кінський каштан, ясен, верба, тополя, дуб, дикорослі плодові (яблуня Недзведського, сливолиста, чудова, маньчжурська тощо). Всі вони потрібні для проведення спостережень, надання різноманітності зеленому вбранню ділянки.

Клен утворює найбільш мальовничу крону, має красиву кору. Найбільший декоративний ефект має *клен гостролистий*. Він належить до швидкоростучих порід, але добре росте лише на багатих ґрунтах. Тіньовитривалий.

Іншим цікавим видом є *клен сріблястий* (походить з Північної Америки). Він має глибокорозрізаний лист, нижня поверхня якого сріблясто-сіра. Цей клен світлолюбний, до ґрунтів невибагливий.

Для порівняльних спостережень цікаво висадити і клен татарський, що має влітку великий декоративний ефект завдяки червонозабарвленню крилаткам.

Плануючи розміщення кленів на ділянці, слід пам'ятати, що найбільший декоративний ефект вони мають тоді, коли висаджені групою.

Береза — одне з найбільш мальовничих і улюблених дерев. Найчастіше висаджують *березу плакучу*, або *бородавчасту*, яка

має пониклі гілки. Це світлолюбне, невибагливе до ґрунтів дерево. Розміщують ці берези на межах групових ділянок. Можна посадити березу поруч з ялиною для створення контрастного ефекту.

Горобина, як і береза,— одне з найбільш поетичних дерев. В будь-яку пору року прикрашає ділянку то волохатими розкритими бруньками, то пухлястими духмяними квітками, то червоними ягодами, які приваблюють птахів. Світлолюбна, до ґрунтів невибаглива. Висаджують її на межах групових ділянок.

Ясен — гарне дерево з ажурною кроною. Належить до швидко-ростучих порід. Світлолюбний, вимагає поживних ґрунтів. Добре посадити біля приміщення для того, щоб була змога спостерігати з вікна за снігурами, які часто відвідують ці дерева.

Дуб — символ могутності, довголіття. З різних видів дубів найцікавіші для вирощування на ділянці *дуб звичайний* і *дуб червоний* (з Північної Америки), листя якого набуває восени надзвичайно яскравого червоного забарвлення. Це світлолюбні дерева, краще ростуть на поживних ґрунтах. Висаджують їх поодинокі.

Тополя — найпоширеніше в Україні дерево. Особливою стрункістю відзначаються тополі пірамідальні, які бажано мати на ділянці. Найчастіше їх висаджують по периметру ділянки. До ґрунтів невибагливі, однак краще ростуть на багатих і достатньо зволжених ґрунтах.

Каштан кінський (походить з Балкан) — чудове тіньовитривале дерево, що добре росте на родючих вологих ґрунтах. Дає багато цікавого і різноманітного матеріалу для спостережень та ігор дітей. Розміщують його по межах групових ділянок.

Верба — гарне, опоетизоване у піснях дерево. Є багато видів, з них найкрасивіша *верба біла плакуча*. Невибагливе до ґрунтових умов, здатне витримувати перезволоження дерева. Висаджують його біля басейну з північного боку.

Робінія, або *біла акація*, походить з Північної Америки. Приваблива білими ароматними квітами, декоративними листками. До ґрунтів невибаглива. Розміщують по межах групових ділянок та по периметру ділянки.

З дерев, що цвітуть улітку, на ділянці дитячого садка обов'язково висаджують *липу*. Це тіньовитривале дерево, вибагливе до ґрунтів. Висаджують його по межах групових ділянок та по периметру ділянки. Цінне дерево для спостережень за красою цвітіння, за комахами, що прилітають для збору нектару.

Цікава для спостережень *катальпа* (походить з Північної Америки). Приваблюють у рослини широкі світло-зелені листки, білі квіти, зібрані у волоті, після відцвітання яких утворюються довгі звисаючі плоди. Це світлолюбне, невибагливе до ґрунтів дерево.

Висаджують його біля приміщень, а також на межах групових ділянок.

Здійснюючи ознайомлення з деревами на ділянці дитячого садка, вихователь повинен привернути увагу дітей до їхніх естетичних властивостей в усі пори року, простежити з дітьми основні фенологічні фази в їхньому розвитку, залежність їх від умов середовища, сформувавши у дітей доступні їхньому розумінню знання про значення дерев для життя природи і людини, навчити виявляти турботу про зелені друзів (розпушувати пристовбурні круги, поливати, підгортати сніг тощо).

Зелене вбрання ділянок дитячих дошкільних закладів залежить від добору кущів. Маючи високу художню і декоративну цінність, кущі композиційно об'єднують групи дерев, створюють плавні переходи.

Зелені насадження без кущів не досить щільні, менш затишні й значно менше захищають від навколишнього шуму і пилу. Наявність кущів на ділянках дитячих дошкільних закладів створює більш сприятливі умови для розвитку дерев. Густий покрив куща притілює ґрунт, не дуже висушує його, механічно захищає коріння дерев від витоптування, створюючи для них більш сприятливі умови розвитку.

Кущі мають особливе значення для дитячих садків-новобудов, оскільки в перші роки новозакладена ділянка має порівняно бідний вигляд тому, що більшість посаджених на ній дерев знаходиться в стадії формування: стовбур тонкий, часто непрямої, крона рідка, не має ще визначеної форми; потрібні десятиріччя, щоб дерева досягли свого повного розвитку й набули декоративної форми. Кущі мають значно коротший період формування (2—3 роки), який проходить найчастіше у розсаднику. Цим вони особливо цінні для ділянок дитячих садків у перші роки їхнього існування. При правильному доборі і розміщенні красивоквітучі кущі дають безперервну зміну яскравих барв протягом усього вегетаційного періоду.

За даними фенологічних спостережень, у Ботанічному саду АН України з 268 видів і різновидів кущів у березні цвітуть 2, у квітні — 81, у травні — 125, у червні — 45, у липні — 11, у серпні — 3. Природні умови України дають змогу вирощувати багатий асортимент кущів, і, відповідно підбираючи їх, можна створити безперервне цвітіння, проводити з дітьми цікаву роботу, спрямовану на естетичне, трудове виховання, розвиток пізнавальних інтересів, любові до природи.

Кущі, що використовуються для озеленення ділянок дитячих садків, залежно від характеру застосування та за декоративними

якостями поділяють на: 1. Декоративні кущі для створення живоплотів; 2. Красивоквітучі кущі; 3. Виткі кущі.

В озелененні дитячого садка важливу роль відіграють бордюри і живі огорожі з чагарників. Вони мають бути щільними, красивими. Стрижені живоплоти широко використовуються під час обсаджування групових майданчиків, доріжок, алей.

Для низьких бордюрів використовуються самшит, яловець звичайний, магонія.

Самшит вічнозелений походить із Середземномор'я. Це тіньовитривала рослина, добре витримує стрижку. Розмножують її живцями.

Яловець звичайний поширений в Європі, Сибіру, Північній Америці. Світлолюбна рослина, невибаглива до ґрунтів, добре витримує стрижку, має високі фітонцидні властивості. Розмножують його насінням і живцями.

Магонія походить з Північної Америки і Азії. Вічнозелений кущ із складними шкірястими темно-зеленими блискучими листками. Золотисто-жовті квітки зібрані у волоті. Плоди синьо-чорні з сизуватим нальотом. Кущ декоративний в усі пори року. Світло- і теплолюбний. Розмножують магонію насінням і діленням кущів.

Для більш високих живоплотів рекомендуються бирючина, дерен білий, кизильник, смородина, свидина.

Бирючина — кущ, походить із Західної Європи, тіньовитривалий, невибагливий до ґрунтів. Цвіте білими духмяними квітами, зібраними у волоті. Прекрасно формується, розмножують його насінням і живцями.

Дерен білий і *свидина червона*, або *кров'яна*, привабливі яскраво-червоними пагонами, яскравим забарвленням листків восени. Розмножують кущ насінням і живцями.

Кизильник походить із Сибіру. Це кущ із щільними блискучими листками, які восени яскраво забарвлюються у пурпурові кольори. Розмножують його насінням і живцями.

Смородина альпійська (походить з Європи) і *смородина золотиста* (з Північної Америки) — тіньовитривалі, невибагливі до ґрунту кущі. Розмножують смородину насінням і живцями.

Барвистості, виразності ділянки дитячого садка надають **красивоквітучі кущі**. Їх висаджують поодиноці, групами, вздовж алей, у композиції з деревами.

Красивоквітучі кущі на ділянці дитячого садка слід підбирати так, щоб забезпечити цвітіння в різні місяці. Це створить найкращі умови для проведення спостережень і здійснення на їхній основі завдань по ознайомленню дітей з природою.

До найбільш розповсюджених кущів весняного цвітіння нале-

Рис. 62. Форзиція

Рис. 63. Хеномелес
(айва японська)

жать форзиція, хеномелес, слива китайська трилопатева, півонія деревовидна, таволга Вангута, бузок.

Форзиція (рис. 62), походить зі Східної Азії, цвіте золотавими квітками у середині квітня. Світлолюбна, невибаглива до ґрунтів рослина. Розмножують її легко, як зеленими, так і здерев'янілими живцями.

Хеномелес (айва японська) (рис. 63) походить з Японії, Китаю. Зацвітає у кінці квітня — першій половині травня. Квітки яскраво-го і різноманітного забарвлення від ніжно-абрикосового до яскраво-червоного. Ароматні плоди використовують для джему, варення. Кущ світлолюбний. Розмножують насінням і кореневими живцями.

Слива китайська трилопатева (батьківщина — Китай) зацвітає

Рис. 64. Вейгела

Рис. 65. Будлея

у кінці квітня — на початку травня, до появи листків. Квітки ніжно-рожеві, схожі на мініатюрні троянди, розташовані по всій довжині пагона. Світлолюбна, вимагає родючого ґрунту. Вирощують найчастіше у штамбовій формі шляхом щеплення чи окуліровки на терені або сливі.

Півонія деревовидна — походить з Китаю. Гарний кущ з великими квітками різноманітного забарвлення (від білого до малинового). Вимагає родючих ґрунтів, добре освітлених або злегка затінених місць. Розмножується півонія насінням, поділом куща, живцями. Найбільш надійний, хоч і тривалий, спосіб розмноження — насінням, яке визріває у кінці серпня — на початку вересня. Надземна частина сіянців у перші 3 роки росте мало, досягаючи 5—10 см заввишки у трирічному віці, зате коріння

виростає до 40—60 см завдовжки, утворюючи розвинуту кореневу систему.

Таболга Вангута. Батьківщина — Європа, Сибір. Високодекоративний кущ, вкритий безліччю дрібних білих квіток, зібраних у щитки. Світлолюбний, невибагливий до ґрунтів. Розмножують його насінням, живцями, діленням кущів і відсадками паростків.

Бузок розповсюджений у Південній Європі, Східній Азії. Виведено багато сортів бузку. Так, у колекції Ботанічного саду АН України зібрано більше 250 сортів. Невибагливий до ґрунтів, посухостійкий. Сортіві види бузку розмножують щепленням і живцями. Бузок любить багатий ґрунт, своєчасне внесення добрив, достатню кількість світла.

В кінці травня і у червні зацвітають чубушник (садовий жасмин) і калина бульдонеж.

Чубушник розповсюджений у Південній Європі, на Кавказі. До ґрунтів невибагливий, однак краще розвивається на багатих ґрунтах. Тіньовитривалий, але для рясного цвітіння потребує достатнього освітлення. Розмножують чубушник насінням, а сортіві форми — живцями. Виведено багато видів, форм і сортів чубушника.

Калина звичайна форма «снігова куля» (бульдонеж) відзначається високою декоративністю. Її сніжно-білі кулясті суцвіття складаються тільки із стерильних квіток, тому плодів не утворюється. Рясно цвіте при достатньому освітленні, до ґрунту невибаглива. Розмножують калину живцями і відсадками.

Улітку ділянку дитячого садка прикрасять дейції, вейгели, таволга Бумальда, троянди. Вони цвітуть у червні — липні, в середині ж літа зацвітають гортензії, гібіскуси, будлея.

Дейція походить зі Східної Азії і Північної Америки. Ціняться за рясне і тривале цвітіння. Це світлолюбна і теплолюбна рослина. До ґрунтів маловибаглива, але краще цвіте на багатих ґрунтах. Виведено безліч сортів дейцій. Найбільш розповсюджені — *дейція Лемуана*, *дейція шершава*. Розмножують кущ насінням, а сортіві види — живцями.

Вейгела (рис. 64). Батьківщина — Східна Азія. Найкрасивіші гібридні сорти вейгели з трубчасто-дзвоникоподібними квітками кармінно-рожевого, малиново-червоного кольору. Вейгела любить багатий ґрунт, сонячне місце зростання. Розмножують рослину досить легко зеленими і здерев'янілими живцями, насінням.

Таволга Бумальда — гарний кущ з тривалим цвітінням, яке починається з червня і триває близько двох місяців. Рожеві, темно-гвоздичні квітки зібрані у щиткоподібні суцвіття. Світлолюбний

кущ, який потребує багатого ґрунту. Розмножують його насінням, діленням куща, живцями.

Троянди мають багато переваг порівняно з іншими кущами: вони цвітуть тоді, коли більша частина кущів відцвіла, надзвичайно приваблива їхня кольорова палітра, краса форм. Кущі троянди потребують сонячного місця зростання, багатих ґрунтів. Сортові троянди розмножують живцюванням і окуліривою.

Гортензії походять зі Східної Азії і Північної Америки. В період цвітіння (липень — серпень) дуже красиві. *Гортензія волотиста* цвіте білими квітами, зібраними у волоті, *гортензія деревовидна* — щиткоподібними суцвіттями. Розмножують гортензії насінням і живцями.

Гібіск сирійський походить з Китаю, Індії. Має гарні квітки лійкоподібної форми різноманітного забарвлення — білі, червоні, фіолетові. Світлолюбний, невибагливий до ґрунтів. Розмножують його насінням, живцями, відсадками.

Будлея, або *осінній бузок* (рис. 65), родом з Китаю. Надзвичайно гарний кущ у період цвітіння. Його дрібні лілові квітки зібрані у колосоподібні суцвіття, мають сильний приємний аромат. Найчастіше висаджують *будлею Давида*, яка має найбільшу декоративність. Кущ світлолюбний і вологолюбний, потребує багатих ґрунтів. У суворі зими підмерзає, але відростає і цвіте. Розмножують кущ насінням і живцями.

Усі красивоквітучі кущі під час цвітіння дають багатий матеріал для спостережень за красою, гармонією фарб і форм. Багато з них приваблюють комах, що також важливо у роботі вихователя.

Виткі кущі використовуються при вертикальному озелененні. Вони потребують опори і висаджуються біля стінок, пергол, арок, альтанок. Деякі виткі кущі мають чудове тривале цвітіння, утворюючи живий каскад квітів.

У південних та західних районах України можна вирощувати *гліцинію*. В період цвітіння вона вражає суцвіттями бузкових квіток. Рослина тепло- і світлолюбна. Розмножують кущ насінням і живцями.

Прикрасять ділянку *клематиси (ломоноси)* (рис. 66). Поширені у помірному поясі північної півкулі. Широко розкриті великі квітки різноманітних кольорів, тривале цвітіння куща зроблять привабливим те місце на ділянці, де він посаджений. Клематиси — світло- і вологолюбні рослини, краще ростуть на пухких багатих ґрунтах, у захищених од вітру або у напівзатінених сонячних місцях (у південних районах). Розмножують кущ насінням, а сортові рослини — діленням куща, живцями, відсадками.

Цікавим декоративним кущем є *камписис* (рис. 67), що походить

Рис. 66. Клематис (ломоніс)

Рис. 67. Кампсис

в Північній Америці. Пірчасте темно-зелене листя цієї ліани надзвичайно ефектно прикрашають оригінальні яскраво-оранжеві трубчато-дзвоникоподібні квітки, зібрані у суцвіття. Кущ світло-і теплолюбний. На півночі України може підмерзати, проте пагони, що перезимували, дають буйний ріст і рясне цвітіння. Розмножують куш насінням, живцями.

Тіньові навіси, перголи можна прикрасити *актинідією* — ліаною, поширеною на Далекому Сході. Привертають увагу її красиві листки, оригінальні квітки і їстівні плоди з приємним ананасним ароматом. Для актинідії потрібний поживний, вологий ґрунт, притінення. Добре розмножується насінням і живцями.

Лимонник — ліана, що походить з Далекого Сходу. Добре використати її для озеленення тунелю. Цвіте дрібними білими духмяними квітками. Наприкінці літа куш прикрашають яскраві червоні плоди, що мають лікувальні властивості. Розмножують його насінням, поділом куща. Рослина потребує поживного ґрунту, достатнього зволоження, притінення.

Виноград амурський (з Далекого Сходу) — ліана, що привертає увагу великими листками і плодами (їстівними). Світлолюбний, розмножують насінням та живцями.

Виноград дівочий п'ятилистовий (з Північної Америки), під-

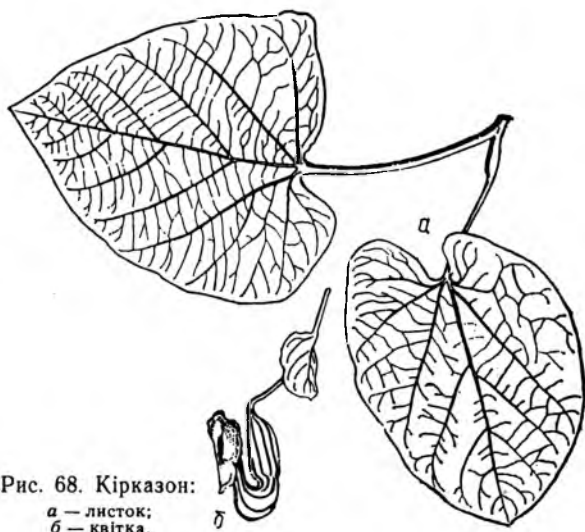

Рис. 68. Кірказон:

а — листок;
б — квітка.

німаючись по опорі, створює яскравий, суцільний килим з листків, які восени набувають жовтогарячих і червоних відтінків. До опори чіпляється за допомогою вусиків. Плоди не їстівні. Тіньовитривалий, розмножують його насінням і живцями.

Кірказон (рис. 68) походить з Далекого Сходу, Північної Америки. Це ліана з великими листками і оригінальними квітками. Потребує вологих, поживних ґрунтів. Розмножують рослину насінням і відсадками.

Розмноження дерев і кущів та догляд за ними

Часто асортимент дерев і кущів на ділянках дитячих садків збіднений через труднощі з придбанням посадочного матеріалу. Тож виникає потреба їх виростити. Деревя і кущі можна розмножувати насінням. Восени висівають породи, що потребують довгого строку стратифікації (липу, клен гостролистий, ясен); влітку, відразу ж після збору, висівають насіння тих деревних порід, які швидко втрачають схожість (осику, тополю, клен сріблястий). Насіння берези можна сіяти по снігу.

Для вирощування красноквітучих кущів найчастіше використовують *вегетативне розмноження*, при якому рослини зберігають усі особливості сорту. Деякі кущі можна розмножувати тільки вегетативно через відсутність насіння (бульдонеж). В умовах ди-

тячого садка доступним способом вегетативного розмноження є розмноження живцями. Зеленими живцями можна розмножувати майже всі кущі, а також багато дерев (вербу, катальпу, тополю, ясен, клен сріблястий). Найбільш сприятливий період для укорінення живців— перша половина червня. Брати живець треба зранку, краще у нежаркий день. Живець має бути 8—10 см завдовжки. Зрізати його слід гострим ножем нижче основи бруньки на 3 мм. Якщо листки великі, для зменшення випаровування видаляють одну третину листкової пластинки. Живці висаджують у пухкий ґрунт, щільно накривають поліетиленовою плівкою або скляними банками, часто зволожують. На постійне місце пересаджують через 2—3 роки.

Головна умова успішного вирощування дерев і кущів — *догляд за ними*. Деревя і кущі потребують розпушування ґрунту, бо ущільнення призводить до зменшення в ньому вологи. Одночасно з розпушуванням видаляють бур'яни. Для молодих насаджень дерев і кущів особливо важливе значення має поливання в період їхнього інтенсивного росту. Щоб забезпечити нормальну зимівлю в суху осінь, необхідне поливання після листопаду. Підживлення дерев і кущів в умовах дитячого садка проводиться з застосуванням органічних добрив — гною, компосту, торфу.

За потребою слід проводити стрижку живоплотів, обрізання засохлих гілок. Троянди потребують обрізання, укриття на зиму (підгортання).

ГАЗОНИ НА ДІЛЯНЦІ

Газон — це штучний дерновий покрив, який створюється шляхом посіву і вирощування багаторічних злакових трав. Газони дають змогу підкреслити вертикальні об'єми деревної рослинності, їхній колорит. На трав'яному зеленому килимі рельєфніше виділяються рослинні угруповання. Поєднання зелені газону з яскравими фарбами квітів створює гармонічні контрастні сполучення.

Газони мають велике санітарно-гігієнічне значення. Трав'янистий килим, що утворюється травами, закріплює ґрунт і затримує велику кількість пилу; випаровуючи багато води, газонні трави підвищують вологість повітря і створюють прохолоду. Газони є найкращими місцями для ігор дітей.

У дитячому садку створюються звичайні і спортивні газони. Головними якостями звичайного газону є декоративність, міцність, довговічність. В умовах Полісся і Лісостепу газони рекомендують засівати сумішшю таких лучних трав: костриці червоної, райграсу пасовищного, мітлиці звичайної, тонконога. Для сте-

пових районів — житняком, пальчаткою кров'яною, пириєм, стоколосом.

Для спортивного газону застосовуються спеціальні дренажі, що забезпечують швидкий відтік води. Суміш трав може бути така сама, як і для газону звичайного.

Для влаштування газону слід приборати будівельне сміття, провести вертикальне планування ділянки. Якщо ґрунт дуже бідний, то завозять поживний з інших місць і ретельно вирівнюють. У ґрунт вносять добрива. Найкращий строк для посіву — весна, хоч у зв'язку з можливістю поливання в дитячому садку можна засівати газон у будь-яку пору року.

Часто в дитячих садках є місця (сильно затемнені, круті схили), де газонні трави погано ростуть. У таких випадках використовують ґрунтопокровні рослини. У затінених місцях висаджують барвінок, фіалку, плющ звичайний, які добре розмножуються вегетативно. На відкритих схилах добре висадити яловець козацький, кизильник сланкий. Розмножують їх насінням і живцями. Основний догляд за газонами полягає у поливанні, регулярному скошуванні, боротьбі з бур'янами, поверхневому підживленні (торфом, гноем), захисті у зимовий період від витоптування, оскільки під льодяними доріжками рослини гинуть.

ВЛАШТУВАННЯ КУТКІВ ДИКОРΟΣЛИХ РОСЛИН

Для організації спостережень за дикорослими рослинами на ділянці дитячого садка створюються кутки лісу і лук. Під час вибору місць для їхнього влаштування треба подбати про достатнє освітлення, можливості підходу дітей під час організації спостережень.

Фоном для *кутка лісу* можуть бути кущі ліщини, глоду. Біля них розташовуються папороті, найчастіше — орляк, який добре приживається і прикрашає куток лісу своїми мережаними ваями. Серед кущиків доцільно посадити чорницю (для зони Полісся). Склад трав'янистих рослин може бути досить різноманітний. Підбирати їх треба так, щоб протягом усього вегетативного періоду була змога показати дітям найбільш характерні лісові рослини.

Так, з ефемероїдів добре приживаються на ділянках дошкільних закладів ряс, зірочка жовта, первоцвіт, мати-й-мачуха, проліска, фіалка. Спостереження за ними цікаві не тільки тим, що це перші вісники весни, окраса рідної природи. Ці рослини приваблюють перших комах і тим самим дають вихователю не менш цікавий матеріал для спостережень.

З рослин, що цвітуть у травні, цікаві конвалія, вероніка дібров-

на. Серед лісових рослин, що цвітуть улітку, доцільно посадити герань криваво-червону, дзвоники, звіробій, іван-чай, суниці. Для спостережень за пізньолітнім цвітінням лісових рослин цікаві цмин пісковий, верес. У куточку лісу можна вкопати пеньок і посадити грибницю опеньків.

Більшість лісових рослин краще виростити з насіння, висіявши його після збору на окремій ділянці, а потім перенести в куток лісу. Папороть і грибницю опеньків треба пересаджувати з ґрунтовим монолітом або субстратом. Куток лісових рослин у посушливу погоду треба поливати. Восени там слід залишати опале листя.

У *кутку лучних рослин* висаджують найбільш типові і декоративні лучні рослини. Зі злаків — тимофіївку, лисохвіст, тонконіг, грястицю; з бобових — конюшину гібридну, або рожеву, конюшину повзучу, мишачий горошок, лядвенець; з лучного різнотрав'я — королицю, смілку, коронарію зозулячу, шавлію лучну, свербіжницю. Всіх їх добре розмножувати насінням. Зміст спостережень і розповідей про всі ці дикорослі рослини буде подано в посібнику «Природа України».

КВІТНИКИ НА ДІЛЯНЦІ

Надзвичайно важливо, щоб у пам'яті з дошкільного дитинства залишилися яскраві враження про навколишній світ. Особливої привабливості ділянкам дитячих садків надають декоративні квітникові рослини. Вони не тільки прикрашають ділянку, але й дають надзвичайно багатий матеріал для проведення різноманітних спостережень, організації праці, виховання дійового ставлення до створення краси. Особливо цінні спостереження естетичного плану, спостереження за повним циклом розвитку рослини від насіння до насіння, за ростом і розвитком рослин залежно від умов середовища, за діяльністю комах-запилувачів тощо.

У дитячому садку квітники розташовуються у парадній частині (біля центрального входу), навколо основного приміщення і на групових ділянках. Квітники на групових майданчиках особливо важливо створювати для організації самостійних спостережень дітей.

Форми квітників у дитячому садку можуть бути різноманітними і залежать від наявності площі. Для групових майданчиків найбільш раціональною формою є вузька рабатка, яка дозволяє зручно розмістити дітей під час посіву насіння, садіння розсади, догляду за квітником. Привабливою формою влаштування квітників є міксбордери, які можуть мати примхливі форми і гарно впи-

Рис. 69. Рябчик

Рис. 70. Крокус

суватися у зелений килим газонів. Біля центрального входу гарно виглядатиме стрічковий квітник на фоні партерного газону. Використовуються й інші форми.

Основною умовою створення квітника в дитячому садку є безперервність цвітіння, що досягається відповідним підбором одно-, дво- і багаторічних квітникових рослин.

Важливо під час створення квітників урахувувати висоту рослин, кольорову гаму.

Переважаюча більшість квітникових рослин світлолюбна, тому квітники треба розташовувати на добре освітлених ділянках.

Фоновими квітковими рослинами в дитячих садках повинні бути **багаторічні рослини**. Цінність їх полягає в тому, що вони рано починають розвиватися, створюючи цим передумови для організації праці і спостережень з дітьми. Різноманітність багаторічних рослин дозволяє підібрати їх так, щоб забезпечити безперервність цвітіння. Багаторічні рослини потребують піклування не тільки навесні

і влітку, але й восени (укриття примул, монарди, хризантем), а також узимку (боятися витоптування), а це дозволяє вихователю знайомити дітей з умовами розвитку рослин, формувати уважне, дбайливе ставлення до наших зелених друзів. Цвітіння їх надзвичайно гарне. Естетичні особливості декоративних квітникових рослин, зміст спостережень за ними буде подано у посібнику «Природа України» в розділі «Рослини парків і скверів». Тому тут ми обмежуємося питаннями агротехніки вирощування їх.

Розглянемо багаторічні рослини за строками їхнього цвітіння.

Квітець: цвітіння крокусів, рябчика (рис. 69), примул, гіацинтів, наприкінці місяця — нарцисів, тюльпанів, мускарі.

Крокуси (рис. 70; дикорослі види є в Карпатах, Криму). Розмножують їх бульбоцибулинами, які висаджують у вересні на 18—20 см завглибшки на відстані 10—12 см одна від другої. Можна залишати крокуси на одному місці 4—5 років, після чого бульбоцибулини після відсихання листків викопують, просушують, відділяють діток і знову висаджують у вересні.

Примули (дикорослі види ростуть у Криму). У квітництві використовуються багато видів. Добре ростуть на легких, поживних ґрунтах. Розмножують ці квіти насінням і діленням кущів навесні.

Гіацинт (Мала Азія, Сирія). Цибулини висаджують у вересні — жовтні на 12—15 см завглибшки, на відстані 15—20 см одна від одної. Після цвітіння і відмирання листків цибулини викопують, відділяють діток для розмноження, просушують і зберігають до осіннього висаджування. У Північних районах України цибулини гіацинтів на зиму треба вкрити листям.

Нарцис (дикорослі види ростуть у Карпатах). Має багато садових форм і сортів. Потребує поживного ґрунту. Розмножують його молодими цибулинами і дітками. Цибулини висаджують у вересні на 12—15 см завглибшки на відстані 15—17 см одна від одної. Можна залишати рослину без пересаджування 4—5 років, після чого потрібно нарцис викопати, відділивши діток.

Тюльпан (дикорослі види ростуть у степовій зоні). Є багато сортів тюльпанів, які різняться за строками цвітіння, формами квітки, забарвленням тощо. Розмножують його цибулинами, які висаджують у вересні — жовтні у поживний ґрунт, на 12—18 см завглибшки на відстані 12—14 см між великими цибулинами. Навесні після засихання листків цибулини викопують, просушують, відділяють діток. Можна залишати цибулини у землі на 2 роки.

Мускарі, або мишачий гіацинт (рис. 71), зустрічається у природі України в степовій зоні. Цвіте дрібними темно-синіми дзвоникоподібними квітками, зібраними на невисокому до 15 см заввишки суцвітті. Розмножують його цибулинами, які висаджують у

Рис. 71. Мускарі

Рис. 72. Доронікум

грунт у кінці вересня по 3—4 в одне гніздо, на 4 см завглибшки на відстані між гніздами 5—6 см. Добре зимує і залишається без пересаджування 3—4 роки, утворюючи за цей час велику кількість діток.

Травень: цвітіння купальниці, аквілегії, доронікуму, дицентри, ірисів, маку східного, півоній.

Купальниця зустрічається в природній флорі України. Добре росте на родючих ґрунтах у напівзатемнених місцях. Розмножується діленням куща навесні або восени і насінням, яке висівають під зиму.

Аквілегія має численні садові форми, які одержані в результаті гібридизації. Добре росте на вологих ґрунтах, у напівзатемнених місцях. Розмножують рослину весняним і осіннім діленням старих кущів або посівом під зиму насіння свіжого збору.

Доронікум (рис. 72) походить з Кавказу. Невिбаглива до ґрунтів, розмножують рослину діленням куща навесні і восени, а також насінням. Може рости у напівзатінених місцях.

Дицентра (рис. 73) походить з Китаю, Кореї, народна назва — розбите серце. Добре росте у напівзатінених місцях, цвіте близько двох місяців. Розмножується діленням куща, живцями.

Ірис (дикорослі види є скрізь в Україні). Є багато сортів, які

Рис. 73. Дицентра

Рис. 74. Лілійник

різняються кольором, висотою стрілки. Розмножують його діленням кореневищ, які висаджують восени або навесні. Рослина невибаглива, але краще росте на добре освітлених місцях з пухким родючим ґрунтом.

Мак східний (зустрічається у природній флорі Вірменії). Добре росте на сонячних місцях і родючих, легких ґрунтах. Розмножують його насінням, яке сіють у ґрунт під зиму або рано навесні.

Півонія (дикорослі види є на півдні України). Є багато сортів, які розрізняються за забарвленням квіток, розмірами, строками цвітіння. Вони добре ростуть на сонячних або напівзатемнених місцях, потребують багатих ґрунтів. Розмножують півонію поділом старих кущів наприкінці літа або навесні. На одному місці може залишатися до десяти років, після цього її пересаджують з одночасним поділом куща.

Червень: цвітіння королиць, люпину, лілій, лілійнику, кореопсису, дельфінію, монарди, гайлардії, ромашки рожевої, айстри альпійської.

Королиці ростуть повсюди в Україні. Великоквіткова королиця полюбляє світле місце, поживний ґрунт. Розмножують рослину найчастіше поділом куща восени. Якщо своєчасно не ділити кущі, суцвіття стають дрібними.

Ромашка рожева, або *кавказька*, у дикому стані росте в горах Кавказу. Добре росте на родючих ґрунтах. Розмножують ромашку насінням, яке висівають у ґрунт рано навесні або напередодні зими, діленням старих кущів.

Люпин походить з Північної Америки. Невибаглива рослина, розмножують її насінням, яке висівають у ґрунт рано навесні або напередодні зими.

Лілія зустрічається у природній флорі України. Існує багато видів і форм лілій, які вирощують у квітниках: лілія біла, шафранна, тигрова, королівська тощо. Одні починають цвісти у червні (біла, шафранна), інші — у липні (королівська, тигрова). Лілія потребує легкого поживного ґрунту, напівзатемнених місць. Розмножують її дітками, лусочками і насінням. Діток відділяють під час викопування старих цибулин восени. Посадку молодих цибулин проводять на 5—6 см завглибшки. Висаджені лілії залишають без пересадки протягом 4—5 років.

Лілійник (рис. 74) у дикому стані росте у Сибіру, на Далекому Сході. Добре росте на родючих легких ґрунтах і в умовах доброго освітлення і напівзатемнених місць. Розмножується поділом кореневих частин восени або навесні.

Кореопсис — невибаглива до ґрунтів рослина з рясним цвітінням. Потребує освітлених місць. Розмножують її насінням, поділом куща.

Дельфіній — у природі зустрічається у Сибіру, на Далекому Сході. Краще розвивається на сонячних місцях, хоча переносить і напівзатемнені місця, потребує поживних ґрунтів. Розмножують її поділом куща навесні або восени і насінням, яке висівають напередодні зими або рано навесні.

Монарда (червона рута) — один з різновидів м'яти. Росте на сонячних місцях, потребує легкого поживного ґрунту. Розмножують її поділом куща навесні або восени.

Гайлардія (батьківщина — Америка). Добре росте на родючих легких ґрунтах на сонячних місцях. Розмножують її діленням кущів і насінням, яке висівають у ґрунт у травні. Цвітіння починається на другий рік.

Айстра альпійська зустрічається у природній флорі у Карпатах. Добре росте на поживних ґрунтах, світлолюбна. Розмножується поділом куща восени або навесні і насінням.

У липні починають цвісти рудбекії, флокси волотисті, канни, астильби, функції, гладіолуси.

Рудбекію, різні види якої є невибагливими до ґрунтів і зволоження рослинами, розмножують насінням і поділом куща, яке можна робити навесні і восени.

Флокс волотистій — північноамериканська рослина з різноманітною кольоровою гамою. Поєднання її у міксбордері з півоніями завдяки тривалому цвітінню створить барвисті плями на ділянці. Флокс добре росте на відкритих сонячних місцях, потребує регулярного поливання. Розмножують флокси діленням кущів, а також весняними і літніми живцями. Можна розмножувати їх насінням, яке висівають відразу після збору, оскільки воно швидко втрачає схожість. Кущі флоксів через 3—4 роки треба пересаджувати і ділити восени або рано навесні.

Канна (походить з Бразилії) у відкритому ґрунті не витримує зими. Кореневище зберігається у підвалі. Добре росте на угноєній землі на сонячних місцях. Розмножують її поділом кореневищ, які викопують перед настанням заморозків.

Астильба (рис. 75) походить із Східної Азії. Цініться завдяки різноманітній кольоровій гамі квіток (білих, кремових, рожевих, червоних різних відтінків) і тіньовитривалості. Розмножується діленням кущів навесні або восени.

Функія (рис. 76) походить з Далекого Сходу. У квітництві використовується багато видів, деякі мають строкате забарвлення листків, різної величини і кольору квітки. Рослина тіньовитривала, хоч краще росте на добре освітлених місцях і поживному ґрунті. Розмножують її поділом кореневищ навесні або восени.

Гладіолус походить з Південної Африки. Потребує родючого ґрунту і добре освітлених місць. Розмножують його бульбоцибулинами і дітками. Відстань між бульбоцибулинами повинна бути 20—25 см, посадка має бути на 7—12 см завглибшки.

Серпень — пора рясного цвітіння жоржин, геленіумів, багаторічних айстр, хризантем, монтебрецій, яке продовжується у вересні до настання заморозків.

Жоржина походить з Центральної Америки. Існує тисячі садових форм і сортів цієї рослини. Потребує родючих ґрунтів, відкритих сонячних або напівзатемнених місць. Розмножують її поділом коренебульб, живцюванням і насінням. Насіння висівають наприкінці лютого — на початку березня. В ґрунт висаджують після закінчення заморозків. Для живцювання коренебульби наприкінці лютого — на початку березня висаджують у горщики. Зрізані живці 6—7 см завдовжки висаджують для укорінення у горщики, а потім переносять у ґрунт.

Рис. 75. Астильба

Рис. 76. Функія (хоста)

Геленіум походить з Північної Америки. Привабливі його золотисто-жовті, мідно-червоні або коричневі кошики суцвіть. Добре розвивається на родючих ґрунтах і відкритих сонячних місцях. Розмножують рослину насінням і діленням куща.

Айстра багаторічна, або морозці, як їх називають у народі, походить із Північної Америки, південно-західних районів Європи, Сибіру. Невиблагливі рослини, розмножують їх діленням куща, живцями та насінням, яке висівають на грядки відразу після визрівання.

Хризантема походить із Середземномор'я. Існує багато сортів, які розрізняють за висотою, строками цвітіння (ранні, середні, пізні). Найбільш рання хризантема зацвітає у липні — серпні. Потребує сонячного місця зростання, багатих ґрунтів. Розмножують її діленням кущів, живцями.

Монтбреція — південноафриканська рослина з мечоподібними листками і жовтогарячими квітками, зібраними у колосоподібне

суцвіття. Добре росте на розпушеному родючому ґрунті на сонячних місцях. Розмножують її бульбодибулинами і насінням. На зиму бажано прикривати листям.

У **вересні** зацвітає *пізньоцвіт осінній*, дуже схожий до крокуса весняного формою і кольором. Гарно виглядає під деревами на фоні зеленого газону. Розмножується цибулинами, дітками.

Дворічні квітникові рослини на перший рік після сівби здебільшого утворюють розетку листків і кілька квіток, а повністю розцвітають і дають насіння лише на другий рік. До них належать братки, незабудки, стокротки, наперстянки (рис. 77), дзвоники, гвоздики турецькі (барбатуси), мальви. Розмножують їх насінням, яке висівають у липні — серпні на спеціальні грядки. Рано восени переносять їх на постійне місце, де вони і зимують. У північних областях України їх бажано на зиму вкривати тонким шаром листя.

Досить різноманітні однорічні рослини додадуть квітникам завершеності. Їх можна підсаджувати на місце багаторічників, цвітіння яких уже закінчилося (на місце цибулинних рослин — крокусів, тюльпанів тощо); цікаво створювати стрічкові квітники, підбираючи кольорову гаму з блакитного (агератум), жовтого (чорнобривці) і червоного (сальвії) кольорів.

До **однорічних рослин** належать: агератум, алісум, антиринум (ротики), аркотис, айстра, бальзамін, вербена, годечія, гомфрена, гацанія, жоржина (однорічна — «веселі хлоп'ята»), іпомея, запашний горошок, кларкія, календула, кореопсис, космея, левкой, лобелія, настурція, петунія, сальвія, тагетес (чорнобривці), цинія (майорці), флокси однорічні. З них алісум, лобелію часто використовують як бордюрні рослини, а іпомею, запашний горошок та квасолю багатовікову — для вертикального озеленення.

Однорічні рослини розмножують насінням, яке здебільшого висівають у квітник. Проте, щоб прискорити цвітіння, доцільно з дітьми виростити розсаду у кутку природи, яку вони потім висаджують у квітники.

Для створення килимових квітників можна використовувати кімнатні рослини: хлорофітум, сеткреазію, колеус, пеларгонію, поєднання яких дає змогу створити гарну кольорову гаму. Особливо

Рис. 77. Наперстянка

ефективно виглядає поєднання хлорофітуму з сеткреазією, різноманітних за кольором колеусів.

Під час створення міксбордерів безперервного цвітіння слід враховувати точку огляду. Інколи міксбордер створюють на фоні кущів. Тоді на передньому плані висаджують низькорослі рослини, а на задньому — високі. Якщо ж міксбордер оглядають з усіх сторін, слід подбати про те, щоб з усіх точок огляду він сприймався однаково.

У тих місцевостях, де є граніти, вапняки, цікаво влаштувати міксбордер з застосуванням кам'яних брил, які надають квітнику більшої оригінальності.

Догляд за квітниковими декоративними рослинами включає перш за все підготовку ґрунту. Його, як правило, удобрюють і перекопують восени. Органічні добрива краще вносити у вигляді перегною або компосту з розрахунку 6—8 кг/м². Своєчасне поливання, прополювання є складовими догляду, які забезпечать хороший розвиток рослин.

Протягом цілого року квітник — це місце постійних спостережень і праці дітей. *Навесні* — це розглядання і висівання насіння однорічних рослин, спостереження за їхнім розвитком, сходами багаторічних рослин, розвитком дворічних рослин; підживлення їх, розмноження, спостереження за цвітінням, за появою перших комах-запилювачів, висаджування розсади однорічних квітникових рослин.

Влітку — поливання, обрізування квіток, що відцвіли (якщо немає потреби вирощувати насіння), підживлення, прополювання, спостереження за красою цвітіння.

Восени — збирання насіння, обрізування засохлих пагонів, висаджування цибулин, пересаджування, розмноження багаторічних рослин, укриття на зиму, спостереження за своєрідністю осіннього цвітіння.

Взимку — спостереження за квітниковими рослинами, що зимують із зеленими листками (братками, стокротками, примулами, білими ліліями). Протягом цілого року квітникові рослини дають багатий матеріал для різноманітних дидактичних ігор дітей, бесід тощо.

ГОРОД НА ДІЛЯНЦІ

З великої кількості рослин, що оточують нас, людина для задоволення своїх потреб використовує близько 120, а серед найчастіше вживаних — лише 12 видів. Саме тому, що ці рослини задовольня-

ють найважливіші потреби людини у продуктах харчування, потрібно ознайомити дітей з ними, формувати у них інтерес і ціннісні орієнтації.

Обов'язковою умовою планування ділянки дошкільного закладу є створення городу і саду для ознайомлення дітей з культурними рослинами, формування трудових навичок, інтересу до сільсько-господарської праці. У процесі спостережень і праці, зв'язаної з доглядом за городніми та садовими рослинами, розширюється коло знань дітей, формуються мова і мислення, перші елементи діалектико-матеріалістичного світорозуміння. Культурні рослини відзначаються красивим цвітінням (кабачки, огірки, картопля і т. ін.), різноманітним за формою і кольором листям. Це створює сприятливі передумови для сенсорного і естетичного розвитку дітей. Посильна праця дітей на городі сприяє фізичному розвитку.

Залежно від розмірів ділянки дошкільного закладу під город відводиться площа з розрахунку 1,5 м² на дитину (оптимальна) і 0,5 м² (мінімальна) площа. Вона повинна добре освітлюватися сонцем. Залежно від умов ділянки дошкільного закладу город може бути спланований по-різному, проте доцільно витримати такі розміри грядок і доріжок:

грядки — 2,5—3 м завдовжки, що дозволяє розмістити по обидва боки всю групу дітей, і 70—80 см завширшки, що дає змогу дітям дістати до середини грядки під час саджання рослин і догляду за ними;

доріжки — 50—60 см завширшки, щоб діти, присівши навпочіпки під час розглядання рослин або догляду за ними, не пошкодили ті рослини, які знаходяться на сусідній грядці.

Ширина головної доріжки повинна становити 1 м, що дозволяє використовувати під час підвезення ґрунту тачки, носилки тощо.

Важливо зробити город привабливим, мальовничим. Плетений тин, декоративні горщики, що насажені на кілки, колодязь з журавлем (встановлена за зрубом бочка з водою не повинна перевищувати 60—70 см заввишки) — всі ці елементи оформлення разом з квітучими соняшниками, стрункою кукурудзою, розлогими стеблами гарбузів створюють національний колорит, мальовничість.

На городі дитячого садка висаджують рослини, що належать до найбільш поширених родин.

До родини *Хрестоцвіті* належать: редиска, редька, капуста, ріпа. Всі ці рослини холодостійкі, вологолюбні, потребують родючого ґрунту.

До родини *Пасльонові* — помідори, баклажани, перець, картопля. Всі ці рослини люблять тепло, хороше освітлення.

До родини *Гарбузові* — огірки, гарбузи, кабачки, дині, кавуни. Для розвитку цих рослин потрібні однакові теплові умови.

До родини *Зонтичні* — морква, петрушка, кріп. В основному це холодостійкі рослини.

До родини *Лободові* — столові буряки і шпинат.

До родини *Бобові* — горох, квасоля.

До родини *Лілійні* — цибуля, часник.

З наведеного переліку рослин зрозуміло, що їх можна поділити на холодостійкі і теплолюбні. До найбільш холодостійких належать горох, петрушка, цибуля, часник, капуста, редька, редиска, морква.

До теплолюбних належать огірки, помідори, квасоля, кавуни, дині. Знання про потребу рослин у теплі слід враховувати під час визначення строків садіння. Всі городні рослини потребують достатнього освітлення і будуть добре розвиватися лише за цих умов.

Важливою умовою для розвитку городніх рослин є наявність вологи, адже поживні речовини, які є в ґрунті, рослина засвоює з розчинів.

Однією з основних умов хорошого розвитку рослин є наявність поживного ґрунту, в якому були б збалансовані основні елементи живлення рослин: азот, фосфор, калій, мікроелементи. Основним фактором підвищення родючості ґрунту є систематичне внесення гною, торфокомпостів та інших органічних добрив.

На городі дитячого садка вирощують однорічні (горох, помідори, огірки, кабачки, редис), дворічні (морква, буряк, капуста, крім цвітної, петрушка), багаторічні (ревінь, щавель) рослини. Подаємо коротку характеристику походження, біологічних особливостей та агротехніки рослин, знання про які вихователь зможе використати у своїй роботі.

Рослини родини Хрестоцвіті

Найчастіше з представників цієї родини на городі дитячого садка вирощують редис та капусту.

Редис — різновид редьки. Це холодостійка світлолюбна рослина. Від сходів до збирання врожаю проходить 25—30 днів. Висівають редис рядком, на відстані 10 см один від одного, а між рослинами у рядку відстань має бути 4—6 см. Насіння висівається на 1—2 см завглибшки отже, на один рядок кожній дитині треба дати по 5—6 насінин.

Є багато сортів редису. Найбільш поширені — рожевий з білим кінчиком, Зоря, Рубін, Льодяна бурулька. Доцільно висіяти насін-

ня 2—3 сортів, порівняти їх між собою, відмітивши подібність і відмінність коренеплодів. Слід розповісти дітям про корисність редису, в якому міститься багато вітамінів, дати покуштувати приготовлений з редису салат.

Капуста має багато різновидів. Найбільш розповсюдженою є капуста білокачанна, менше вирощують капусту червону та савойську. Досить поширеною є цвітна капуста, брюссельська, броколі, кольрабі.

Капуста — це холодостійка, вологолюбна рослина. Звичайна білокачанна капуста, яку найчастіше висаджують на грядках, утворює великі зеленкувато-білі качани. Це гігантська верхівкова брунька.

Насіння на розсаду капусти висівають наприкінці лютого — на початку березня. При появі перших справжніх листочків її пікірують у стаканчики. Через 40—50 днів висаджують у ґрунт. Відстань між рослинами має становити 50—60 см. Капуста любить поживні ґрунти. Перед посадкою добре внести у кожную лунку по півстакана попелу.

В умовах дитячого садка цікаво висадити різні види капусти, щоб показати дітям різноманітність цієї рослини. Перед висіванням насіння слід порівняти його між собою, а також з редисом, відмітити риси подібності і відмінності, появу сходів, потім перших справжніх листків, порівняти їх. Продовжуючи спостереження на городі після висаджування розсади, слід відзначити, як зав'язуються качани, як вони стають тугішими, порівняти листки капусти білокачанної і цвітної тощо. Потрібно познайомити дітей з тим, які страви готують з капусти, розповісти, як її заготовляють на зиму, дати відомості про те, що капуста — лікарська рослина.

Значно менше в Україні поширена *pina*, хоч на городі дитячого садка доцільно виростити кілька екземплярів її, оскільки назва цієї рослини знайома дітям з ранніх років.

Ріпа — холодостійка рослина, і вирощують її в такі самі строки, як і редис. Можна висівати її і влітку, з липня до середини серпня. Посів роблять рядком, на відстані 10—12 см. Під час спостережень відмічають ті ж фази розвитку, що і у редису: появу сходів, перших справжніх листків, їхній розвиток, збільшення коренеплоду. Розповідають, як вживають ріпу у їжу — сирю і пареною. По можливості дають покуштувати її.

Рослини родини Пасльонові

Найважливішою рослиною для харчування є *картопля*. Це багаторічна рослина з родини Пасльонові, але її вирощують як однорічну бульбоносну. Батьківщина картоплі — Південна Америка (Чилі). У Росію її було завезено на початку XVIII ст.

На зелених стеблах картоплі утворюються квіткові китиці. Після їх відцвітання з зав'язі розвиваються кулясті плоди, подібні до дрібноплідних помідорів. З насіння можна виростити нові рослини. Однак це роблять тільки селекціонери, а в усіх інших випадках картоплю розмножують лише бульбами або її частинами.

Характерною біологічною особливістю картоплі є те, що вона здатна утворювати підземні стебла — столони. Кінці столонів, розвиваючись і потовщуючись, перетворюються на бульби. Картопля — тепло- і вологолюбна рослина. Вегетаційний період у ранньостиглих сортів триває 60—80 днів (від садіння до збирання), а у пізньостиглих — 120—150 днів.

Щоб раніше одержати врожай картоплі, кілька бульб можна проростити у кутку природи. Для цього треба взяти середнього розміру бульби (трохи менші курячого яйця) і покласти на освітлене місце. Через кілька днів можна показати дітям, що з'явилися зеленуваті проростки. Така картопля швидше розвивається і цвіте. Можна в кутку природи проростити бульби в ящику з пухким поживним ґрунтом. Під час пересадки на город слід показати дітям, що на бульбах утворилося коріння і ростки. Висаджують картоплю рядками на відстані 30 см з шириною міжрядь 60 см, на 8—10 см завглибшки. Коли стебла досягнуть висоти 10—12 см, картоплю підгортають, пояснюючи дітям, що за таких умов краще зберігається волога і тепло для розвитку бульб. Підгортання повторюють через 2 тижні. При появі квіток у картоплі слід звернути увагу на їхню вишукану форму, різноманітність забарвлення. Потрібно розповісти, що колись картоплю висаджували в садах заради краси, а вже пізніше почали вживати її в їжу. Викопають ранню картоплю після закінчення цвітіння, коли нижнє листя починає жовтіти. Після розглядання викопаних бульб їх відносять на кухню, і того ж дня треба почастивати дітей смаженою картоплею або картопляним пюре.

Тепер налічується дуже багато сортів картоплі. Бажано висаджувати ранні сорти (Рання рожева), а також середньо- і пізньостиглі, наприклад Темп.

Помідор — надзвичайно розповсюджена в Україні культура. Походить з Південної Америки. Цю рослину ще називають томата-

ми. Під час введення їх у культуру в XVI ст. в Іспанії і Португалії томати стали називати «золотим яблуком» (pomo'doro), звідси — помідор.

Помідор — світло- і теплолюбна рослина. Найкращою температурою для росту і розвитку помідорів є 20—25 °С. Є багато сортів помідорів, і найдоцільніше скористатися районованими для певної зони сортами. Насіння помідорів зберігає схожість протягом 5—7 років, але найкраще скористатися минулорічним насінням. Восени треба показати дітям, як треба зібрати це насіння. Для цього слід взяти стиглий помідор, розрізати його надвое, чайною ложечкою вийняти насіння, промити його і просушити на папері.

На початку березня насіння висівають на розсаду. В цей час з дітьми спостерігають за появою сходів, розвитком сім'ядольних і появою перших справжніх листків. Саме в цей час рослини пікірують. Пікірування — це надання рослині більшого обсягу ґрунту для кращого розвитку. Наприкінці квітня або на початку травня (залежно від природних умов) розсаду помідорів висаджують у ґрунт рядами з шириною міжрядь 70 і відстанню між рослинами 40 см, глибше, ніж вона росла у горщиках. Помідори потребують розпушування ґрунту 1—2 рази на місяць на 8—12 см завглибшки, а також після кожного дощу. Слід попередити дітей, що землю на відстані 8—10 см від рослини розпушувати не потрібно, щоб не пошкодити додаткового коріння. Під час відсутності дощів помідори треба поливати водою кімнатної температури просто у лунку, не розбризкуючи на листки. 2—3 рази за літо помідори підгортають. Перше підгортання треба робити через 15—18 днів після висаджування розсади. Щоб прискорити визрівання плодів і поліпшення їхньої якості, застосовують пасинкування і прищипування верхівок рослин.

Спостереження за цвітінням, утворенням і визріванням плодів досить цікаві.

Баклажан ще більш вибагливий до тепла, ніж помідор, і походить з Індії. Оптимальною температурою для його росту і розвитку є 25—30 °С. Ось тому вирощують баклажани переважно в південних районах України. Насіння баклажанів при температурі 20—25 °С проростає на 8—10-й день. Як і помідори, баклажани вирощують з розсади. При спостереженні відзначають подібність будови квіток баклажана до квіток картоплі, помідорів, перцю і відмінність його від цих рослин за формою, кольором, смаковими властивостями плодів, застосуванням. Плоди баклажанів жарять, тушкують, маринують, роблять з них різні страви.

Перець походить з Центральної і Південної Америки і нале-

жить до теплолюбних культур. Є солодкі і гіркі сорти перцю. Ви-саджують перець розсадою, яку вирощують 40—45 днів після появи сходів.

Рослини родини Гарбузові

Це однорічні рослини з виткими лежачими або лазячими стеб-лами. Усі вони теплолюбні рослини.

Батьківщина *огірків* — Індія. Це однорічна ліана із соковитим ніжним стеблом 50—80 см завдовжки у ранньостиглих і 200—250 см — у пізньостиглих і тепличних сортів. Стебла за допомогою вусиків прикріплюються до вертикальних спор і ростуть угору.

Від появи сходів до утворення перших плодів проходить 40—45 днів. Огірок — однодомна рослина. На одній рослині утворюють-ся чоловічі (їх часто називають пустоцвітами) і жіночі квітки. Біль-ше жіночих утворюється на бічних пагонах. Враховуючи це, і проводять прищипування верхніх пагонів після появи третього листка.

Виведено багато сортів огірків. На ділянці дитячого садка мож-на вирощувати і ранньо- і пізньостиглі, висіваючи насінням (піз-ньостиглі) і розсадою (ранньостиглі) сорти. Насіння огірків збери-гає схожість 6—10 років, але для висівання найкраще використати насіння 2—3-річної давності. Серед сортів, які найчастіше викори-стовують в Україні, є Успіх, Родничок, Ніженський тощо.

Перші огірки доцільно виростити з розсади. Для цього після розглядання насіння вихователь у присутності дітей замочує його. Це роблять так. Беруть бавовняну тканину, змочують її у воді, між двома шарами тканини розміщують насіння, кладуть їх на блюдечко закривають зверху поліетиленовою плівкою і розміщують у теплому місці, стежачи за тим, щоб тканина не пересихала. Час від часу показують дітям, які зміни відбуваються з насінинами, відзначаючи появу паростків. Розповідають дітям, що це маленькі корінці, які швидко ростуть, і тому насінини треба пересадити у ґрунт. Для цього застосовують горщики з поживним ґрунтом. Після посадки насінин їх поливають теплою водою і ставлять у достатньо освітлене, тепле місце. У ґрунт огірки переносять тоді, коли земля добре прогрівається і мине можливість заморозків.

Другий раз можна посадити у відкритий ґрунт насіння огірків після звільнення грядок від ранньої картоплі або гороху. Найчас-тіше це роблять у другій половині червня. Застосовують стрічкову посадку: відстань між стрічками — 60 см, а насінини кладуть на відстані 10—12 см.

Спостереження за розвитком огірків дуже цікаві. Треба показа-

ти дітям, як з'являються перші сім'ядольні листки, як вони збільшуються у розмірі, як ростуть перші справжні листки, які вони соковиті, зелені, гарні за формою. З цікавістю діти розглядають вусики, якими стебло чіпляється до опори, золотисто-жовті квітки, на яких роїться багато запилювачів, зелені довгасті плоди, які вони з задоволенням їдять.

Розповсюдженими рослинами на городі дитячого садка є *гарбуз* і різновид гарбузів — *кабачок*. Це вибагливі до родючості ґрунту теплолюбні рослини. Все привабливе у цих чудових рослин: велике, гарно вирізьблене листя, широко розкриті золотисті квітки, довге гнучке стебло. Квітки мають багато пилку і запилюються бджолами та іншими комахами. Все це і повинно стати змістом спостережень за цими рослинами. Починати вирощувати їх потрібно у кутку природи, щоб простежити, як з'являється паросток у замоченій насінині. Висадивши насінину у стаканчики з землею, варто звернути увагу дітей, як виходять сім'ядольні листки з землі, як починає рости перший справжній листок. Із встановленням теплих днів у травні рослини переносять у відкритий ґрунт, де і продовжують спостереження за ними.

На півдні України на городі дитячого садка можна посадити *кавун* і *дині*. Кавун за походженням — африканська рослина. Дикорослі кавуни і нині широко зустрічаються у пустелі Калахарі. Диня з найдавніших часів культивується в Азії. Тепер виведено велику кількість сортів кавунів і динь. Розсаду обох рослин доцільно почати вирощувати у квітні у кутку природи. Під час спостережень на городі слід відзначити спільні ознаки кавунів і динь — довге стебло, а також відмінні — гарні розсічені листки у кавунів, різне забарвлення плодів тощо.

Рослини родини Зонтичні

Ця родина на городі дитячого садка представлена найчастіше морквою, петрушкою, кропом.

Моркву було введено в культуру у країнах Середземномор'я понад 4000 років тому, і вирощували її спочатку як лікарську рослину, а пізніше — як харчову і кормову. Найбільш розповсюдженими сортами моркви є Нантська і Шантане, які у побуті часто називають одним словом «каротель». Оскільки це культура холодостійка і потребує багато вологи під час проростання насіння і у перший тиждень після появи сходів, висівати її треба рано навесні рядками на 2—3 см завглибшки. Можна застосовувати і передзимовий посів, висіваючи насіння перед самими морозами на меншу глибину. Зверху грядку треба замульчувати торфом.

Петрушка, як і морква, — холодостійка, вологолюбна рослина. Її можна вирощувати двома способами: з насіння для одержання коренеплодів з листям і для вигонки зелені з коренеплодів. Петрушку, призначену для вигонки зелені, зберігають узимку з бадиллям. Перед посадкою жовте листя обрізають.

І петрушка, і морква — дворічні рослини. У перший рік вони утворюють коренеплід, а на другий рік цвітуть, утворюючи насіння. Старшим дошкільникам цікаво показати квітучі рослини, для чого потрібно коренеплоди проростити у кутку природи, а потім висадити на город, де діти і побачать квітучі зонтики і визрівання насіння. Цікаві і спостереження за комахами, які прилітають до рослин, що цвітуть. Оскільки насіння моркви і петрушки дуже дрібне, перед висіванням його можна змішати з піском для більш рівномірного висівання. У процесі розвитку цих культур порівнюють сходи, форму листків, розповідають дітям про значення цих рослин у харчуванні людей.

Кріп — розповсюджена ароматна однорічна рослина, холодостійка, невибаглива до ґрунтів. Насіння можна висівати рано навесні і перед зимою. Зелень можна використовувати у їжу через 20—30 днів, а насіння визріває через 90 днів. Кріп висівають кілька разів з квітня до жовтня. Через обмеженість площі у дитячому садку, його можна посіяти разом з картоплею, редискою. Висівають його як рядками, так і суцільним способом. З дітьми цікаво спостерігати за повним циклом розвитку кропу, за комахами, яких він приваблює. Інколи на кропі можна побачити гусінь одного з найкрасивіших наших метеликів — махаона.

Діти добре засвоять значення рослин родини Зонтичні, якщо вони будуть використані у харчуванні.

Рослини родини Лободові

Ці рослини на городі дитячого садка найчастіше представлені буряком і рідше — шпинатом.

Буряк столовий — порівняно холодостійка рослина, але насіння проростає тільки при достатньому прогріванні ґрунту. Вибаглива до вологи під час проростання насіння і розвитку листкової поверхні. Під час висівання насіння буряків його розміщують на відстані 7—8 см, ширяда міжрядь — 45 см. Глибина посадки насіння — 2—3 см. Міжряддя за період розвитку 2—3 рази прополують, звільняють від бур'янів. Коли немає дощів — поливають.

Буряки — дворічні рослини. Навесні доцільно посадити 2—3 буряки для спостереження за цвітінням і утворенням насіння. В кут-

ку природи буряк висаджують узимку для підгодовування зеленим листям його мешканців.

Цікаво простежити з дітьми за розвитком буряків столового і цукрового, розповісти про їх споживання.

Шпинат — однорічна холодостійка скоростигла овочева рослина. Через 15—20 днів після сходів його можна вживати в їжу. Висівають його стрічковим методом на відстані 15—20 см. За літо можна виростити шпинат 3—4 рази, висіваючи його через 2—3 тижні. Потрібно розповісти дітям, що шпинат — дуже корисна рослина, його вживають у салатах, зелених борщах тощо.

Рослини родини Бобові

З бобових рослин на городі дитячого садка вирощують горох, боби, квасолю.

Горох і боби — холодостійкі рослини. Насіння гороху проростає при температурі +1...+4 °С, а бобів +4...+6 °С. Сходи гороху і бобів витримують невеликі заморозки. В умовах дитячого садка горох висівають рядками. Насіння при цьому слід закладати на таку глибину, щоб його не видзьобали птахи. Боби добре вирощувати по краю городу як кулісні рослини.

На відміну від бобів і гороху, *квасоля* — теплолюбна рослина, що походить з Центральної і Південної Америки. Розрізняють овочеві і луцильні види квасолі. Луцильна квасоля при дозріванні має жорсткий, пергаментний шар стручків. Висаджують квасолю рядками 25—30 см завширшки з відстанню між рослинами у рядку 7—9 см. Глибина загортання насіння — 3—5 см.

Під час розглядання гороху, квасолі, бобів потрібно частіше проводити порівняльні спостереження. Розглядаючи горох, слід зазначити, що його стебло і листя покриті сизуватим восковим нальотом (для зменшення випаровування). Вусики допомагають підтримувати стебло. Квітки, найчастіше, білого кольору, своєрідні за формою. Дошкільники спостерігають, як після відцвітання квіток починає рости стручок, як збільшуються в ньому горошини. Ласуючи зеленим горошком, потрібно розповісти дітям, які страви можна приготувати з нього.

Порівнюючи горох з квасолею, відзначають їх відмінності: сім'ядолі під час проростання виносяться на поверхню ґрунту, крупніше листя з загостреною верхівкою, різноманітне забарвлення квіток, більші плоди. Слід розповісти дітям, як використовується квасоля людиною: з неї варять супи, каші, додають у вінегрет. Квасолю з червоними квітками вирощують для прикраси ділянок.

Під час розглядання бобів відзначають пряме, чотиригранне

стебло. Це високі рослини з досить великим овальним листям, вкритим сизуватим нальотом подібно до гороху. Разом з тим відзначають і риси подібності у будові квітки. Дітям розповідають, що насіння бобів дуже поживне, з них варять смачний суп.

Рослини родини Лілійні

Серед лілійних найбільш розповсюдженими на городі дитячого садка є цибуля і часник.

Цибуля — багаторічна морозостійка світлолюбна рослина. На городі її вирощують як дворічну. У перший рік з насіння одержують цибулини, а на другий рік — квітучі стрілки і насіння. Крім цибулі ріпчастої цікаво вирощувати й інші види, серед яких цибуля-шалот, яка подібна до ріпчастої, але цибулини менші і в одному гнізді їх може утворюватися більше 25. У народі цю цибулю називають кушівкою.

Цікавий вид цибулі — батун. Це багаторічна кушцста рослина, цибулин не утворює, в їжу використовують тільки листя. Розмножують її діленням куща і насінням. Квітучі стрілки з'являються на другому році життя.

Дуже цікава цибуля багатоярусна. У ґрунті утворюються маленькі цибулини, а над ґрунтом багато трубчастих листків. На цих листках у кілька ярусів утворюються повітряні цибулинки. На одному місці ця цибуля може рости 3—5 років. Цінна тим, що рано навесні на її кущах відростає ніжне зелене перо. Розмножується, переважно повітряними цибулинами.

Прикрасою городу є цибуля шніт. Лілові кульки її квіток надзвичайно гарні навесні. Протягом усього літа ніжне листя цієї цибулі добре використовувати для салатів. Розмножують її насінням і поділом куща.

Часник — багаторічна цибулинна рослина. Розмножують його вегетативно — зубками і повітряними цибулинами. Як і цибуля, це холодостійка рослина, проростає при температурі $+1...+2^{\circ}\text{C}$, але краще росте при температурі $+18...+20^{\circ}\text{C}$. Сходи витримують заморозки.

Висаджують цибулю та часник рядками з відстанню між рослинами в рядку 8—10 см. Часник добре посадити під зиму, щоб навесні проводити спостереження за сходами, їхнім розвитком.

Цибулю вирощують узимку в кутку природи у воді та в ящику з землею. На городі доцільно посадити 2—3 види цибулі, щоб показати дітям різноманітність її.

Рослини родини Айстрові

З цієї родини на городі дитячого садка вирощують *соняшник*. Батьківщина його — Північна Америка. Завезений в Європу у XVI ст., він використовувався як декоративна рослина. З 1860 р. почалася селекція олійних сортів соняшнику. Тепер виведено сорти, що містять понад 70 % олії. Соняшник використовує багато води в період цвітіння. Під час недостатньої її кількості в цей період квітки у центрі кошика погано розвиваються.

Спостереження за соняшником на городі дошкільного закладу дуже цікаві. Слід простежити за його проростанням, відзначити залежність росту від тепла і вологи. Під час цвітіння треба відзначити красу рослини, поспостерігати за діяльністю комах-запилювачів. У соняшнику добре виявлений фітотропізм — здатність повертати кошик до сонця. Саме це і відбито у вірші-загадці: «До сонця я подібний і сонце я люблю, за сонцем повертаю голівоньку свою». Після досягання насіння треба показати дітям, що у ньому багато олії. Для цього слід роздавити насінину на білому аркуші паперу і розповісти дітям про значення соняшнику.

Рослини родини Гречкові

На городі дитячого садка вирощують гречку і ревінь.

Ревінь у дикому стані росте у Західному та Східному Сибіру, Середній Азії, на Далекому Сході. Рослина цінна тим, що врожай її збирають навесні раніше від інших овочевих рослин і коли ще немає фруктів. Товсті соковиті кислуваті черешки очищають від шкірки, ріжуть на шматочки і готують компоти, киселі, повидло, начинку для пирогів. Розмножують ревінь діленням кореневищ або насінням, розсадою. Куші можна ділити навесні або восени.

Спостереження за розвитком ревеня дуже цікаві. Навесні можна показати дітям, як з'являється з-під землі червонувате кулясте листя, як воно розправляється, набуваючи великих розмірів і темно-зеленого кольору, як виростає квіткова стрілка і на ній зонтик білих дрібних квіток, які комахи запилюють. Слід навчити дітей збирати врожай рослини, і дати покуштувати виготовлені з неї страви.

Одну з грядок на ділянці дитячого садка слід відвести для вирощування круп'яних та зернових культур. Важливою круп'яною культурою є *гречка*. Висівають її рядками або суцільним способом. Під час спостережень треба показати основні фази розвитку гречки — від появи сходів до визрівання насіння. Особливо вражає

гарне цвітіння гречки, діяльність комах-запилювачів. Слід розповісти дітям, як готують крупу з гречки, про корисність цієї рослини.

Рослини родини Злакові

З цієї родини на ділянці дитячого садка треба вирощувати пшеницю, кукурудзу — найважливіші сільськогосподарські культури.

Пшениця походить з Північної Африки. В Україні найбільш поширена пшениця тверда і м'яка. З твердої виробляють найкращі сорти муки, манну крупу, вищі сорти макаронних виробів.

М'яка пшениця буває: ярова і озима, остиста і безоста. Мука м'якої пшениці має менший вміст клейковини і використовується в основному для хлібопекарської промисловості.

Кукурудза походить з Центральної і Південної Америки. Це теплолюбна рослина. Її використовують для одержання багатьох продуктів харчування, виготовлення олії, крохмалю, оцту, целюлози тощо. З листя і стебел виготовляють папір. Зелену масу використовують для силосування. Кукурудзяні приймочки є цінним лікарським засобом під час захворювання печінки і як сечогінний засіб.

Під час ознайомлення старших дошкільників з цими культурами важливо показати їм найважливіші фази їх розвитку.

Озиму пшеницю на грядці слід посіяти у перших числах вересня, можна і в другій половині серпня, якщо групу дітей на цей час вже укомплектовано. Перше спостереження після посіву слід провести у фазі проростання. Потрібно звернути увагу дітей на те, що перший листок, неначе шильце, виходить з-під землі. За ним з'являються інші.

Друге спостереження проводиться у фазі кушіння. Увагу дітей слід спрямувати на те, що з'явилося багато листків яскраво-зеленого забарвлення (особливо у вівса, кукурудзи).

Третє спостереження слід провести у фазі виходу у трубку, показати, як швидко витягується стебло у висоту.

Четверте спостереження проводять у фазі колосіння. Слідом за цим починається фаза цвітіння. Цікаво показати дітям своєрідність квіток, пилок, який струшується і переноситься вітром.

Наступні спостереження проводять у фазі формування зернівки (через 8—18 днів після запліднення). Спочатку настає молочна стиглість. Добувши зерняtko, показують дітям, що воно ще зелене, якщо надавити на нього — виділяється біла рідина. Поступово зернівка набуває жовтого забарвлення, вона ще пластична, легко розрізається. Це — воскова зрілість. Коли настає повна зрілість, пагони жовтіють, листки підсихають, зернівка стає сухою, легко випа-

дає. Саме в цей час і слід разом з дітьми зібрати колоски на грядці, очистити зернівки, роздивитися їх, покуштувати. Діставши млинка для кави, розмолоти при дітях сухі зернини, показати одержану з неї муку, попросити кухаря спекти колобок.

Догляд за рослинами городу

Хороший ріст і розвиток городніх рослин можливий за додержання таких основних умов: *добре освітлення, поживний ґрунт, забезпечення рослин вологою.*

Вибравши добре освітлене місце під город, слід восени його перекопати. Ця робота проводиться дорослими. Діти старшої групи беруть участь у весняному перекопуванні городу і плануванні грядок.

Перш ніж розмістити посіви на грядках, слід замислитися над сівозміною. Це — чергування культур у просторі і часі. Основними правилами сівозміни є такі: недоцільно висаджувати на одній і тій площі рослини, що належать до однієї родини і мають однакових шкідників. Особливо це стосується родин Хрестоцвіті і Пасльонові. Після рослин з поверхнево розташованою кореневою системою слід садити рослини з глибокою кореневою системою.

Овочеві культури на городі дитячого садка висаджують насінням і розсадою. Починаючи з середньої групи, більшість городніх рослин доцільно вирощувати розсадою, вирощеною у кутку природи. Чому? По-перше, в кутку природи діти можуть частіше контактувати з рослинами через самостійні і колективні спостереження. На город діти приходять, як правило, всією групою. По-друге, висаджені розсадою рослини швидше розвиваються, а це також важливо, оскільки значна кількість дітей у період масових відпусток батьків не може спостерігати за ними. По-третє, навесні часом бувають погодні умови, що не сприяють динамічному розвитку рослин, і тоді втрачається інтерес до них, рідше проводяться спостереження.

Важлива роль у розвитку рослин належить режиму зволоження. Це потрібно мати на увазі вже під час планування грядок. Враховуючи те, що дитячі садки, як правило, не розміщують на перезволожений ґрунтах, грядки не повинні перевищувати 3—5 см заввишки. При більшій висоті через видування вологи створюються гірші умови для розвитку рослин. Поливання рослин при дефіциті вологи здійснюється щедро, але не часто. Після поливання або дощу для закриття вологи доцільно розпушувати ґрунт.

В умовах дитячого садка підживлення ґрунту проводиться орга-

нічними добривами (гноєм, торфом, компостом), які вносять під час осіннього і весняного перекопування.

Проривку рослин проводять для одержання великих коренеплодів моркви і буряку при загущених сходах.

Протягом літа разом з дітьми прополюють город, звільняючи його від бур'янів, одночасно ознайомлюючи дітей з деякими з них.

Овочеві рослини пошкоджуються багатьма видами шкідників. Так, на редисці, капусті трапляються попелиці, клоп капустяний, білан капустяний, совка капустяна, голі слизні, на картоплі, баклажанах — колорадський жук, на буряку — довгоносик. Для боротьби із шкідниками в дитячому садку застосовуються механічні і біологічні засоби. Механічний засіб — збирання гусені, колорадського жука, його личинок, яйцекладок. Біологічний засіб — приваблювання комах-ентомофагів (сонечка, золотоочок, турунів, їздців) та птахів на ділянку дитячого садка.

ПЛОДОВИЙ САД НА ДІЛЯНЦІ

Обов'язковим елементом ділянки дитячого садка є сад. Для нього відводять відкрите сонячне місце. Якщо розмір ділянки дитячого садка не дозволяє розмістити сад на окремій території, плодові дерева і кущі висаджують поодинокі на групових ділянках. Наявність на ділянці плодкових дерев, кущів дає змогу знайомити дітей з їхнім зовнішнім виглядом, цвітінням, плодами, значенням їх для людини. Своєрідна краса плодкових дерев, кущів у різних фази розвитку дає багатий матеріал для естетичного розвитку дітей. Діти залучаються до доступних робіт у саду (розпушування пристовбурних кругів, збирання ягід тощо).

Для плодового саду дитячого садка найкраще вибрати карликові дерева. Їх перевага в тому, що вони не мають великих розмірів, швидше вступають у фазу плодоносіння. До того ж плоди їх крупніші, ніж у сильнорослих плодкових дерев.

Під час добору плодкових дерев слід враховувати їхню зимостійкість, пристосованість сорту для даної зони, стійкість до захворювань. Якщо площа саду обмежена і можна посадити лише по одному екземпляру яблунь і груш, слід обрати літні сорти, найбільш популярні яблуню Паперівку, грушу Лимонку.

При наявності більшої площі доцільно мати і осінні сорти з яскравим забарвленням плодів: яблуні «Слава переможцям», Пепінку золотисту і грушу Десертну.

Із кісточкових найчастіше висаджують вишню, сливу, абрикос, персик. Сприятливі природні умови України для садівництва дають змогу вибору різних сортів.

Серед *вишень* найбільш популярні сорти Любська, Лотова, Шпанка рання, Підбільська, Чорнокорка; *черешень* — Скороспілка, Присадибна, Красуня Києва, Ярославна; *слив* — Рання синя, Ренклюд Альтана, Опошнянка, Угорка звичайна; *персиків* — Київський ранній, Вітчизняний; *абрикос* — Червонощокий, Колгоспний, Мелітопольський ранній.

Крім дерев у саду висаджують ягідні кущі і суниці: *малину* — Новокитаївську, Рубін; *смородину чорну* — Алтайську десертну, Голубку, Ленінградський велетень; *смородину червону* — Голландську червону, *смородину білу* — Голландську, *агрус* — Корсунь-Шевченківський, Російський, Донецький, Фінік; *суниці* — Київську ранню, Мелітопольську ранню, Коралову, Ясну.

Посадка саду і догляд за ним

Під час планування і посадки саду враховують, що відстань між сильнорослими яблунями і грушами повинна становити 6—7 м, а між кісточковими — 4 м. Якщо висаджують карликові яблуні і груші, — відстань може бути скорочена до 4—5 м, а між кущами смородини, агрусу вона повинна становити 1—1,5 м, суницю висаджують на відстані 25—30 см.

Посадку саду можна проводити як восени, так і навесні. Перш ніж придбати саджанці, готують ями. Розмір їх залежить від розміру коріння саджанця. Ями для яблунь, груш мають бути 80 см — 1 м завширшки і 60—80 см завглибшки. Верхній і нижній шари ґрунту, який виймають з ями, складають на протилежні сторони. Коли яма готова, на дно насипають конусом верхній, найбільш поживний шар ґрунту і розправляють на ньому коріння. При цьому стежать за тим, щоб коренева шийка саджанця не була нижча від рівня ґрунту. Поживною землею засипають корінь, а нижнім шаром засипають яму зверху, залишаючи обов'язково лунку для поливання. Якщо ґрунт недостатньо родючий, потрібно внести органічні і мінеральні добрива.

Важливо правильно підготувати саджанець для посадки. Найкраще придбати саджанець у контейнері. В такому разі укорінення гарантується. Якщо саджанці придбано без контейнерів, слід обгорнути коріння вологою мішковиною, а зверху поліетиленовою плівкою, щоб під час транспортування не підсушити і не травмувати коріння. За добу перед посадкою саджанець уміщують у суміш води і глини. Для кущів готують яму 50 см у діаметрі і 30—40 см завглибшки, яку засипають поживним ґрунтом. Після закінчення посадки дерева і кущі слід добре полити водою, щоб не утворюва-

лося повітряних порожнин між корінням і ґрунтом. Хороший розвиток плодкових дерев і кущів залежить від догляду.

Восени залежно від кількості опадів сад поливають. На 1 м² виливають до 15 відер води. Опале листя з участю дітей згрібають і закладають у компостну яму, яку прикидають зверху шаром ґрунту. Дерев і кущі підживлюють органічними добривами. У кущів малини, смородини, агрусу вирізають старі або пошкоджені гілки. Штамби дерев очищають і білять вапняковим розчином з додаванням глини.

Узимку разом з дітьми підгортають сніг під дерева, кущі. Розвішують годівниці для птахів і щоденно насипають у них корм. З участю батьків проводять обрізування дерев, знімають зимові гнізда білана жилкуватого, золотогуза.

Навесні разом з дітьми розпушують пристовбурні круги. Якщо запас осінньо-зимової вологи недостатній,— поливають дерева. Грядку з суницями очищають від старого листя, розпушують ґрунт. Для приваблювання в сад корисних комах (іздців, дзюрчалок, золотоочок) висаджують нектароносні рослини: кріп, цибулю тощо.

Влітку для посилення росту і формування зав'язі у рослин землю удобрюють. З початком визрівання суниць видаляють вуса, які не потрібні для вирощування садивного матеріалу. При недостатньому зволоженні рослини поливають. У дитячих садках для боротьби з шкідниками рослин використовують лише механічні (ловильні пояси для яблуневої плодожерки, струшування яблуневого квіткоїда) та біологічні (приваблювання птахів, комах-ентомофагів) засоби.

ДРІВНІ СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ НА ДІЛЯНЦІ

Із свійських тварин на ділянці дитячого садка найчастіше тримають курей і кролів, хоч перелік тварин, особливо влітку, може бути збільшений. Велику радість дітям дає спілкування з гусенятами, каченятами, козенятком та ін. Досвід показує, що краще тримати молодих тварин, оскільки дорослі тварини часто виявляють ознаки агресивності.

Спілкування з тваринами, участь у догляді за ними дає змогу познайомити дітей з їхнім зовнішнім виглядом, особливостями поведінки, сприяє формуванню доброго і дбайливого ставлення до живих істот. Тварини полегшують адаптацію дітей у новому колективі.

Розміщують тварин у вольєрах з дротяної сітки, де встановлюють курник, клітки для кролів.

Курі. Є багато порід курей, але всі вони походять від однієї

праматері — банківської курки, яка була приручена людиною тисячоліття тому. Найбільш поширені в наш час леггорни — білі інкубаторські кури, що вважаються найкращими несучками. Цікаві кури породи кохінхін — палевого, білого, блакитного і чорного забарвлення. Гарні кури породи мінорка з чорним зі смарагдовим блиском оперенням. Голову півнів прикрашає пишній, гострозубий яскраво-червоний гребінь. Уздовж шиї у мінорок звисають біло-сніжні довгі сережки. Є бійцівські кури, гудани — маленькі курочки з величезними чубами на голові. Для дошкільників цікаві карликові курочки — бентамки. Це скоріше декоративна птиця, хоч теж несе яєчка завбільшки з велику сливу.

Для утримання курей споруджують курник, який краще обладнати зовні як маленький гарний будиночок; розмалювати яскравими фарбами, на гребені покрівлі прилаштувати дерев'яний силует півня. В будиночку роблять вікно, двері, чотирикутний лаз (30 × 30 см). Ставити будиночок треба на стовпчиках, щоб гризуни не потрапляли до курника. Будиночок повинен бути утеплений. Стіни роблять подвійними, а простори між ними засипають тирсою, сухою торфвою кришкою, піском. Утеплюють також стелю та підлогу, вистеляючи їх соломою або тирсою.

Обладнання у курнику треба розставляти так, щоб воно не займало багато місця. Обов'язково влаштовують сідала (60—80 см заввишки від підлоги). Їх краще зробити з чотирикутної перекладки, яка дорівнює половині довжини розкритих пальців ноги курки (від початку великого до кінця середнього). На одну курку повинно припадати 15—20 см довжини сідала. Сідало розташовують на відстані 35 см одне від одного. Під сідалом кладуть фанерний піддон, який можна знімати і легко чистити, а під ним — дерев'яні гнізда, прикриті завісками з темної тканини, порізаної на стрічки: кури люблять нестися на самоті.

Іжа для курей, як і для пташок, що утримуються в кутку природи, складається з чотирьох компонентів: зернового, м'якого, вітамінного і мінерального. Вранці і ввечері їм сиплють зерно (ячмінь, просо тощо), дають різні харчові відходи. З задоволенням кури клюють улітку мокрець, галінсогу та інші трави. Взимку їм дають листки капусти, моркву, буряк. Щоб кури взимку більше рухалися, головки свіжої капусти підвішують до перекладки на такій висоті, щоб курка могла дістати їх, коли підстрибне. Кури дуже люблять капусту і обскубують головку доти, доки від неї не залишиться качан. Обов'язково ставлять воду у поїлці. Щоб узимку вода в ній не замерзала, у воду занурюють дерев'яний кружок трохи меншого діаметра, ніж поїлка. Плаваючи, він не дає воді замерзнути. У кружку роблять 3—4 круглі дірки, через які птиця п'є

воду. Щоб кури не відчували нестачі у мінеральних речовинах, слід завжди ставити в коритцях подрібнені черепашки, дрібний гравій, старогашене вапно, деревний попіл, кісткову муку або свіжі подрібнені кістки. Корисно давати деревне вугілля, яке запобігає розладу шлунка.

Обов'язкова умова підтримання доброго здоров'я птиць — прогулянки на повітрі і чистота у курнику.

Кролі. У дикому вигляді живуть на півдні України. Завдяки селекційній роботі виведено багато високопродуктивних порід кролів: білий велетень, сірий велетень, шиншила, фландр, віденський блакитний, чорно-бурий, сріблястий, горностаєвий, пуховий.

Кролів утримують на відкритому повітрі у клітках. Розміщувати їх треба у місцях, які добре обігриваються сонцем, захищені від сильних вітрів, а влітку — від спеки, оскільки для кролів однаково небезпечні протяги, сирість і перегрівання.

Клітки для кролів встановлюють на стовпчиках. Підлогу і дверцята у клітках роблять з оцинкованої дротяної сітки з вічком 18×18 мм у діаметрі. Під сітчастою підлогою встановлюють піддони, з яких легко прибирати екскременти, залишки їжі. В клітці встановлюють ясла для сіна, трави. В сильні морози сітчасті дверці і підлогу затуляють матами, фанерою тощо.

Щоб кролі були здорові, добре росли і розвивалися, треба їх повноцінно і правильно годувати. Дорослому кролю масою 4 кг на зимовий період на добу потрібно 100 г сіна, 100 г вареної картоплі, 50 г моркви, 50 г вівса, 15 г пшеничних висівок і по одному граму кісткової муки і солі.

Улітку кролів годують різноманітними дикорослими рослинами: конюшиною, люцерною, люпином, чиною лучною, буркуном, мишачим горошком, приворотнем, калачиками, перстачем, іван-чаєм, подорожником, тимофіївкою, полином тощо. Кульбабу, суріпицю і деревій треба давати в обмеженій кількості.

З задоволенням їдять кролі бадилля буряку, моркви, листки соняшнику, кукурудзи. Червоний столовий буряк і капусту треба давати в обмеженій кількості, оскільки вони викликають розлад шлунка. Добре давати кролям падалицю яблук, гілки дерев. Коли сад готують до зими, кролі їдять пагони малини, скошене листя суніць. Взимку корисно давати хвою, яка багата на вітаміни.

Крім трави кролям слід давати різні харчові відходи. У сухому вигляді зерна, крім вівса, давати не можна. Попередньо їх треба розмочити і додати у мішанку.

ПРИВАБЛЮВАННЯ ПТАХІВ НА ДІЛЯНКУ

Птахів на ділянку дитячого садка приваблюють для того, щоб можна було спостерігати за ними, формувати ставлення дітей до них і для знищення за допомогою птахів комах-шкідників. Синиця, наприклад, за день з'їдає стільки комах, скільки важить сама. Для приваблювання птахів одних треба підгодовувати взимку, іншим створювати певні умови для гніздування. Взимку в цих гніздах ночують ті птахи, які не відлетіли на південь.

Крім звичайних гнізд — шпаківень і синичників, які мають бути обов'язково із кришкою, що знімається, будують й інші невеликі гніздові будиночки: напіввідкриті гнізда для сірих мухоловок, білих пликос. Для виготовлення штучних гнізд крім дощок використовують інші матеріали, що їх заміняють, — саман, цемент тощо. Для шпаків розвішують «пляшкові» гарбузи (в них можуть гніздуватися й інші птахи), для ластівок будують гнізда із суміші цементу і алебастру. Розвішувати штучні гнізда треба в таких місцях, куди не можуть дістатися хижаки: на деревах, стінах будівель тощо.

Гнізда, які заселені птахами, треба періодично перевіряти. Після відльоту птахів слід обов'язково очистити гніздо від гніздового матеріалу, провести дезинфекцію гнізда окропом.

До птахів, яких треба підгодовувати, належать синиці, повзики, дятли, пищуки та ін. Більшість з них тримається біля житла людини або поблизу від нього. Для комахоїдних птахів, які зимують в Україні, характерним є те, що значна їх частина переходить на живлення насінням різних рослин. Особливо важкі умови для добування їжі виникають під час ожеледиці, великого снігопаду, коли більшість корму стає недоступною. Короткий зимовий день обмежує і час добування їжі.

Якщо регулярно розвішувати годівниці і в певні години поповнювати їх кормом, то це допоможе зберегти пташок від загибелі та сконцентрувати їх у певному районі. Годівниці можуть бути різні: дощечка з бортами по краях, підвішена бляшанка, столик з дахом.

Для зимової підгодівлі можна використовувати гарбузове, конопляне, кавунове та динне насіння, несолоне сало, кістки, крихти білого хліба, залиті будь-яким жиром. Чорний хліб шкідливий для птахів.

Інколи дуже важливе значення для приваблювання птахів, особливо на півдні України, мають створені постійні водопої, зокрема там, де немає природних водойм. Штучно створені невеликі

водойми — ванночки, бетоновані поїлки, жерстяні банки тощо — треба періодично заповнювати водою.

Участь дітей у збиранні насіння, решток їжі, підгодовування птахів сприятимуть формуванню гуманного ставлення до них.

МЕТОДИ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

Завдання програми дитячого садка по ознайомленню з природою здійснюються за допомогою різних методів. Суть методу полягає не тільки в тому, як доносить до дітей навчальні знання педагог, але й у тому, яка діяльність самих дітей. Отже, *метод* — це спосіб взаємозв'язаної діяльності вихователя і дітей, спрямованої на найкраще засвоєння знань, набуття певних умінь і навичок, розвиток пізнавальної активності, самостійності і творчих можливостей дітей.

В ознайомленні дошкільників з природою використовуються різні методи: спостереження, демонстрування картин, кінофільмів, діафільмів, використання моделей, нескладні досліди, праця в природі, ігри, розповідь вихователя, читання художньої літератури, бесіди.

Застосовуючи той чи інший метод, вихователь використовує різні прийоми, які спрямовують дітей на виконання певного дидактичного завдання: показ, запитання, пояснення тощо. Отже, прийом є складовою частиною методу. Використання прийомів забезпечує активізацію пізнавальної діяльності дітей і в результаті цього більш глибоке засвоєння навчального матеріалу.

У педагогіці існує кілька систем класифікації методів. Найбільш широко застосовується класифікація методів навчання за джерелом знань. Якщо джерелом знань є спостереження, сприймання ілюстративного наочного матеріалу тощо, то це *наочні методи*, якщо практична діяльність (праця в природі, нескладні досліди) — це *практичні методи*; якщо слово вихователя (розповідь, читання природознавчої художньої літератури, бесіда) — це *словесні методи*.

У методиці ознайомлення дошкільників з природою всі методи класифікують на дві групи залежно від того, чи ознайомлюються діти з природою через безпосередній контакт з нею, тобто через спілкування з реальними об'єктами природи, чи через ознайомлення опосередкованим шляхом — через картину, діапозитив тощо. До методів, що забезпечують безпосередній контакт з природою, належать спостереження, нескладні досліди, праця в природі, ігри з природними матеріалами. До методів опосередко-

ваного ознайомлення з природою відносять демонстрування ілюстративного наочного матеріалу, кінофільмів, діафільмів, діапозитивів, моделей, розповіді вихователя, читання дитячої природознавчої книги, бесіди.

Значно рідше використовується класифікація методів навчання за рівнем пізнавальної діяльності дітей: 1) пояснювально-ілюстративний; 2) репродуктивний; 3) частково-пошуковий, або евристичний; 4) проблемний; 5) дослідницький.

У концепції дошкільного виховання наголошується на широкому впровадженні методів виховання і навчання, що забезпечують всебічний розвиток дітей та індивідуальний підхід до них. Наголошується на потребі переорієнтації вихователів з репродуктивних на продуктивні методи, тобто такої організації дитячої діяльності, в якій вони роблять відкриття. Вважаємо таке протиставлення недоцільним, оскільки процес мислення завжди включає оперування попередньо засвоєними знаннями, а отже, відтворення.

З цього приводу актуально звучить думка І. М. Сеченова, який стверджував, що через голову людини протягом усього її життя не проходить жодної думки, яка б не створювалася з елементів, зареєстрованих у пам'яті. Навіть так звані нові думки, що лежать в основі наукових відкриттів, не є винятком з цього правила.

Від чого ж залежить вибір методу?

1. Від особливостей пізнавальної діяльності дошкільників. Наочно-образне мислення є основним у цьому віці. Дитина вперше знайомиться з багатьма об'єктами природи, через це в роботі з дошкільниками слід віддавати перевагу методам, що забезпечують безпосередній контакт з реальними об'єктами природи: спостереженню, праці в природі, нескладним дослідам, іграм з природними матеріалами. Лише на основі нагромадження уявлень, збагачення чуттєвого досвіду дітей можливий розвиток абстракцій і те поєднання слова і образу, яке забезпечує міцний взаємозв'язок між першою і другою сигнальними системами.

2. Від конкретних завдань навчально-виховної роботи, від етапу засвоєння знань дітьми. Ознайомлення дітей з тим чи іншим об'єктом природи не є поодиноким актом, адже лише окремі діти можуть сприйняти і запам'ятати подану інформацію за один раз. У засвоєнні дітьми знань найчастіше виділяються 3 етапи: 1) первинне ознайомлення; 2) закріплення; 3) систематизація, узагальнення.

Для первинного етапу пізнання дітьми природи найбільш ефективне використання наочних, практичних методів, особливо спостережень, дослідів, які забезпечують живе споглядання.

Для закріплення знань використовують ігри, працю, демонстрування картин, кінофільмів, діафільмів, діапозитивів, розповідь вихователя, читання дитячої природознавчої книги.

Систематизація, узагальнення знань і творче використання їх здійснюються за допомогою методів моделей, бесід, дидактичних ігор.

3. Від конкретних умов роботи дитячого садка. В багатьох міських дитячих садках, де на відміну від сільських немає змоги ознайомити дітей із свійськими тваринами за допомогою методу спостереження, використовується демонстрування картини, діафільму тощо.

Усі методи, що використовуються в ознайомленні дошкільників з природою, взаємозв'язані між собою. Адже вирішення дидактичних завдань вимагає, щоб первинні знання, які одержують діти за допомогою спостережень, уточнювалися, конкретизувалися в процесі сприймання картини, діапозитива тощо. Досить часто методи використовують у поєднанні, наприклад спостереження з розповіддю вихователя, грою.

НАОЧНІ МЕТОДИ СПОСТЕРЕЖЕННЯ — ОСНОВНИЙ МЕТОД ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

Визначення спостереження і його навчально-виховне значення

Проблемі спостережень, розвитку спостережливості приділялося багато уваги в дослідженнях різних педагогів. У педагогічній літературі спостереження розглядається як:

- 1) важливий психічний процес (Г. О. Люблінська, С. Л. Рубінштейн);
- 2) вид пізнавальної навчальної діяльності (Б. Г. Ананьєв);
- 3) метод навчання (М. М. Скаткін, Л. В. Занков, І. Я. Лернер та ін.).

Ця різноманітність підходів свідчить про єдність розуміння *спостереження* як активної форми пізнання навколишнього світу, що має на меті нагромадження фактів, початкових уявлень про об'єкти і явища, внаслідок чого воно може розглядатися як психічний процес, як пізнавальна діяльність і як метод навчання.

Є різні підходи до визначення самого процесу спостереження і розуміння його суті.

Деякі автори (Л. В. Занков, П. А. Рудик, А. О. Смирнов) розглядають спостереження як планомірне, більш або менш довготривале сприймання, що дає змогу простежити те чи інше явище, ті чи інші зміни, які відбуваються в об'єктах сприймання.

У роботах Б. Г. Ананьева, а також у дослідженнях, що розвивали висунуті ним положення (Г. К. Матвеева, П. Г. Саморукова), спостереження визначається як складна психологічна діяльність, в якій сприймання, мислення і мова об'єднуються в єдиний цілісний акт розумової роботи. В цьому визначенні підкреслено, що спостереження передбачає не тільки безпосереднє сприймання фактів, але й їх осмислення, інтерпретацію. При цьому рельєфно виступає зв'язок між першою і другою сигнальними системами.

У результаті розвитку спостережень формується *спостережливість* — сукупність особистих якостей і здібностей людини, яка передбачає вміння підмічати суттєве в навколишньому світі, правильно розпізнавати типові риси в тих чи інших явищах, швидко орієнтуватися в різних ситуаціях. Вказуючи на важливість формування спостережливості у дітей, К. Д. Ушинський зазначав, що якщо вчення має претензію на розвиток розуму у дітей, то воно повинно вправляти їх здатність до спостереження.

Методу спостереження належить особлива роль у пізнанні дітьми природи, оскільки він базується на чуттєвому сприйманні, забезпечує живий контакт дітей з реальними об'єктами природи, в результаті чого у дітей формуються реалістичні уявлення про об'єкти природи та зв'язки між ними. Участь мислення у сприйманні стимулює пізнавальний пошук дітей, сприяє зв'язку набутих чуттєвих образів з тими, що у дітей вже є, і допомагає виникненню власних суджень.

Спостереження за об'єктами природи сприяють розвитку мови дітей. К. Д. Ушинський зазначав, що основа розуміння суто людської мови полягає в правильному логічному мисленні, а правильна логіка мислення виникає з правильних і точних спостережень.

У процесі спостережень розвиваються аналізатори: зір, дотик, слух, нюх, засвоюються сенсорні еталони.

Нові знання, що їх набувають діти, дають поштовх для розвитку пізнавальних інтересів.

Спілкування дітей з живою природою дає змогу успішно вирішувати завдання екологічного виховання через засвоєння дітьми доступних їм розумінню залежності у природі, формування ціннісних орієнтацій, ознайомлення з правилами природокористування.

Не можна переоцінити роль спостережень у формуванні любові до рідного краю, як однієї з основ національного дитячого садка, в естетичному вихованні, оскільки саме спостереження закладають його основу — формують естетичні враження. Корисні спостереження і для фізичного розвитку дітей, бо найчастіше вони відбуваються на природі.

Спостереження у природі — складна пізнавальна діяльність дітей дошкільного віку

Сучасними дослідженнями (Г. К. Матвеевої, П. Г. Саморукової, Г. І. Васильєвої, Н. І. Ветрової) доведено, що спостереження зароджуються у молодших дошкільників під час *продуктивної діяльності*. Дитина, граючись у пісочнику, ліпить пасочки. Одна з них розсипається, бо пісок взято з незволоженого місця, інша — тримається. Це зосереджує увагу дитини, примушує її думати над тим, як досягти успіху.

Спостереження тісно пов'язані із *словом*. За допомогою слова повідомляється мета спостереження, вихователь керує розгляданням об'єктів природи, і досить часто у слові фіксується результат спостереження (бесіди, розповіді про те, що діти бачили).

Спостереження не розвивається спонтанно. Воно потребує *керівництва з боку вихователя*: навчання прийомам раціонального обстеження, порівняння, виділення істотних залежностей, підведення до узагальнень, формування ставлення до об'єктів природи.

Протягом дошкільного віку відбувається ряд змін у цій діяльності. На перших етапах діти не здатні самостійно поставити мету спостереження. Це роблять дорослі, і мета найлегше сприймається дітьми під час діяльного ознайомлення із спостережуваними об'єктами. Поступово розвивається вміння сприймати і ставити мету спостереження поза зв'язком з продуктивною діяльністю як самостійне пізнавальне завдання. Основними мотивами спостереження стає інтерес до нових знань, а не просто потреба вирішення будь-якого практичного завдання.

Відбуваються зміни у характері обстеження предметів. Діти поступово оволодівають різноманітними раціональними способами сприймання. Змінюється характер обстеження предметів: від контактних способів обстеження дошкільники переходять до дистантних, від практичних дій по зіставленню предметів і визначенню їх властивостей — до розумових дій. Розвивається і плановість використання різних способів сприймання. Якщо спочатку план вноситься дорослими, то у подальшому у дітей формується здатність не тільки прийняти готовий план, але й самостійно спланувати своє спостереження.

Змінюється співвідношення включених у спостереження сенсорних та інтелектуальних процесів. Це виявляється в оволодінні дітьми новими видами спостережень, в яких посилюється значення мислення, інтерпретації того, що дитина сприймає.

Види спостережень у природі

2

Спостереження в природі, що проводяться з дітьми дошкільного віку, класифікуються залежно від: а) тривалості (епізодичні, або короткочасні, і тривалі спостереження за розвитком, змінами об'єктів); б) дидактичної мети (первинні, повторні, заключні, порівняльні); в) способу організації (колективні та індивідуальні, планові і позапланові).

Епізодичні, або короткочасні, спостереження — це, як правило, спостереження за тими об'єктами, явищами природи, які тривають недовго (веселка, злива тощо), або ж ті, до яких діти не можуть повертатися часто, (розглядання і жачка, черепахи, яких на короткий час приносять у дитячий садок). Частіше в дитячому садку мають місце тривалі спостереження, в яких простежуються, наприклад, основні фази розвитку рослини в період цвітіння: утворення пуп'янків, їх розкриття, утворення плодів тощо.

Первинні спостереження мають на меті створити перше уявлення про найбільш характерні властивості об'єкта, дати дітям пілісне враження, яке повинно доповнюватися, закріплюватися, уточнюватися. Наприклад, після першого спостереження за рослиною мати-й-мачухи, яке проводиться у сонячну погоду, коли її квітки відкриті, слід провести повторне спостереження у похмуру погоду, коли квітки закриті, пониклі, наче сумують за сонцем, пояснити дітям, що ця рослина — живий барометр, по ній можна визначити погоду. Після відцвітання варто показати дітям насіння мати-й-мачухи, порівняти його з насінням кульбаби, відмітити подібність у розповсюдженні, треба привернути увагу до листків, яких не було під час цвітіння рослини, дати змогу доторкнутися до верхньої і нижньої сторони листка, пригадати, чим корисна рослина, як до неї треба ставитися. Отже, повторні спостереження зв'язані з одержанням нової інформації про якості, зміни в об'єктах, які з'являються в процесі їх розвитку, з закріпленням раніше здобутих знань.

Заключні спостереження мають на меті дати повне уявлення про зміни, які відбулися у природі за відповідний проміжок часу (пори року). Такі спостереження найчастіше проводяться під час екскурсій. На них констатуються зміни, що вже настали і характерні для певної пори року. Наприклад восени — похолодання, різний колір листя, зменшення кількості комах, птахів. Отже, мета заключних спостережень — дати відносно завершені знання про явища, які відбуваються в природі за певний період.

У порівняльних спостереженнях прийом порівняння провідний і допомагає активізувати розумову діяльність дітей, спрямувати її

на виділення суттєвих ознак, підведення до узагальнень, класифікації об'єктів природи. Такі спостереження найчастіше проводяться із старшими дошкільниками.

Спостереження можуть бути колективними (об'єднувати всю групу, проводиться підгрупами) та індивідуальними. Останні важливі не лише з точки зору вирівнювання знань дітей, які відстають у засвоєнні програми через різні причини, але й для задоволення зростаючих потреб у оволодінні новими знаннями інтелектуально обдарованих дітей. Ці діти, за спостереженнями автора, впливають на інших дітей своїм зацікавленим ставленням до явищ природи, поясненнями цих явищ під час самостійних спостережень.

Спостереження можуть бути плановими і за ініціативою дітей, тобто позапланові. Найчастіше вони характерні для тих дитячих колективів, де систематично і ґрунтовно проводяться планові спостереження і у дітей сформований високий рівень пізнавальних інтересів. Часом позапланові спостереження зумовлюються природними об'єктами та явищами, наприклад метеорологічними явищами, які не можна передбачити заздалегідь.

— Методика керівництва спостереженнями

Структура спостереження. Процес спостереження умовно поділяють на чотири етапи, кожний з яких служить досягненню загальної мети спостереження.

I етап — підготовчий. Мета його — викликати у дітей інтерес до об'єкта спостереження. Для цього використовується коротка бесіда, в якій з'ясовується, що діти вже знають про об'єкт спостереження, що дізнаються нового. Інколи для підготовки до сприймання об'єкта доцільно показати ілюстрацію або подивитися діафільм. Така робота з дітьми проводиться за день-два до початку спостереження.

II етап — початок спостереження. На ньому етапі важливо підтримати у дітей інтерес до об'єкта спостереження, зосередити їх увагу. З цією метою в групах молодшого дошкільного віку використовують сюрпризність появи об'єкта, несподіваність. Наприклад, в гості до дітей завітав Буратіно, він приніс велике яйце. Раптом з нього почувся писк. Вихователь знімає верхню частину шкаралупи, і діти бачать маленьке курчатко.

На цьому етапі вихователь ставить перед дітьми мету спостереження: «Зараз ми розглянемо його, і ви дізнаєтеся багато цікавого».

У групах старшого дошкільного віку найчастіше використовують загадку, яка вимагає певного розумового напруження і сприяє утриманню уваги дітей.

III етап — основний, найтриваліший за часом. На початку спостереження 1—2 хв слід надати дітям для мовчазного сприймання, щоб сформувався цілісний образ. Слово вихователя може бути націлене на сприймання естетичного вигляду об'єкта: «Подивіться, який він гарненький». Подальший розгляд об'єкта включає аналіз його особливостей та пристосування до навколишнього середовища, спільні ознаки з іншими об'єктами, взаємозв'язки з ними, з людиною тощо. В результаті проведення цього етапу у дітей повинні сформуватися точні уявлення про об'єкти природи.

IV етап — заключний. Мета його — підведення підсумків, закріплення тих нових знань, яких набули діти в процесі спостереження. В ході цього етапу важливо оцінити пізнавальну активність дітей.

Схема спостереження за об'єктами. Спостереження за будь-якими об'єктами природи не повинно бути стихійним, невпорядкованим. Після прийняття дітьми завдання, вихователь має керуватися певним планом, щоб домогтися більшої ефективності спостереження комплексного виконання завдань ознайомлення дошкільників з природою.

Під час спостереження за явищами неживої природи доцільно скористатися такою схемою:

1. Оцінка краси, своєрідності явища природи.
2. Визначення доступних розумінню дітей причин явища.
3. Значення цього явища в житті природи, діяльності людини.

Наприклад, спостереження за перистими хмарами. «Подивіться, які сьогодні ніжні хмарки на голубому небі. Ви вже бачили коли-небудь такі? Хто знає, як вони називаються? До чого вони подібні? Чому їх назвали перистими? Чому люди милуються їх красою. Чи випадає з таких хмар дощ або сніг. Ці хмарки, пояснює вихователь, знаходяться дуже високо на небі. Хто з вас літав на літаку, той, напевно, знає, що на висоті дуже холодно і хмарки ці складаються з дрібнесеньких крижинок. Ви правильно помітили, що з таких хмарок не випадає сніг чи дощ. Люди милуються прозорим голубим небом з легкими, ніби пір'їни, хмарками, і художники малюють їх на шпалерах і тканинах».

Під час спостереження за явищами живої природи (рослин) доцільно дотримуватися такої схеми:

1. Оцінка естетичного вигляду і особливостей будови рослини.
2. Вимоги рослини до умов життя.
3. Значення рослини для природи і життя людини.
4. Інтерпретація сприйнятого у світлі знань дітей.

Розглянемо використання цієї схеми на прикладі спостереження за рослиною мати-й-мачухи у старшій групі.

Зупинивши дітей біля рослини, що цвіте, вихователь пропонує їм уважно роздивитися рослину і пригадати, як вона називається. Далі вихователь розповідає, що називають її мати-й-мачуха, і запитує, чим вона подобається дітям. Вислухавши відповіді дітей, вихователь розповідає, що квітка схожа на маленьке сонечко, яке наче тягнеться до великого Сонця. А на яку добре знайому вам рослину вона схожа? (На кульбабу). А як можна відрізнити рослину одну від одної? Обстежуючи рослину за допомогою дотикового, зорового, нюхового аналізаторів діти разом з вихователем відзначають, що стебло у мати-й-мачухи покрите маленькими лусочками, листків немає. У кульбаби стебло гладеньке, є листки. Чому ж мати-й-мачуха так рано розцвітає, може, хтось із вас знає? Це тому, що вона має таємниці. Хочете про них дізнатися? Таємничим голосом вихователь розповідає, що ще з минулого літа мати-й-мачуха запасала поживні речовини в своїх товстих кореневих цибулинах, неначе у комірках, а тому рано навесні, як тільки пригріє сонечко, вона першою розцвітає.

Є у мати-й-мачухи й інша таємниця, — продовжує вихователь. Чому вона називається мати-й-мачухою? Ось послухайте. Мине весна, і квітки відцвітуть. На початку літа виростуть листки. Знизу вони вкриті ніжним білим пухом. Доторкнешся — листочок теплий, лагідний, як мамині руки. А зверху листки гладенькі, холодні — це мачуха. Листками і квітками мати-й-мачухи лікуються від кашлю.

А зараз давайте подивимося, хто прилітає до квітів. Що бджілки шукають на квітках? Вони збирають з квітів мати-й-мачухи солодкий нектар і пилок. Ось яка корисна ця рослина — і природу прикрашає, і перших комахок годує, і людей лікує. Тому люди люблять мати-й-мачуху і ніжно називають її квітки золотистими вогниками. А може, ви десь бачили цю рослину? Як ви до неї ставилися?

Спостереження за тваринами можна проводити за такою схемою:

1. Оцінка естетичного вигляду і особливостей будови тварини залежно від способу життя.

2. Спосіб життя тварини (де живе, чим живиться, як захищається, які сезонні зміни).

3. Значення тварини в природі і житті людини.

4. Інтерпретація сприйнятого у світлі знань дітей.

Ось приклад спостереження за бабкою на водоймі.

«Придивіться, діти, хто це так стрімко літає над ставком? Так, це бабка. Яка вона струнка! Як гарно переливаються на сонці її блискучі крила! Це справжня окраса нашої природи.

А як ви думаєте, чому вона так стрімко літає? Звичайно, тому, що у неї довгі і сильні крила, покриті сіточкою жилок. Їх можна добре роздивитися на цій картинці. А може, хтось із вас знає, що бабка розшукує у повітрі? Чим бабка живиться?

Живиться бабка мухами, комарами, мошками, яких наздоганяє у повітрі. Подивіться, які у бабки великі очі (показує картинку). Вони допомагають їй добре бачити у польоті здобич. Якщо трапляється велика муха, бабка хапає її своїми чіпкими лапками.

Як ви думаєте, чому багато бабок з'являється біля ставка влітку. Тому, що влітку тут багато комарів, мошок. Чи приносять бабки користь, виловлюючи багато комарів, мошок, мух. Так, мошки, комарі докучають людям, свійським тваринам. Поїдаючи їх, бабки приносять користь. Ось чому ми повинні берегти цих корисних комах, які прикрашають нашу природу.

Послухайте вірш про бабку:

Мов химерний літачок,
Сіла бабка на сучок.
Цілий день вона літала
Край ріки, біля дворів.
Скільки мошок поковтала!
Скільки з'їла комарів!

А де ви, діти, бачили бабок, коли ходили на прогулянку з мамою чи татом? Як ви до них ставилися? Добре, що всі ви знаєте, що ці гарні і корисні комахи потребують дбайливого ставлення до них».

Отже, дотримання схем спостереження дає змогу більш інформативно і повніше виконувати завдання ознайомлення дітей з природою: формування елементів наукових знань про закономірності в природі, розвиток мови і мислення, удосконалення діяльності аналізаторів, розвиток пізнавальних інтересів, формування ціннісних орієнтацій, пізнання правил природокористування, розвиток естетичного сприймання природи.

Підготовка вихователя до спостереження

Під час підготовки до спостереження вихователь повинен чітко уявляти програму: які навчальні, розвиваючі і виховні завдання будуть реалізовуватися в процесі спостереження. Навчальні завдання передбачають формування конкретних уявлень про об'єкти природи, зв'язки між ними. Розвиваючі завдання спрямовані на розвиток психічних процесів, на яких акцентується увага під час проведення спостережень. Виховні завдання спрямовані на формування у дітей ставлення до певних природних об'єктів.

Успіх у проведенні спостереження залежить від того, які умови

будуть створені для цього. Під час вибору місця для спостереження в природних умовах важливо вибрати такий об'єкт, в якому найповніше виявлені ті якості, на які хоче звернути увагу вихователь, наприклад, групу дерев, в яких найбільш яскраво виявлені ознаки золотої осені. Також слід продумати, як розмістити дітей. Влітку треба розмішувати дітей у тіні, щоб запобігти стомленню і виникненню негативних емоцій.

Для проведення спостережень за дрібними тваринами в кімнаті важливо відповідно підготувати об'єкт. Наприклад, не рекомендується годувати тварин перед проведенням спостереження, щоб вони краще виявили свої звички у незвичних умовах. Щоб примусити тварин виявити характерні риси поведінки, слід підготувати не тільки їжу, а й додаткове обладнання. Наприклад, гострі кігті кішки, тонкий нюх, спритність можна легко продемонструвати дітям, даючи кішці м'ясо, загорнуте в папір і прив'язане до нитки. Кішка стрибає, почувши запах м'яса, розкриває пазури і розриває папір.

Для того щоб показати їжачка, його мордочку, лапки, здатність їжачка плавати, треба внести таз з водою і пустити їжачка у воду.

Слова, якими вихователь називає дії тварин, повинні бути правильно підібрані — кріль стрибає, а не бігає, кішка хлебче, а не п'є молоко. Особливо ретельно потрібно підбирати слова для визначення естетичних властивостей об'єктів, щоб вони викликали у дітей емоційну чутливість.

Під час проведення спостережень треба розмістити дітей так, щоб усім було добре видно об'єкт.

Вихователь повинен обмірковувати весь хід спостереження, прийому, які доцільніше використовувати для активізації пізнавальної діяльності дітей.

Прийоми активізації пізнавальної діяльності дітей у процесі спостереження

Основним методичним прийомом керівництва сприйманням дітей у процесі спостереження є *запитання*. Продумати і сформулювати запитання до наступного спостереження — найвідповідальніший момент у підготовці до спостереження. Правильно підібрані запитання повинні бути тією логічною драбинкою, якою рухається думка дитини. Кожне запитання повинно містити конкретну думку, доступну розумінню дітей, у ньому має бути враховано і їх попередній досвід. Запитання повинні спонукати дошкільників

до активного сприймання, засвоєння нового, максимально активізувати діяльність дитини.

Характер запитань, їх складність залежать від віку дітей. У групах молодшого дошкільного віку запитання вихователя спрямовані переважно, на визначення властивостей та якостей об'єктів: Якого кольору? Що робить? Що їсть? (Переважно репродуктивні). Запитання, що стосуються визначення залежностей між явищами, в цих групах ще обмежені.

У групах дітей старшого дошкільного віку кількість запитань, спрямованих на визначення залежностей між явищами в природі (тобто пошукових, проблемних), збільшується. Наприклад, чому навесні на снігу утворюється крижана кірочка? Чому на вулиці сніг розтанув, а в саду ще лежить? тощо. Знаходження відповідей на такі запитання активізують думку дітей, викликають інтерес до явищ, які спостерігаються, проте не завжди діти самі можуть знайти правильну відповідь. У таких випадках використовується *пояснення*. Воно спрямоване на більш глибоке сприйняття тих сторін об'єкта чи явища, які важливі для засвоєння знань. О. П. Усова справедливо вважала, що пояснення вихователя допомагають відкривати дітям те, що треба бачити і як треба бачити.

У молодших групах пояснення короткі, вони стосуються того, що безпосередньо бачать діти. Наприклад: Голуб полетів у голуб'ятник. Це будиночок, де живуть голуби.

Пояснення для дітей старшого дошкільного віку повинні підводити дітей до встановлення залежностей, узагальнень. Наприклад, пояснюючи дітям роль захисного забарвлення у комах, вихователь підводить дітей до узагальнення, що таке забарвлення допомагає кохам уникнути небезпеки, зберегти життя.

Під час спостережень, крім пояснень, можна застосувати розповідь. Вихователь розповідає про те, що дитина не може безпосередньо побачити. Наприклад, розглядаючи з дітьми підготовчої групи мурашник, вихователь розповідає, що зверху видно лише частину мурашника. Мурашки живуть глибше, під землею. Бачите ці ходи? Вони ведуть під землю. Там мурашки побудували багато ходів, коридорів. У них живуть мурашки, їх личинки, лялечки.

Важливе значення у керівництві спостереженнями має *порівняння*. Воно дозволяє сформувати більш чіткі уявлення. Дослідження, проведене К. І. Золотовою, свідчить про те, що на всіх етапах пізнання використання порівняння забезпечує формування більш повних і точних уявлень. Дітей потрібно навчити порівнювати різні явища. Для цього важливо так поставити перед дітьми пізнавальне завдання, щоб вирішення його було неможливим без ви-

користання порівняння. Наприклад: чим відрізняється, що спільного?

К. І. Золотовою виділено кілька етапів у розвитку уміння користуватися порівнянням.

На першому етапі діти орієнтуються на зовнішні яскраві ознаки і порівнюють тільки їх. Наприклад, за контрастними ознаками легко знаходять відмінність у будові тіла кішки і кроля.

На другому етапі знаходять відмінність за менш контрастними ознаками, але під час аналізу орієнтуються, як правило, на одну найбільш характерну ознаку.

На третьому етапі здійснюється перехід дітей до більш високого рівня у використанні порівнянь. Діти вміють зіставляти не тільки різко контрастні, але й подібні один до одного об'єкти.

Приймаючи до уваги поетапність розвитку у дітей дошкільного віку вміння порівнювати, можна встановити послідовність організації спостережень з дітьми різного віку. У молодшій і середній групі порівняльні спостереження краще проводити за знайомими об'єктами на однорідному, але контрастному матеріалі.

Старші дошкільники можуть встановлювати не лише різкі відмінності об'єктів, але й знаходити спільне у подібних об'єктах. Необхідно паралельно навчати дітей порівнянню за відмінністю і подібністю. Способи порівняння можуть бути різними. Крім зіставлення у процесі спостереження (чим схожі, чим відрізняються), можна використати порівняння за ілюстраціями, іграшками, а також по пам'яті.

Отже, порівняння допомагає активізувати розумову діяльність дітей через знаходження суттєвих ознак, виділення зв'язків, залежностей, а це, в свою чергу, розвиває у дітей інтерес до природи, допитливість, бажання пізнавати нове.

У проведенні спостережень використовуються *ігрові прийоми*. Вони збільшують інтерес до спостережень, роблять сам процес більш доступним і привабливим. Використання їх особливо важливе у молодшому дошкільному віці для утримання уваги, кращого засвоєння матеріалу. Наприклад, імітація рухів тварини: «Пострибали, як горобчики», наближення об'єкта до дітей: «Ось рибка попливла до Вови, тепер до Юрка. До кого ще попливе?» Широко використовується звуконаслідування.

У групах старшого дошкільного віку ігрові прийоми використовуються рідше, бо увага дітей під час спостережень утримується в основному за рахунок новизни, пізнавальної насиченості. Ігрові прийоми, які використовуються в цих групах, побудовані на змагальності: «Хто перший знайде серед дерев липу», «Хто перший по-

мітить появу пуп'янка чи квітки», «Хто більше назве ознак певного об'єкта».

Важливе значення під час проведення спостережень має *використання художнього слова*. Воно загострює чуттєве сприймання, сприяє створенню більш яскравих образів, викликає у дітей відповідний настрій. Наприклад, спостерігаючи відліт журавлів, вихователь може прочитати вірш М. Познанської «Журавлі»:

Журавлі летять, курличуть,
Шлють останнє «прощай»,
Літечко з собою кличуть,
Забирають в теплий край.

Використання в спостереженнях фольклору (загадок, прикмет, легенд) робить їх більш чіткими і конкретними. Прислів'я, приказки, загадки підкреслюють особливості спостережуваного предмета: «Ніс довгий, а голос дзвінкий (комар)».

Рідше використовується в процесі спостережень *виконання практичних завдань*, запропоноване у дослідженні Г. І. Васильєвої. Виходячи на прогулянку, вихователь пропонує дітям простежити за мурашками і розповісти, що вони несуть у мурашник. Це стимулює дітей на пошук запитань, що виникають.

Важливою умовою успішного проведення спостережень є *включення в обстеження об'єкта різних аналізаторів*. Чим більше органів чуттів братиме участь у сприйманні, тим повніше, яскравіше буде уявлення про предмет. Треба дати дитині змогу не тільки побачити предмет, але й відчутти його на дотик, понюхати, послухати.

Спостереження необхідно проводити емоційно, застосовувати для опису яскраві порівняння «горобчики, неначе у сірі светри одяглися», «синичка нарядна, у жовтій сорочці, чорній краватці». У ході спостереження діти повинні відчутти ставлення самого вихователя до об'єктів природи. Наприклад, щоразу, коли вихователь звертає увагу на появу біля квітів красеня джмеля, у нього повинні знайтися добрі слова, які зацікавлять дітей: «Подивіться, хто прилетів до нас у такій гарній пухнастій шубці. Ану, джмелику, пошукай, що наші діти приготували тобі на обід».

Методика керівництва спостереженнями єдина як у повсякденному житті, так і на заняттях. Спостереження у повсякденному житті менші за обсягом пізнавального матеріалу, вони проводяться за поступовими змінами в природі в усі пори року. Обсяг матеріалу, потрібний для засвоєння дітьми, визначається програмою дитячого садка: це ознайомлення з явищами неживої природи, рослинним, тваринним світом, працею людей у природі в різні сезони.

Слід рішуче усувати такі найбільш істотні недоліки в органі-

зації спостережень у природі, як інформаційна збідненість, зменшена розумова активність дітей і, як наслідок цього, недостатня комплексність у виконанні завдань ознайомлення з природою.

ДЕМОНСТРУВАННЯ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Догляди з Колецькою
 Потреба використання ілюстративного матеріалу під час ознайомлення дошкільників з природою зумовлюється особливою привабливістю ілюстративного матеріалу для дошкільників і характером їх образного мислення.

Розглядання картин, ілюстрацій у роботі з дошкільниками допомагає вирішувати різноманітні завдання, в першу чергу уточнювати, закріплювати знання про природні об'єкти, збагачувати їх. Спостереження в природі, наприклад за комахами, не завжди дають змогу розглянути деталі в зв'язку з невеликими розмірами та полохливістю деяких представників. Сприймання статичного зображення на картині, таблиці створює умови для уточнення дитячих вражень.

Розгляданню ілюстративного матеріалу належить значна роль у збагаченні існуючих у дітей вражень про об'єкти природи. Тварини на ілюстраціях подаються у природному оточенні, що дозволяє показати дітям зв'язки тварини з умовами середовища.

Ілюстративний матеріал є засобом формування уявлень про природні об'єкти у тих випадках, коли не можна показати їх дітям у реальному вигляді. Наприклад, свійських тварин за умов великого індустріального міста.

Ілюстративний матеріал є одним з найкращих засобів, який спонукає до розмови наймовчазніших дітей. Він наче наближує об'єкт до дитини, робить його більш зрозумілим і викликає мовну активність дошкільників.

Важливе значення має ілюстративний матеріал у вихованні естетичних почуттів, формуванні гуманного, дбайливого ставлення до рідної природи.

Поряд з цим треба чітко усвідомлювати, що зображення на картині не дає повного уявлення про предмет через те, що воно:

- а) плоске, а предмет має об'єм;
- б) зображено майже завжди не в тій величині, що й реальний предмет;
- в) інколи позбавлене кольору або не завжди повністю збігається за кольором з натуральними предметами;
- г) нерухомо показує предмет в одному положенні, не дає уявлення про характерні рухи, звуки.

У сприйманні зображення бере участь один зоровий аналізатор.

У формуванні ж цілісного образу реального предмета провідна роль належить взаємодії аналізаторів.

Отже, треба насамперед піклуватися про створення у дітей правильних уявлень за допомогою методів, що забезпечують безпосередній контакт з реальними об'єктами природи, а збагачення, уточнення і закріплення знань слід проводити з використанням ілюстративного матеріалу.

Вимоги до ілюстративного матеріалу, його використання

Ілюстративний матеріал, що зображує природні об'єкти, має викликати у дітей чуттєві образи, близькі до сприймання дійсності, тобто вони повинні бути виконані реалістично. Тварини і рослини мають бути показані у природних умовах існування. Цим вимогам відповідають картини відомих анімалістів, майстрів пензля О. Комарова, В. Ватагіна.

Для ознайомлення з природою використовується ілюстративний матеріал, який можна класифікувати за такими видами:

а) предметні картинки, тобто такі, на яких зображено певний предмет;

б) сюжетні, на яких показано кілька предметів у певному зв'язку;

в) художні картини — репродукції відомих майстрів пензля І. Левітана, І. Шишкіна, В. Бакшеева, А. Грицаєва та ін.

Для ознайомлення дошкільників з природою створені предметні і сюжетні картини. Широко використовуються серії картин С. О. Веретенникової «Свійські тварини», «Птахи», «Трав'янисті рослини»; О. І. Соловйової «Чотири пори року»; «Дикі звірі» П. С. Меншикової.

В Україні видавництвом «Мистецтво» видано серії картин «Свійські тварини», «Дикі тварини» (автор З. П. Плохій), «Дошкільникам про ліс, луг, водойму», «Дошкільникам про природу», 1, 2, 3 випуски (автор Н. Ф. Яришева).

Під час ознайомлення дошкільників з природою широко застосовуються дидактичні картини, видані для шкіл, наприклад серія картин «Світ тварин» (автор О. О. Яхонтов).

Використовується також книжкова графіка — ілюстрації Є. Чарушина, Ю. Васнецова, Ф. Ярбусової, М. Устинова та ін., яку демонструють дітям переважно в процесі ознайомлення з творами художньої літератури.

Для індивідуальної роботи з дітьми, а також роботи з невеликими групами дітей у дитячих садках підбирають різноманітні ілюстрації, листівки, які для зручності використання розкладають

в окремі папки за розділами: нежива природа, рослини (лісові, лучні, водойм, декоративні квіткові, культурні), тварини (молюски, комахи, риби, земноводні, плазуни, птахи, свійські і дикі звірі).

Розглядання ілюстративного матеріалу проводиться в процесі повсякденного життя і на заняттях.

Враховуючи великий інтерес дітей до картинки, а особливо до зображення тварин, потрібно проводити їх розглядання індивідуально, або з невеликою групою дітей уранці, під час прийому, на вечірній прогулянці. Розглядання картинок може бути засобом перевірки знань дітей, збагачення їх, узагальнення, розвитку мови. Надзвичайно тягнуться до розгляду ілюстрацій діти з вираженим пізнавальним інтересом до природи, і така індивідуальна робота з ними сприяє їх подальшому розвитку. Цікаві для розгляду книги «У нашому дворі» з ілюстраціями Є. Чарушина, «Малюкам дітлахам про малюків звірят» тощо.

Розглядання ілюстрацій у книгах проводять по-різному: іноді корисно розглянути їх до читання, для того щоб створити у дітей зоровий образ тих предметів, явищ, про які йтиме мова. В інших випадках достатньо перегляду ілюстрацій під час читання книги. Ілюстрації розглядають і в процесі бесіди про прочитане.

Для роботи з дітьми раннього віку і першої молодшої групи краще використовувати предметні картинки, ілюстрації з зображенням небагатьох об'єктів. Розглядання цього ілюстративного матеріалу (півень, курка, заєць, ведмідь та ін.) проводиться на заняттях і в посякденному житті, і основна його мета — навчити дітей пізнавати зображене на картинці, називати його.

У другій молодшій групі картини найчастіше використовують для уточнення і конкретизації уявлень, їх закріплення. Так, після спостережень за кішкою діти розглядають картину «Кішка з кошенятами». Вихователь учить дітей пізнавати тварину, називати характерні її ознаки (розмір, колір шерсті), частини тіла (очі, вуха, хвіст, ноги), деякі дії (спить, грає, хлебче). Організуючи розглядання сюжетної картини, вихователь використовує дитячий досвід, близький до змісту картини, ставить дітям такі запитання: «Хто намальований на картині? Як ви дізналися, що це кошеня? Якого кольору шерсть у кішки? У кошенят? Якого кольору шерсть у кішки, яка живе у вашому будинку? Чим зайняті кошенята? Що робить сіре кошеня? Що робить кошеня, яке лежить біля кішки? Як ви думаєте, голодне воно чи ні? Чому спить? Чи чули ви, як ходять кошенята? Чому вони ходять тихо?» Наприкінці заняття вихователь сам розповідає за картинкою.

Для розглядання в молодшій групі можна використати картини «Собака з цуценятами», «Кури».

наших лісів», «Це все кішки», «Це все собаки», «Про пінгвінів», «Мавпенятко Френд», «Курчатко Ціп» тощо.

Діафільми, що знайомлять з життям рослин: «Незвичайні рослини», «Лікарські рослини».

Діафільми, що знайомлять з працею людей у природі: «Осінь у колгоспі», «Зима в колгоспі», «Весна в колгоспі», «Літо в колгоспі», «Вірші про хліб», «Хліб — всьому голова», «Праця колгоспників у різні пори року».

Демонстрування діафільмів використовується на заняттях і у повсякденному житті, найчастіше під час розваг. Вони дають змогу розширити знання дітей, вивести за межі того, що діти бачать у найближчому оточенні.

До перегляду діафільму проводиться попередня робота: спостереження, читання книжок, пов'язаних із змістом діафільму. Безпосередньо перед показом діафільму з дітьми проводять вступну бесіду, спрямовану на постановку завдання, на що треба звернути увагу під час перегляду.

Робота з дітьми після перегляду діафільму може проводитися у різних формах: бесіда, малювання на тему переглянутого діафільму тощо.

Значне місце під час ознайомлення дошкільників з природою відводиться діапозитивам. Вони мають ряд цінних переваг перед картинами і діафільмами:

1. Діапозитиви на відміну від діафільмів не зв'язані системою кадрів. Це дає змогу вихователю відібрати тільки ту кількість кадрів і розмістити їх у такій послідовності під час показу, які відповідають дидактичним завданням, віку дітей, логіці матеріалу, що вивчається.

2. Діапозитиви, як і картини, є статичним зображенням, але великий розмір екрана, крупне зображення дозволяють сприймати значно більшу кількість інформації, особливо деталей.

3. Діапозитив, особливо кольоровий, порівняно з картиною, діафільмом має кращу якість зображення: воно яскраве, соковите, наповнене світлом.

4. Цінна особливість діапозитивів — це можливість відображення в них природи місцевого краю. Ця властивість діапозитивів особливо цінна для роботи з дітьми дошкільного віку. Сприймання знайомого викликає у дітей зацікавленість, радість, що важливо для виховання любові до рідного краю.

5. Важливе значення має те, що діапозитиви можна зробити аматорським шляхом. Діапозитиви, виготовлені на місцевому матеріалі, мають переваги перед серійними. У дитячому садку слід створити фонд діапозитивів, знятих на місцевому матеріалі. Це

можуть бути найбільш поширені рослини лісу, лук і водойм, декоративні квіткові рослини; цвітіння найбільш розповсюджених дерев і кущів; краєвиди рідних місць у різні пори року; найбільш розповсюджені комахи; свійські тварини; дикі тварини зоопарків.

Діапозитиви можна використовувати на заняттях і у повсякденному житті. В дослідженні В. Д. Сич доводиться потреба обмежувати кількість кадрів за умови, що вони несуть смислове навантаження. На одному занятті в старшій групі можна використати 12—15, у молодших — 8—10 кадрів. Перевищення цих цифр веде до зниження якості запам'ятовування.

Найчастіше діапозитиви використовуються для закріплення вражень дітей. Введення перегляду кількох діапозитивів у бесіду про ту чи іншу пору року вносить пожвавлення, стимулює активність дітей.

Враховуючи урбанізацію нашого життя і часто неможливість за умов міста показати, наприклад, луки, що цвітуть, красу квіткових рослин на дзеркальній гладіні озера тощо, можна зробити це з допомогою діапозитивів і розповіді вихователя. Перед показом діапозитивів слід запитати у дітей, чи були вони на лузі, які красиві рослини там бачили, чи літали метелики, бджоли, джмелі.

Показ діапозитивів доцільно почати з загального вигляду лук, що цвітуть. Яскраве зображення треба доповнити емоційною розповіддю вихователя, наприклад: «Коли на лузі розцвітають рослини, він стає дуже красивим. Його можна порівняти з чарівним килимом або з дуже гарною тканиною. Повітря на лузі духмяне, чисте і дуже корисне для людей». А далі демонструються окремі рослини, тварини у сполученні з розповіддю вихователя про них. Цінність таких занять — у формуванні інтересу до природи і дбайливого ставлення до неї.

З використанням діапозитивів можна проводити дидактичні ігри. Наприклад, у грі «Відгадай, яка це квітка» вихователь демонструє діапозитиви і пропонує дітям відгадувати назви рослин (декоративних квіткових, дикорослих). Засвоєння назв, в основі якого лежить процес диференціювання образів, має важливе значення для пізнання дітьми природи, адже ще К. Лінней стверджував, що без назви немає знання.

Для систематизації знань дітей про об'єкти і явища природи доцільно проводити демонстрування діапозитивів і гру «Де що росте», «Коли це буває», де знайомі дітям рослини, картини природи, завдяки діапозитивам, повертають дітей до спогадів про пережиті ними враження і одночасно ставлять перед ними розумові завдання.

Враховуючи важливу роль естетичних вражень у формуванні

ставлення дошкільників до природи, доцільно ширше використовувати діапозитиви для збагачення дитячих вражень про природу. Дітям подобаються вечори розваг «Спогади про літо», «Кришталева зимонька» та інші, під час яких демонструються рідні краєвиди, пейзажні картини, читаються вірші про природу.

Рідше в дитячих садках використовується епіпроектор. Якість зображення його, порівняно з діапозитивами, дещо гірша. Методика використання епіпроектора під час ознайомлення дошкільників з природою аналогічна методиці використання діапозитивів.

З екранно-звукових засобів навчання важлива роль належить кінофільмам. Дидактична цінність їх полягає у тому, що вони дають змогу сформувати у дітей більш повні уявлення про явища природи. Переміщення тварини в кадрі допомагає створенню уявлень про її рухи, поведінку, зв'язок з навколишнім середовищем, про її відносні розміри, звуки. Це робить демонстрування кінофільму незамінним у тому випадку, коли не можна провести ознайомлення дітей з природними об'єктами за природних умов. Широкому застосуванню кінофільмів під час ознайомлення дошкільників з природою в дитячих садках перешкоджає недостатня кількість кінофільмів про природу для дітей і відсутність у багатьох дошкільних закладах умов для демонстрування кінофільмів.

Дошкільникам демонструють такі кінострічки: «По гриби», «Зима прийшла», «Весна прийшла», «Діти — друзі птахів», «Русачок», «Звідки стіл прийшов» (перша частина), «Кухоль молока», «Розповідь колоска». Два останніх кінофільми особливо важливо демонструвати міським дітям, оскільки вони переносять дітей в атмосферу праці, зв'язаної з виробництвом найважливіших сільськогосподарських продуктів, показують піклування людей про тварин, рослини.

Телебачення, яке так міцно ввійшло у наше життя, є також цінним засобом ознайомлення дошкільників з природою. Для них організовано серію телепередач: «Дітям про звірят», яка виходить в ефір у другій половині дня. До передачі треба готувати дітей бесідою про те, що їм відомо про звірят. У процесі сприймання телепередачі керівництво вихователя має непрямий характер: посмішка, поворот голови та ін. Усе повинно націлювати на сприйняття дітьми головних моментів. Після передачі слід закріпити, осмислити знання, що отримали діти, включити їх у діяльність — малювання, гру, працю.

Із звукових засобів навчання найчастіше використовуються слухання грам- та магнітофонних записів. Найчастіше вони використовуються для посилення емоційної насиченості

занять. Наприклад, бесіду про весну поживить включення грам-запису голосів птахів, яких діти слухали навесні. Ефективне поєднання перегляду діапозитивів із слуханням грам- або магнітофонних записів. Так, поетичному сприйманню картин кожної пори року допоможе прослухування чудових п'єс П. І. Чайковського з альбому «Пори року» — «Підсніжник», «Осіння пісня» та ін.

Рідше використовуються під час ознайомлення дошкільників з природою радіопередачі, оскільки спеціальних передач про природу для дітей виходить досить мало. Під час слухання радіо важливо уникнути моментів, що відвертають увагу дітей. Діти повинні включитися у відгадування загадок, виконання домашніх завдань. Після передачі вихователь дає змогу дітям обмінятися думками, відповідає на їхні запитання, уточнює, як вони зрозуміли зміст передачі.

ВИКОРИСТАННЯ МОДЕЛЕЙ

Слово *модель* — (від франц. *modèle*) означає зразок, умовний образ якого-небудь об'єкта. Модель є одним із засобів наочності навчання. Вона виконує ілюстративну роль під час розповіді педагога про найбільш важливі властивості, дії об'єкта, що вивчається, в цілому або його окремих частин. Моделі широко застосовуються у шкільній педагогіці. Сьогодні використанню методу моделей приділяється достатня увага і в дошкільній педагогіці.

Дослідження останніх років (С. М. Ніколаєва, І. О. Хайдурова та ін.) довели, що вимогам розвиваючого навчання дошкільників відповідає такий систематизований зміст знань, у центрі якого глобальна закономірність тієї чи іншої галузі дійсності, що має яскраво виражені зовнішні прояви. Дитина в процесі предметно-чуттєвої діяльності може виділити істотні зв'язки і явища в тій чи іншій галузі і відобразити їх у формі узагальнених уявлень.

Засвоєння таких узагальнених знань, формування уявлень про залежності в природі вимагають використання специфічних методів, які застосовуються під час проведення поглиблено-пізнавальних занять.

Для формування уявлень про залежності в природі особливе значення мають діючі моделі. Будь-який статичний заміник реального об'єкта, картина, муляж дає змогу сформувати уявлення лише про зовнішні ознаки, тоді як діюча модель розкриває дітям функціонування об'єкта, його зв'язок з конкретними умовами. Наприклад, картинка-модель метелика павичево око, який сидить на «корі» (відповідно розфарбованому картоні), може мати крильця, що рухаються за допомогою непомітних тонких дротинки. Вдаючись до цієї рухомої моделі, вихователь демонструє особливості

Праця в природі сприяє вихованню інтересу до сільськогосподарської праці, поваги до людей, які нею займаються. Під час догляду за рослинами, тваринами у дітей формуються трудові навички, бажання працювати.

Важливе значення має естетичне задоволення, яке одержують діти від краси вирощених ними квіткових рослин, від доглянутих кімнатних рослин тощо.

Рухи на повітрі сприяють більш інтенсивному обміну речовин, удосконалюють координацію рухів, зміцнюють нервову систему.

Своєрідність праці в природі полягає в тому, що це єдиний вид продуктивної праці, доступний дітям дошкільного віку. Кінцева мета — виростити овочі, ягоди, квіти — і результати праці конкретні і зрозумілі дітям.

Педагогічні та гігієнічні вимоги до праці дітей у природі

Організація праці дітей у природі вимагає дотримання таких педагогічних вимог:

1. Виконання будь-якого виду праці має бути спрямоване на вирішення завдань всебічного розвитку дітей: формування знань, розвитку допитливості, ставлення до природних об'єктів тощо.

2. Праця дітей має бути мотивованою. Дитина повинна розуміти, що і для чого вона робить, тоді завдання буде виконуватися з інтересом, охоче. Наприклад, організуючи дітей на розпушування ґрунту на грядках, вихователь мотивує необхідність праці так: «Бачите, яка щільна кірочка утворилася на землі. До корінців не надходить повітря, і рослини будуть погано рости. Треба розпушити землю, щоб повітря могло надійти до корінців».

3. Праця в природі має бути посильною для дітей різних вікових груп. Залучаючи дитину до праці, доручаючи їй певну ділянку роботи, треба враховувати вікові особливості і можливості дітей з тим, щоб вони свої доручення мали змогу виконати успішно. Успіх приносить дитині радість, почуття задоволення, а позитивні емоції, що виникають під впливом виконання завдань і високої оцінки вихователя, важливі для формування у дітей любові до праці.

4. Праця в природі має бути не випадковою, а систематичною, повинна проводитися як на заняттях, так і в повсякденному житті. Лише за допомогою систематичної, повсякденної роботи можна сформувати у дітей міцні трудові навички, навчити виконувати свої обов'язки.

5. Праця в природі має бути добре організованою. Під час колективних занять усі діти повинні працювати одночасно. Весь по-

трібний інвентар повинен бути заготовлений раніше. Пояснення і показ вихователя мають бути короткими і цікавими. Важливо створити в групі позитивне емоційне ставлення до виконання трудового завдання, щоб праця викликала у дітей радість від спільних зусиль, щоб дітей захоплював загальний темп роботи. Емоційне піднесення сприяє створенню інтересу, позитивного ставлення до праці.

Гігієнічні вимоги до організації праці дітей у природі такі:

1. Працю в природі слід організувати у нежаркі години (вранці або ввечері).

2. Інвентар повинен відповідати зростові дітей.

3. Діти повинні працювати у спеціальному одязі.

4. Слід змінювати види праці, стежити за позою дітей.

5. Після закінчення роботи слід добре вмити руки.

Вимоги до додержання техніки безпеки:

1. Акваріуми, клітки з тваринами, рослини розташовуються з таким розрахунком, щоб дитина могла здійснювати догляд за ними, стоячи на підлозі.

2. Категорично забороняється перенесення маси більше 2—2,5 кг для дітей старшого дошкільного віку.

3. Не можна залучати дітей до розведення вогнищ, спалювання сухого листя.

4. Загальний час, що відводиться на виконання роботи, не повинен перевищувати 30 хв. При цьому кожні 7—10 хв треба проводити зміну діяльності дітей або влаштовувати перерви.

Види праці в природі, їх зміст у різних вікових групах

У дитячому садку організуються такі види праці в природі:

1. Праця, що зв'язана з доглядом за рослинами; 2. З доглядом за тваринами; 3. З охороною природи.

Зміст праці визначається для кожної вікової групи програмою.

Праця, що зв'язана з доглядом за рослинами, має такий зміст:

1. Підготовка ґрунту до посіву (перекопування, розпушування) — виконується дітьми старшої групи.

2. Планування грядок (старша група).

3. Посів насіння — всі вікові групи. Діти молодшої групи висівають більш крупне насіння.

4. Садіння розсади — середня і старша групи.

5. Садіння живців кімнатних рослин — старша група.

6. Поливання — всі вікові групи.

7. Розпушування — середня і старша групи.

8. Прополювання — старша група.
9. Витирання листків кімнатних рослин — усі вікові групи.
10. Обприскування, зрізування сухих листків — старша група.
11. Підживлення, боротьба із шкідниками виконуються дітьми старшої групи разом з вихователем.
12. Збирання врожаю — всі вікові групи.

Праця, що зв'язана з доглядом за тваринами, містить:

1. Самостійне приготування кормів для птахів, кролів — старша група.
2. Самостійне годування — старша група. Інші вікові групи виконують доручення під керівництвом вихователя.
3. Чищення кліток, миття поїлок тощо — старша група. В інших вікових групах діти виконують окремі доручення.

Праця, що зв'язана з охороною природи, містить:

1. Прибирання ділянки від сміття, камінців, листя — виконується дітьми всіх вікових груп.
2. Підгодовування птахів — виконується дітьми всіх вікових груп.
3. Підгрібання снігу під дерева, кущі — виконується дітьми всіх вікових груп.
4. Укриття на зиму хризантем, примул тощо — виконується дітьми старшої групи.

Форми організації праці дітей у природі

У дитячому садку використовуються різні форми організації праці дітей у природі: доручення, чергування, колективна праця.

Доступною формою залучення до щоденної трудової діяльності в дитячому садку є **доручення**. Їх поділяють на види за складністю *завдань* (прості і складні), за *тривалістю виконання* (короткочасні і тривалі), за *способом організації дітей* (індивідуальні і групові). Трудові доручення широко використовуються в усіх вікових групах. Так, у молодшій групі на початку року діти спостерігають, як вихователь годує рибку в акваріумі. Комуś із дітей він пропонує потримати коробочку з кормом, через певний час пропонує дати рибкам корм. Час від часу вихователь залучає дітей до витирання великих листків у кімнатних рослин, поливання рослин у кутку природи і на грядці. Ці перші трудові доручення допомагають підвести дітей до усвідомлення того, що все живе потребує догляду.

У середньому і старшому дошкільному віці доручення можуть мати триваліший і складніший характер. Дітям надається більше самостійності при їх виконанні, наприклад визначити, чи потре-

бують квіти на квітнику поливання, і полити їх при потребі. Важливо використовувати доручення для індивідуальної роботи з дітьми. Наприклад, дітям, у яких недостатньо виявляється інтерес до рослин, можна подарувати кімнатну рослину і запропонувати вирощувати її вдома, доглядати і розповідати дітям, як вона росте.

Доручення вимагають керівництва з боку вихователя. Основними прийомами для цього є показ, нагадування, заохочування. Показ потрібний при введенні нового об'єкта, нових способів догляду за ним. Якщо спосіб догляду вже відомий дітям, вихователь обмежується нагадуванням і заохочуванням: «Молодець, Сергійку, ти добре пам'ятаєш, що цикламен можна поливати тільки у піддонник».

Чергування в кутку природи запроваджується в старшій групі. Це обумовлено складністю завдань, які повинні виконати діти самостійно. Перед початком чергування доцільно провести заняття, на якому вихователь ознайомлює дітей із щоденними обов'язками чергових, показує і пояснює, як треба доглядати рослин і тварин, нагадує про те, що діти вже знають і вміють.

Наводимо запис заняття в старшій групі.

Тема. Бесіда про роботу чергового в кутку природи.

Мета. Розповісти дітям про обов'язки чергових в кутку природи. Розвивати мову і пам'ять. Виховувати сумлінне ставлення і відповідальність за виконання обов'язків.

Обладнання. Кімнатні рослини, акваріум з рибкою, пташка в клітці, поливальниця, корм для риб і пташки, вода для поливання рослин.

Хід заняття. Вихователь: «Діти, ви будете чергувати в кутку природи: поливати рослини, годувати рибку, пташку, щоб вони були гарними і веселими. Сьогодні я вам покажу, як це треба правильно робити. Спочатку скажіть: де у нас куток природи? Що є в нашому кутку природи? Що треба взяти, щоб полити рослини? Де стоїть у нас поливальниця? Подивіться, як треба правильно поливати рослини: поливальницю слід тримати так, щоб носик її торкався краю горщика, лити воду треба поступово; як тільки вона пройде до піддонника, поливання слід припинити (показує). Сергійку, покажи, як поливати рослину. Полий цю квітку — колеус. А ти, Олю, полий традесканцію. Ось так, діти, ви будете поливати рослини.

Тепер погодуємо рибку. Де стоїть у нас корм? Принеси його, Любо. Візьми в ложку трохи корму і всип його в годівницю.

А ось у нас є другий корм, це мотиль. Покажи, Сашо, всім дітям. Рибки дуже добре їдять цей корм. Дивіться, як треба його брати. Володю, дай три мотилі рибкам. Вітю, іди й погодуй ри-

бок. Хто ще живе у нас у кутку природи? Як називається наша пташка? Чим ми її будемо годувати?

Олю, дістань корму канарці. Зараз ми насиплемо його в годівницю. Ось яка вона чиста. Тільки в чисту годівницю треба насипати корм. Валю, насип корму канарці. Що ще треба дати? Правильно, мокрецю або яблучка — це вітаміни для пташки. Поклади, Юро, цей корм. А що ще треба замінити в клітці у пташки? Вірно, воду. Налий, Сашо, води в поїлку.

Ми нагодували пташку і рибок, полили квіти. Так чергові діти будуть робити кожного дня. Завтра черговим буде Толя. Скажи, Толя, як ти будеш годувати рибок? Другим черговим буде Віра. Скажи, Віро, як ти будеш поливати квіти? Третім черговим буде Михайлик. Скажи нам, як ти будеш годувати пташку?»

Чергування у кутку природи є досить складною діяльністю, бо тут майже не повторюються ті ж самі дії: різні рослини потребують і різного догляду — одні треба поливати часто і щедро, інші — менше. Різного догляду потребують і тварини. Все це вимагає від вихователя уваги до керівництва роботою чергових, вміння чітко і дохідливо показати і пояснити, як треба виконувати обов'язки, часом нагадати, оцінити і заохотити сумлінне виконання обов'язків.

Черговими призначають кількох дітей, залежно від кількості об'єктів у кутку природи, найчастіше по 2—3. Дослідження Л. Є. Образцової та ін. доводять, що під час формування мікрогруп чергових насамперед слід враховувати бажання дітей — хто з ким хоче чергувати. Доцільно також об'єднувати дітей з приблизно однаковим рівнем навичок догляду з тим, щоб той, хто вміє добре виконувати обов'язки чергових, не зробив усе сам. Однак вихователі-практики вважають, що ця рекомендація не може бути категоричною. Часто діти, що мають хороші навички, добре співробітничують з тими, у яких вони сформовані недостатньо.

Виконання обов'язків черговими здійснюється переважно вранці, до сніданку. Однак, якщо контингент дітей такий, що їх пізно проводять до дитячого садка, обов'язки чергових виконуються у другій половині дня, після денного сну.

Успіх організації чергувань передусім залежить від постійного інтересу вихователя до виконання обов'язків чергових. Потрібно щодня оцінювати їхню роботу у присутності дітей: «Сьогодні Валерик дуже уважно оглянув усі квіти і полив тільки ті, які було треба». Під час передавання чергування треба до оцінки роботи залучити весь колектив дітей. Неодноразове повторення під час обговорення роботи чергових основних правил догляду за мешкан-

цями кутка природи сприяє їх міцному засвоєнню, формуванню доброго, гуманного ставлення до всіх живих об'єктів.

При введенні нових об'єктів у куток природи слід організувати їх розгляд з усіма дітьми і розповісти про правила догляду за ними.

Досить часто в дитячому садку організується **колективна праця** дітей. Вона характеризується спільною метою, виконанням роботи на одному просторі і в один і той самий час.

У молодшій і середній групах проводиться колективна праця, мета якої — навчити, як треба висаджувати насіння, поливати, прибирати ділянку тощо. Дітей старшої групи навчають перекопуванню і плануванню грядок, садінню живців кімнатних рослин, прибиранню у куточку природи тощо.

Під час колективних форм праці діти найчастіше виконують такі завдання, які організуються вперше і потребують навчання дітей певним умінням. Наприклад, до того, як давати індивідуальні і групові доручення дітям на прополювання, розпушування тощо, організується колективна праця.

За способом організації дітей колективна праця дітей може бути: а) *спільно-індивідуальна* (кожна дитина садить на своєму рядку розсаду); б) *спільно-послідовна*; в) *спільно-взаємодіюча*.

Під час колективної праці слід дотримуватися такої структури її побудови, яка обумовлена педагогічними вимогами до організації праці. Наводимо структуру найбільш розповсюджені колективної праці, зв'язаної з вирощуванням рослин.

1. Бесіда про рослини (зовнішній вигляд, потрібні умови для вирощування, значення для людини, для природи).

2. Постановка мети і мотивація праці.

3. Обстеження посадочного матеріалу.

4. Інструктаж (поетапний переважно в молодшій групі і перспективний у середній і старшій групах).

5. Хід роботи.

6. Підведення підсумків.

Навесні старших дошкільників залучають до перекопування землі і планування грядок. Перед початком роботи слід провести бесіду про те, чому рослини добре почувають себе у розпушеному ґрунті, поставити перед дітьми мету і розповісти, чому їм треба перекопувати і розпушувати землю. Домовитися з дітьми, що, коли вони знайдуть у землі щось цікаве, треба показати це всім дітям. Вихователь показує, як треба перекопувати і розпушувати ґрунт, половину групи ставить на перекопування, а другу половину — на розпушування. Під час праці вихователь звертає увагу на те, що в тому місці, де восени діти прикопували листя, лушпиння

картоплі, моркви, утворилася темна смужка землі. Це перегній — розповідає вихователь. Така земля забезпечує рослини поживними речовинами. Під час розглядання дощових черв'яків треба згадати про їх позитивну роль у ґрунтотворенні: розпушують, насичують повітрям, поліпшують структуру ґрунту тощо.

Для формування грядок вихователь використовує шнур з кілочками. Дітям пропонує стати «потягом» і протоптати доріжки. Він зауважує дітям, що високими грядки не потрібно робити тому, що вітер буде швидше видувати вологу і рослинам її не вистачатиме.

Наприкінці роботи вихователь підводить підсумки, відзначає, як добре буде рости насінню, розсаді у розпушеній землі, як дружно працювали діти.

Діти всіх вікових груп сіють насіння, а, починаючи з середньої групи, висаджують розсадку.

Наводимо приблизний опис колективної праці в молодшій групі.

Тема. Садіння гороху на грядці.

Мета. Вчити розрізняти насіння гороху за кольором, розмірами, формою. Вчити садити насіння, розкладаючи його у борозенки, засипати землею. Ввести в активний словник слова, що означають ознаки насіння, дії дітей, зв'язані з посадкою гороху. Виховувати бажання вирощувати рослини.

Обладнання. Картинка з зображенням гороху, коробочки з горохом.

Хід заняття. Вихователь. «Подивіться на картинку і згадайте, що це. Хто з вас любить горох? Бачите, які гарні листки і стручки з горошинами. Горох смачний і корисний. Хочете, щоб у вас на грядці виріс такий самий? Тепер надворі стало тепло, і його можна посадити на грядці, а коли виросте — почастиємо всіх дітей».

Горох вирощують з насіння. Візьміть кожний по горошині і покладіть на долоню. Якого кольору горох? Якої він форми? А тепер пальчиком торкніться горошинок. Гладенькі вони чи шорсткі? Насіння треба посадити у землю. Підійдіть до грядок. Бачите борозенки. Візьмемо по одній насініні і покладемо у борозенку біля краю грядки (вихователь, стоячи посередині грядки, показує, як це робиться, і стежить за виконанням завдання). Другу горошину покладіть подалі від першої (показує)».

Діти саджають по 5 горошин. Далі вихователь показує, як насіння присипати землею. Після виконання перевіряє, чи прикриті землею горошини, і розповідає, щоб горох добре ріс, його треба полити водою. Вихователь пропонує дітям полити. Наприкінці за-

няття відзначає, що діти добре потрудилися, у них виросте хороший горох. Пропонує дітям помити руки.

Під час проведення колективної праці з дітьми молодшого дошкільного віку найчастіше використовується *поетапний інструктаж*. Це зумовлене особливостями молодших дошкільників: вони не можуть відразу охопити і запам'ятати весь трудовий процес. Наприкінці перебування дітей у середній групі і в старшій найчастіше використовується перспективний інструктаж, коли вихователь пояснює і показує весь хід роботи і діти виконують її.

Чи потрібно обов'язково закріплювати послідовність виконання роботи? Це повинен вирішити вихователь, виходячи з особливостей даної групи дітей. Добре, коли діти відразу уважно сприймають інструктаж і виконують його.

Організуючи старших дошкільників на прополювання, треба провести коротку бесіду про те, що треба рослинам, щоб вони добре росли. Роздивитися, що на грядках поруч з посіяними рослинами з'явилися такі, яких ніхто не сів. Вихователь розповідає, що це — бур'яни. Якщо їх не вирвати, вони будуть забирати воду і поживні речовини у культурних рослин. Проте перш, ніж вирвати, давайте розглянемо їх. Ось лобода. Листочки у неї ніжні, мов крохмалем присипані. А це — мокрець. Ви його знаєте, бо даєте пташці. Пам'ятаєте, чому він так називається. Давайте подивимося, чи справді під ним волога земля. Бур'яни дуже люблять кролі і кури. Зараз я вам покажу, як треба виривати: взятися за стебельце біля самої землі, розгойдати трошки і висмикнути з корінцем. Складайте бур'яни у кошик, щоб почастувати ними курей. Після закінчення роботи вихователь звертає увагу на чисті, ошатні грядки, зауважує, що рослини наче повеселішали і вдячні дітям, що їх врятовано від бур'янів.

Збирання врожаю бажано проводити урочисто, створюючи у дітей радісний настрій, викликаючи задоволення результатами своєї праці. Добре запрошувати дітей з інших груп, пригощати їх горохом, редискою, цибулею. Масове збирання урожаю на початку вересня слід провести, як свято. Перед святом вихователь доручає найбільш старанним хлопчикам і дівчаткам висмикнути найбільші овочі. «Ось який великий буряк — покажи його всім дітям. Дамо потримати його малюкам, чи вистачить їм сили втримати буряк у руках». Малюки «зважають» у руках буряк, вихователь супроводить це гумористичними репліками: «Мабуть, Сергійко малий, не втримає. Ні, втримав, от який сильний», — створюючи цим святковий, невимушений настрій. Так поступово висмикують найбільші овочі, розглядають, зважають в руках, дарують малюкам. Далі вихователь розставляє дітей по грядках, визначає завдання. Діти ви-

копують овочі, очищають їх від землі і складають у певне місце. Вихователь разом з дітьми сортує їх. Найбільші залишає для виставки на святі, решту відносять на кухню і просять кухаря приготувати смачні страви. Можна запропонувати дітям самим зробити вінегрет з варених овочів.

НЕСКЛАДНІ ДОСЛІДИ ЯК МЕТОД ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

Дослід визначається як спосіб матеріального впливу людини на об'єкт з метою вивчення цього об'єкта, пізнання його властивостей. Отже, це спостереження за спеціально створених умов. Проведенню дослідів з дошкільниками надавали великого значення Є. М. Водовозова, Є. І. Тихеева, вважаючи, що в процесі проведення дослідів діти повинні спостерігати, діяти, мислити, робити самостійні висновки. За сучасних умов, коли великого значення надається розвитковій пізнавальній активності, вихованню прагнення до здобуття нових знань, проведенню дослідів повинно бути приділено значну увагу.

Використання дослідів цінне тим, що вони мають велику переконуючу силу, знання, яких набувають діти, мають особливу доказовість, повноту і міцність. Під час проведення дослідів забезпечується чуттєве сприймання, практична діяльність дітей і словесне обґрунтування. Такий органічний зв'язок і сприяє максимальній активізації розумової діяльності дітей, оскільки відповідає характеру мислення дошкільників.

В елементарні досліди для дітей треба вводити такі явища і об'єкти природи, які наочно виражені, зв'язки між якими доступні осмисленню дітьми. Це встановлення зв'язків між станом води і температурою повітря, встановлення захисних властивостей снігу, залежності росту рослин від зміни тепла, світла, добрив, вологості тощо.

Не можна проводити з дітьми дослідів, у результаті яких живі істоти гинуть.

Структура дослідів має багато спільного із спостереженнями.

Перший етап — підготовка дітей до дослідів. Вихователь проводить з дітьми бесіду, щоб зацікавити їх дослідом, виявляє знання. Наприклад: «Як ви гадаєте, діти, дерева взимку живі? А чому вони не замерзають від сильного морозу?»

Другий етап — початок дослідів: обговорення умов і висунування припущень: «Я читала, діти, що дерева не замерзають тому, що в їхньому соку багато цукру. Давайте поставимо на мороз

дві скляночки: в одній буде проста вода, а в другій — з цукром. Як ви гадаєте, в якій склянці вода швидше замерзне?»

Третій етап — хід досліду. Спостереження дітей за ходом досліду, обмін думками.

Четвертий етап — заключний: обговорення наслідків досліду.

Найбільше дослідів у дитячому садку проводиться з метою вивчення властивостей об'єктів неживої природи: води, повітря тощо. Легко переконати дітей шляхом досліду у перетворенні води на лід і льоду на воду, у перетворенні води на пару. Можна продемонструвати дітям дослід, який переконає їх у властивості повітря заповнювати предмети, що нас оточують. Для цього треба у склянку закласти сухий папірець. Звертаючись до дітей, вихователь просить помацати його, переконатися, що він сухий, а потім пропонує такі умови досліду: склянку з папірцем він занурює у воду. Як діти гадають, намокне папірець чи ні? Вислухавши судження дітей, вихователь занурює склянку і, виймаючи її з води, дає дітям переконатися, що папірець залишився сухим. Разом з дітьми приходять до висновку, що повітря, яке заповнювало склянку, перешкоджало воді.

Кидаючи у воду грудку землі, глини, шматок крейди, цеглини, діти за появою бульбашок визначають наявність у них повітря.

Влітку цікаво показати дітям утворення веселки, спрямувавши для цього проти сонця струмінь води. Це переконує дітей в матеріальності цього гарного світлового явища в природі.

За можливістю цікаво організувати дослід з вирощуванням рослин у ґрунті і гідропонним способом. Більшість дослідів з рослинами проводять для того, щоб переконати дітей у важливості для розвитку рослин основних факторів зовнішнього середовища: води, тепла, поживних речовин.

Менше можливостей у дитячому садку для проведення дослідів з представниками тваринного світу.

ВИКОРИСТАННЯ ІГОР ПІД ЧАС ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

К. Д. Ушинський радив зробити серйозне навчання цікавим, вважаючи це одним з найважливіших завдань навчання. Під час ознайомлення дітей з природою досить часто використовуються різні види ігор. Гра — основна діяльність дитини дошкільного віку, в якій вона найбільше задовольняє свої потреби. Ігри викликають у дітей задоволення, підвищують емоційний тонус, сприяють фор-

муванню у них уявлень про об'єкти природи їх якості виховують позитивне ставлення до природи. Психолог Л. А. Венгер зауважує, що те, що пропущено через гру, діти засвоюють не так, як те, про що вони тільки чули від дорослих або спостерігали самі.

Надзвичайно важлива роль ігор (особливо дидактичних) у закріпленні, систематизації і узагальненні знань про природу. В дослідженнях (О. П. Янківська) було доведено, що використання дидактичних ігор природничого змісту за умови відповідної підготовки дітей і в певній системі дає змогу формувати у дітей міцні знання, систематизувати їх, підводити до узагальнень, розвивати мислення, мову. Отже, ігри сприяють піднесенню ефективності навчання дітей у дитячому садку, кращій підготовці до навчання в школі.

Для вирішення завдань ознайомлення дошкільників з природою в дитячому садку використовуються ігри: будівельно-конструктивні, творчі рольові, дидактичні і рухливі.

Будівельно-конструктивні ігри з природними матеріалами (піском, водою, глиною, снігом, льодом, листям, плодами тощо) — одні з найулюбленіших дітьми ігор у всіх вікових групах. Як правило, вони мають сезонний характер. Цінність їх у тому, що в процесі ігор діти знайомляться з властивостями природних матеріалів (способами конструктивного вирішення під час використання цих матеріалів). У дітей розвивається уява, вміння зосереджуватися, доводити до кінця почату справу, співвідносити свої дії з діями інших, домагатися узгодження. Знайомство з архітектурними формами і відображення їх у будівлях сприяють формуванню естетичних почуттів. Оскільки ці ігри проводяться на повітрі і пов'язані з руховою активністю, вони мають важливе оздоровче значення.

Для ігор з піском і водою потрібно створити відповідні умови. Для дітей молодшої групи треба мати 2—3 пісочних ящики з бортиками (часом використовують великі автомобільні шини). Така вимога зумовлюється схильністю дітей до наслідування, бажанням одночасно займатися тим, чим займаються інші діти. Пізнаючи властивості природних матеріалів, маленькі діти люблять пересипати сухий пісок, ліпити з вологого піску пиріжки. З цією метою їм слід пропонувати поліетиленові пляшечки з лійками, совочки і набори різноманітних форм для ліплення печива, пиріжків. Поступово під керівництвом вихователя зміст ігор ускладнюється. Вихователь показує, як зробити доріжки, містки, і пропонує пускати по них маленькі машини та ін. Важливе значення у збагаченні ігор має спостереження за іграми з піском старших дітей. Під впливом побаченого діти роблять спроби побудувати будинок, і вихователь показує, як його звести, прикрасити тощо.

Для дітей старшого дошкільного віку потрібний дворик для піску. Для реалізації задумів дітей слід використовувати більше різноманітного підсобного матеріалу: невеликі дощечки різних розмірів, які діти використовують для перекриття поверхів, метлаську плитку, лінолеум, мозаїку, маленькі прапорці для прикрашення будови, вирізані з картону чи фанери деревця тощо. Все це доцільно зберігати в ящику поряд з двориком для піску. Крім того, дітям пропонують і більш складні технічні іграшки: бульдозер, підйомний кран, різні вантажні машини. Особливу увагу під час керівництва цими іграми приділяють збагаченню вражень дітей під час спостережень, наприклад за тим, як побудований шляхопровід, як він оформлений тощо. Доцільно збагачувати задуми дітей і шляхом розглядання картинки. Наприклад, розглянувши зображення станції метро «Університетська», запропонувати побудувати та прикрасити її. При цьому важливе місце у керівництві повинні посідати такі прийоми, як порада вихователя, планування з дітьми послідовності виконання будови, показ прийомів.

Для ігор з водою в молодшій групі доцільно використовувати виносні пластикові басейни (або ванночки), закріплені на підставках на рівні зросту дітей. Для пізнання властивостей різних предметів, які плавають або тонуть у воді, дітям пропонують різноманітні іграшки: дерев'яні, поліетиленові, залізні; пляшечки з поліетилену, в які діти набирають воду, потім виливають, маленькі поліетиленові ляльки, яких діти купають, тощо.

Для дітей старшого дошкільного віку доцільно зробити струмок. Він починається з маленького зацементованого басейну і може проходити з тильної сторони тіньових навісів у вигляді неглибокого цементованого жолоба. Для ігор з водою старші дошкільники за допомогою вихователя виготовляють човники з паперу, кори, ячної шкаралупи тощо, відповідно прикрашаючи їх. Цікаво зробити примітивну греблю, показати дітям, як діє водяний млин. У другу половину дня теплу воду зі струмка доцільно використати для поливання рослин.

Узимку на ділянці організуються ігри з снігом, льодом. Для дітей молодшої групи можна побудувати з їх допомогою невеличку снігову гірку, прикрасити її і запропонувати катати ляльок. З цікавістю розглядають малюки, як вихователь ліпить із снігу грибки під деревами. Для цього він виносить поліетиленове відерце і миску. За допомогою дітей відерце наповнюють снігом, утоптують і перевертають — ніжка готова. Так само наповнюють миску і встановлюють на ніжку. Можна пофарбувати шапки яскравими фарбами, і ділянка набуде казкового вигляду.

У середній і старшій групах завдання ускладнюються. Крім сні-

говика, діти будують фортеці, фігурки звірів тощо. Вихователь показує дітям прийоми: вирізування цеглин, скачування та ін. Для ліплення фігурок звірків часом використовується каркас. Важливо порадою допомогти дітям в естетичному оформленні будівель. Наприклад, казковий будиночок прикрасити кольоровими крижинками, фортецю — прапорцями.

Для забав з льодом заливаються невеликі різнокольорові льодові доріжки. Ковзання по них координує рухи дітей.

Після новорічного свята слід виставити ялинку на подвір'я, закріпити і прикрасити кольоровими крижинками. З цією метою на прогулянку виносять формочки для піску, підфарбовану воду, шматочки шпагату. Формочки заливають водою і вкладають у кожену петельку з шпагату. Коли вода замерзне, формочки на короткий час заносять у приміщення, виймають і розвішують на ялинці. З різнокольорових крижинок можна зробити також казковий зимовий квітник.

Восени слід заохотити дітей до ігор з такими природними матеріалами, як солома, листя, плоди тощо. Використовуючи показ, вихователь навчає конструювати із соломи ляльку, бичка та ін. З жолудів, каштанів можна зробити безліч фігурок звірів, ляльок. Показуючи прийоми скріплювання листків (або черешками, або хвоєю), вихователь пропонує зробити пояси, шапочки тощо.

У холодну пору року для підвищення рухової активності дітей використовуються ігри з вітром, для чого навчають виготовленню млинців, султанчиків з дрібно нарізаних смужок паперу.

Творчі рольові ігри під час ознайомлення дошкільників з природою використовуються як засіб закріплення знань дітей про природу. Для їх успішного проведення слід збагачувати дітей враженнями, подавати допомогу у розгортанні сюжету. Так, після екскурсії в зоопарк доцільно показати дітям діафільм «Звірина лікарня», прочитати цікаві оповідання І. Сосновського про те, як потрапляють звірі в зоопарк, як до них там ставляться, лікують. Потрібно запропонувати дітям будівельні матеріали, з яких можна побудувати загоны для звірів, різноманітні іграшки-тварини, ліки, і гра почне розгортатися. Вихователь повинен тактовно допомагати дітям, сприяти їх ініціативі, творчості, формуванню дружніх взаємин.

У сільській місцевості діти відображають в іграх враження від екскурсій на молочну ферму, птахофабрику.

Дидактичні ігри під час ознайомлення дошкільників з природою виконують три функції: 1) закріплення знань про природу; 2) діагностика наявних у дітей знань про природу; 3) формування знань про природу.

Слід відразу ж відзначити, що кількість ігор, за допомогою яких можна формувати знання про природу, дуже обмежена. Специфіка дидактичних ігор природничого змісту полягає в тому, що вони можуть проводитися лише тоді, коли у дітей вже є знання. В іграх ці знання стають дійовими, вони застосовуються дітьми, а отже, закріплюються, набувають міцності.

Багато дидактичних ігор спрямовані на узагальнення знань, їх систематизацію. Такі ігри дуже зручно використовувати для діагностики засвоєння дітьми знань про природу.

У процесі дидактичних ігор у дітей виховується вміння уважно слухати і відповідати на запитання, самостійно розв'язувати поставлене завдання, пригадувати, думати, утримуватися від бажання щось сказати, коли правила гри цього не дозволяють. Все це сприяє розвитку вольових процесів, мови, мислення, уваги, пам'яті.

Дидактичні ігри широко використовуються під час повсякденного життя, особливо настільно-друковані ігри, якими діти можуть вільно користуватися за їх бажанням, а також і на заняттях. У старшому дошкільному віці дидактичні ігри найчастіше використовуються у поєднанні з іншими методами, наприклад із спостереженнями.

В ознайомленні з природою використовуються такі види дидактичних ігор: 1) з природними матеріалами; 2) з картинками (у т. ч. настільно-друковані); 3) з іграшками 4) словесні.

У дидактичних іграх з природними матеріалами діти оперують з реальними природними об'єктами (овочами, фруктами, листками, квітками тощо), внаслідок чого у дітей формуються реалістичні уявлення про об'єкти природи. Наприклад, у грі «Відгадай, з якого дерева цей листок» вихователь показує листок і просить підбігти до того дерева, яке має такі самі листки. У грі «У кого дітки з цієї гілки» вихователь, показуючи дітям плід з якогось дерева, що росте на ділянці, говорить: «У руках у мене дітка. З якої вона гілки? Раз, два, три, цю гілочку знайди». Діти підбігають до відповідного дерева. В грі «Вершки і корінці» вихователь роздає дітям бадилля городини. На столі у неї лежать корінці. Показуючи дітям моркву, вихователь питає: «Корінець, корінець, де твій вершок?» Дитина, у якої знаходиться надземна частина цієї рослини, піднімається, показує її всім дітям і в нагороду одержує корінець.

У наведених прикладах дидактичних ігор з природними матеріалами ставиться мета навчити дітей за листком пізнавати дерева, закріплювати їх назви; закріплювати знання про листки і плоди дерев, кущів; навчити розрізняти городні рослини.

У дидактичних іграх з картинками навчальні завдання ви-

рішуються за допомогою картинок. Наприклад, у грі «Що кому потрібно» вихователь роздає дітям картинки, на яких зображені приміщення, в яких живуть тварини (собача конура, клітка для кроля, пташник тощо). На інших картинках намальовані різні види кормів для тварин: кістки, морква, капуста, зерно та ін.

Вихователь ставить на полицю великі картинки з зображенням тварин і починає гру: «Кіт, собака, кролик і півник захотіли їсти. Давайте їх погодуємо. На картинках ви знайдете, чим погодувати і kota, і собаку. Що їсть кіт?» Діти показують відповідну картинку і називають їжу. Після цього картинки ставлять на полицю. Далі вихователь пропонує погодувати собаку, кроля тощо, схвалює правильні відповіді дітей: «Поїли котик, собака та й захотіли відпочити. А будиночків, де вони живуть, немає. Де ж вони, давайте пошукаємо,— продовжує вихователь. У кого на картинці зображено житло собаки? Як воно називається?» Такими запитаннями вихователь змушує дітей згадати, де живуть тварини. Гра закінчується тоді, коли діти розмістять тварин в їхніх житлах. За допомогою цієї гри закріплюються знання дітей про те, чим живляться і де живуть свійські тварини.

В роботі з дошкільниками широко використовуються настільно-друковані ігри «Свійські тварини», «Квіти», «Зоологічне лото» тощо. Переважну більшість з них побудовано на принципі лото. Дітям роздають великі картки, у ведучого — маленькі. Хто швидше закриє великі картки, той виграє. Перед дітьми ставиться завдання назвати тварину чи рослину, співвіднести її із своєю карткою.

Дидактичні ігри з і г р а ш к а м и найчастіше використовуються в молодших групах для закріплення назв тварин, їхніх характерних ознак, голосів. Наприклад, у грі «Чарівна торбинка» вихователь вносить у групу гарну, яскраву торбинку, в якій лежать різні іграшки. «Той, хто вийме з торбинки іграшку,— говорить вихователь,— розкаже про неї віршик або загадку». Діти виймають іграшки, називають їх, показують окремі частини тіла, імітують звуки, розповідають вірші.

Досить широко використовуються словесні дидактичні ігри. Вони проводяться з метою закріплення знань про певні об'єкти природи, навчання дітей класифікувати, виділяти зв'язки в природі, доводити свою думку, узагальнювати.

Наприклад, у грі «Буває — не буває» вихователь пропонує грати так: «Я вам буду розповідати, яка буває погода, чим займаються діти і дорослі, а ви повинні уважно слухати і відповідати, буває так чи не буває і чому не буває».

Вихователь: «Випав великий сніг, вдарив мороз, і зацвіли проліски».

Діти: «Так не буває».

Вихователь: «Чому?»

Діти: «Сніг і мороз буває взимку, а проліски цвітуть навесні».

Отже, в цій грі діти навчаються узагальнювати знання про характерні ознаки пір року, доводити свою думку.

Методика проведення дидактичних ігор. Для того, щоб дидактична гра досягла мети, необхідно правильно підібрати її відповідно до віку дітей. Ігрові завдання в іграх мають різний рівень складності.

Ігрові завдання в іграх для молодших дошкільників спрямовані на знаходження предмета за словом, за подібністю, виділення окремих ознак тварин, рослин, пізнання предметів за допомогою одного з органів чуттів (на дотик, смак).

У старшому дошкільному віці ігрові завдання більш складні: описувати об'єкти природи і знаходити їх за описом, складати ціле з частин, класифікувати, встановлювати причинні зв'язки.

Відповідно до цього в молодшій групі проводяться такі ігри: «Відгадай, яка квітка», «Відгадай на смак», «Чия хатка».

У середній групі — «Магазин», «Знайди пару» та ін., у старшій групі — «Відгадай, яка це квітка», «Відгадай, де росте», «Коли це буває», «Що я не так сказала», «Плутанина», «Вершки і корінці» тощо.

Успіх у проведенні дидактичної гри, інтерес до неї будуть тільки тоді, коли вихователь проведе відповідну роботу по ознайомленню дітей з тими чи іншими об'єктами природи, а закріплення уявлень, підведення дітей до об'єднання спільних ознак буде здійснюватися за допомогою дидактичної гри. Не можна уявити проведення дидактичної гри з дітьми, у яких не буде відповідних знань. При всій майстерності вихователя гри не буде. Обов'язковою умовою гри є те, щоб усе в ній виконувалося охоче, з захопленням, щоб діти діставали від неї велике задоволення, а не сприймали як суху навчальну вправу.

Методика проведення дидактичних ігор у різних вікових групах має ряд спільних і відмінних моментів.

У молодшій групі

1. Починається гра з сюрпризного моменту з метою зосередження уваги дітей. Наприклад, лялька Таня принесла дітям торбинку. Що ж у ній?

2. Розглядання і коротка бесіда про предмети, з якими діти будуть грати. Це зумовлено потребою пригадати назви, властивості, оскільки гра вимагає відповідних знань.

3. Пояснення правил у ході гри.
4. Хід гри.
5. Позитивна оцінка всіх дітей.

У середній групі

1. Сюрпризний момент можна використовувати лише у першому півріччі, оскільки у дітей вже сформувався інтерес до гри.
2. Розглядання предметів і коротка бесіда про них.
3. Пояснення правил гри.
4. Закріплення правил (якщо діти добре засвоюють правила після пояснення вихователя, в закріпленні може не бути потреби).
5. Хід гри.
6. Диференційована оцінка дітей.

У старшій групі

1. Коротка бесіда про об'єкти природи.
2. Пояснення правил, закріплення.
3. Хід гри у першому варіанті.
4. Пояснення другого варіанта гри, закріплення.
5. Хід гри у другому варіанті.
6. Підсумок гри — оцінка вихователем діяльності дітей у гри.
7. Участь дітей в аналізі і оцінці дій товаришів у гри.

Другий варіант гри проводиться з обов'язковим ускладненням завдання, щоб подолання труднощів принесло дітям задоволення. Наприклад, при проведенні дидактичної гри «Відгадай за описом» у першому варіанті діти лише описують зовнішні ознаки рослин. У другому варіанті треба не тільки описати рослину, але й розповісти, чим вона важлива для людини, як використовується.

Проведення кожної гри повинно викликати у дітей інтерес та позитивне емоційне ставлення до неї.

Наводимо конспект дидактичної гри.

Гра «Відгадай за описом».

Мета. Закріпити знання про кімнатні рослини, їх зовнішні ознаки, вимоги до умов життя. Розвивати зв'язну мову дітей, виховувати інтерес до рослин.

Обладнання. Кімнатні рослини.

Хід гри. Вихователь пропонує дітям роздивитися, які гарні кімнатні рослини в кутку природи, пригадати їх назви, розповісти, які рослини люблять більше світла, які менше, які більше полюбляють вологу, які менше.

«Давайте зараз пограємося з ними. Хто-небудь з дітей виїде

за двері, а ми тим часом домовимося, яку загадати йому рослину, і, коли він ввійде, розкажемо йому, які у неї листки, стебло, квітки, але називати не будемо. Хто відгадає, той вибере свого товариша, який відгадуватиме далі. Перший раз описувати рослину буду я. Виходь, Толику, за двері, а ми домовимося з дітьми, яку рослину будемо загадувати».

Вихователь домовляється з дітьми і, коли дитина, що відгадає, заходить у кімнату, починає розповідати: «У цієї рослини листки круглі з вирізаними краями, пахучі, стебло кругле, міцне, цвіте червоними квітками, що зібрані у зонтик». Дитина відгадає, що це пеларгонія. Далі діти описують рослини самі. Гра продовжується, поки не буде описано 5—6 рослин, після чого вихователь пропонує другий варіант гри. Слід не тільки описати рослину, але й сказати, що вона більше любить: стояти ближче до світла, чи далі, багато вологи чи ні. «Ось послухайте,— каже вихователь,— як я розповім. Це дуже гарна рослина з опушеними листками, які ростуть просто з землі. Цвіте майже весь час рожевими або синіми квітками. Любить, щоб земля була волога, а яскравого сонечка не любить». Діти відгадують, що це сенполія, або узамбарська фіалка.

Коли інтерес до гри згасає, вихователь відзначає, хто з дітей був найуважнішим, швидко відгадував. Пропонує дітям визначити, у кого розповідь про рослину була найкращою.

Рухливі ігри в ознайомленні з природою розглядаються як засіб закріплення уявлень дітей про поведки, голоси, способи пересування тварин. Багато рухливих ігор, як про це свідчать їх назви «Кіт і миші», «Пташки і кіт», «Квочка з курчатами», «Совушка — сова», «У ведмедя у бору», «Зайці та вовк», «Гуси-гуси», «Хитра лисиця», «Ведмідь і бджоли» та інші, вимагають наявності відповідних уявлень у дітей про спосіб життя, пристосування (до безшумного пересування у сови, kota), характер рухів, голосів тощо. Важливо сформувавши їх під час спостережень, перегляду телепередач, кінофільмів, домагатися, щоб під час ігор діти правильно їх передавали у рухах, голосах.

СЛОВЕСНІ МЕТОДИ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ПРИРОДОЮ

Даючи загальну характеристику методам ознайомлення дошкільників з природою, ми відзначали, що першорядне значення мають методи, які забезпечують наочне сприймання, що зумовлене характером пізнавальної діяльності дітей, а саме тим, що основною формою мислення дошкільників є наочно-образне. Однак слід завжди пам'ятати про те, що в процесі пізнання чуттєве і раціональне

взаємодіють. Звідси — важливе значення використання словесних методів, пошуки оптимальної взаємодії їх з наочними методами. Дослідження останніх років (М. М. Поддьяков) вказують на те, що в дошкільній педагогіці існує деяка недооцінка словесних методів, яка може призвести до того, що не повною мірою будуть використані можливості розумового виховання дошкільників.

Недооцінка словесних методів у роботі по ознайомленню дошкільників з природою негативно позначається на формуванні пізнавальних інтересів, адже відсутність цікавої розповіді, в якій розкриваються зв'язки, збіднення інформативності спостережень, розгляду ілюстрацій та ін. не забезпечують активного функціонування мозку дитини, гальмують бажання спілкуватися з природою, пізнавати її. Недооцінка використання словесних методів знижує естетичну насиченість зустрічей з природою, а це не сприяє формуванню у дітей емоційно-позитивного ставлення до природних об'єктів. Не можна без достатнього використання словесних методів розвинути мову і мислення дітей.

До словесних методів відносяться розповідь вихователя, читання дитячої природознавчої літератури, бесіди про природу.

Розповідь вихователя

Ф. Фребель, високо оцінюючи значення розповіді вихователя, зазначав, що хороший розповідач — неоціненний скарб. Добре тим дітям, які його мають. Вітчизняні педагоги К. Д. Ушинський, В. О. Сухомлинський вважали, що володіння мистецтвом розповіді — неодмінне професійне вміння вихователя, вчителя.

Чим же цінна розповідь як метод ознайомлення з природою?

По-перше, оперативністю. Володіючи знаннями про різні явища, об'єкти природи, вихователь може негайно задовольнити дитячу допитливість, сформувавши ставлення до об'єктів природи.

По-друге, цінність розповіді полягає у тому, що вихователь може використовувати її у найбільш оптимальних педагогічних ситуаціях, коли у самих дітей виникає інтерес до будь-якого об'єкта природи. А це надзвичайно важливо з точки зору гуманізації процесу навчання.

По-третє, позитивною стороною розповіді є те, що потреба у її використанні виникає найчастіше при наочному сприйманні об'єктів природи або його зображенні на картинці, що забезпечує тісний взаємозв'язок між наочністю і словом.

По-четверте, вихователь завжди може побудувати розповідь з урахуванням віку дітей і їх підготовленості до сприймання тих чи інших явищ у природі. Розповідь вихователя, який є авторитетом

для дітей, глибоко западає у пам'ять і є також важливим позитивним моментом для широкого застосування її в роботі з дошкільниками.

Розповідь вихователя про природу повинна відповідати ряду вимог. Вона має сприяти формуванню вірогідних знань про природу; в ній повинні у доступній формі розкриватися зв'язки і залежності у природі; розповідь повинна бути образною, емоційною, цікавою, спрямованою на формування у дітей розумного, доброго ставлення до природи.

Розрізняють сюжетні і описові розповіді. В основі *сюжетної розповіді* завжди якась подія, випадок. Наприклад, після вихідного дня, коли діти отримали нові враження, вихователь спонукає їх до розповідей, сам починає з цікавого випадку, який трапився з ним або який він спостерігав. Наприклад: «У неділю я пішла на ставок покупатися. Лежу я на березі і раптом бачу, як на мою сумочку вивпзла комаха — це була личинка бабки. Мабуть, настав час їй перетворитися на дорослу бабку, а сумочка моя нагрілася на сонечку і привабила комаху. Я вирішила не турбувати її і подивитися, що ж буде далі. А відбулося ось що. Спочатку шквірка на її спинці луснула і через тріщинку бабка стала поступово вивпзати. Мабуть, їй було це важко і часом вона відпочивала. Вона ще не була схожа на красуню з блискучими крильцями, бо вони були зім'ятими, нерозправленими. Поступово бабка розправляла крильця. Цілий день я пробула на ставку і побачила, що лише надвечір, коли крила у бабки розправилися і затверділи, вона вирушила у свій перший політ. Я простежила за нею очима і побажала, щоб їй добре жилося і щоб усе літо вона прикрашала нашу природу, ловила комарів і мошок».

До сюжетних розповідей належать і словесні логічні завдання — різновид розповіді, в якій перед дітьми ставиться проблемне питання, яке їм пропонується вирішити. Цінність словесних логічних завдань полягає в тому, що:

проблемне питання, яке ставить вихователь, викликає у дітей активне пізнавальне ставлення, внутрішню зацікавленість, що створює сприятливі умови для засвоєння знань;

розкриття причинних зв'язків сприяє формуванню доказовості, критичності мислення;

моральні ситуації, що лежать в основі словесних логічних завдань, викликають у дітей гуманні почуття доброти, співчуття, які слід формувати у дошкільників;

у процесі розв'язання словесних логічних завдань діти стверджуються у знаннях про природокористування, ставленні до природи.

Словесні логічні завдання використовуються переважно тоді, коли у дітей вже склалися певні знання про об'єкти природи.

Доцільно частіше використовувати словесні логічні завдання, в процесі розв'язання яких закріплюються знання про природокористування. В дошкільному віці діти повинні засвоїти такі правила:

1. Треба оберегати рослини, тварин, не брати їх з місць існування.

2. Треба дбайливо ставитися до землі, води, повітря, бо це середовище, де живуть живі істоти. Про землю треба турбуватися, підживлювати її. Воду треба використовувати економно, бо вона дуже потрібна всім: рослинам, тваринам, людям. Не можна забруднювати водойми, кидати туди різні предмети. Не можна палити вогнища, оскільки дим забруднює повітря.

3. Перебуваючи у лісі, на луці, річці, треба знати, що там постійно живуть комахи, птахи, риби, звірі, для яких це рідна домівка. Тому треба поводити себе пристойно, як в гостях: не псувати рослини, не смітити, не кричати.

Ось приклад словесного логічного завдання на одне з цих правил:

«Толик з мамою пішли купатися на річку.— Дивися, мамо, скільки великих черепашок у воді. Можна я з ними пограюсь? — запитав Толик у мами.— Не можна,— відповіла мама. Що це були за черепашки? Чому мама не дозволила гратися з ними?»

Відповіді дітей:

«Це були не просто черепашки. В них жили слимаки. Якщо Толик буде гратися на березі, вони загинуть. Це не іграшка.

Вони без води не можуть жити.

Вони корисні для річки. Є такі, що воду очищають».

Вихователь повинен підтвердити правильність суджень дітей, знання ними правил ставлення до природи. У тих випадках, коли у дітей не виявилось подібних знань, вихователь розповідає сам. Наприклад: «Восени в саду осипалося листя і лежало золотистим килимом.— Сьогодні підемо згрібати листя,— сказала мама Вові.— А можна я нагребу купу і розпалю вогнище? — запитав Вова.— Не можна,— відповіла мама». Чому мама не дозволила Вові розпалювати вогнище?

Як правило, заборону на розпалювання вогнищ діти пов'язують з власною безпекою: «Тому що можна запалитися і згоріти», «Може бути пожежа». Підтвердивши відповіді дітей, вихователь розповідає, що у нас є закон, який забороняє забруднювати повітря, а дим його забруднює. Вова не знав цього закону, тому мама

йому розповіла. Листя треба згрібати у купи і прикидати землею. Воно перегние, і буде хороше добриво для рослин.

Словесні логічні завдання використовують і в повсякденному житті і на заняттях.

Значно частіше у повсякденному житті і на заняттях використовуються *описові розповіді*, мета яких — подання інформації про ті чи інші об'єкти природи. Слід відразу відзначити, що описові розповіді сприймаються дошкільниками не з меншим інтересом, якщо вони подаються з урахуванням нижче зазначених вимог. Важливе значення має те, що найчастіше вони поєднуються із сприйманням реального об'єкта природи чи з картинкою, розкривають взаємозв'язки — «таємниці», і це зумовлює зацікавленість дітей.

Описова розповідь повинна містити такі елементи інформації:

1. Про естетичні властивості об'єкта, деякі особливості будови.
2. Про зв'язок рослини, тварини з умовами життя. В розповідях про тварин — де живе, чим живиться, як захищається, найбільш цікаві сезонні зміни.

3. Про значення рослини, тварини у природі і житті людини.

Починати розповідь з естетичних особливостей об'єкта природи важливо для формування емоційно-позитивного ставлення дітей до об'єктів природи. Якщо дитина любитиме світ природи, який її оточує, у неї не підніметься рука, щоб зруйнувати його і позбавити краси. Якщо у дошкільному віці закласти розуміння краси і добра (а краса і є добро у своєму найвищому прояві), воно назажди залишиться у дитини.

Інформація про зв'язок рослин, тварин з умовами життя вводить дітей у розуміння зв'язків у природі, закладає ті системні знання, які є основою екологічного виховання.

Інформація про значення рослин, тварин у природі і житті людини важлива насамперед з точки зору формування ціннісних орієнтацій, які відіграють функцію орієнтира, мотиву поведінки. Ось приклад розповіді під час розглядання золотоочки, що залетіла у кімнату:

«Цю комаху називають золотоочкою. А знаєте чому? Придивіться уважніше, у неї насправді золотисті очі. Дуже ніжна комахка. Які у неї гарні світло-зелені блискучі крильця з тоненькими жилками! Живе золотоочка у садах і лісах. Іжею її є попелиці. Влітку золотоочки відкладають на нижній стороні листків малесенькі яйця. З них виходять личинки, які поїдають дуже багато попелиць. І доросла золотоочка, і її личинки приносять велику ко-

ристь садам і лісам, прикрашають нашу природу, і тому їх треба всюди оберігати».

Розповідь можна щоденно використовувати під час спостережень на прогулянках, розглядання картинок і за потребою на заняттях по ознайомленню з природою. Введення розповіді в спостереження посилює інформативність їх, викликає у дітей зацікавленість, сприяє формуванню екологічної культури. Елементи розповіді можна органічно вплітати у канву спостереження, доповнюючи інформацією різноманітного плану. В деяких випадках виникає потреба використовувати розповідь після розглядання об'єкта, коли, наприклад, дії тварини цілком поглинають увагу дітей, коли об'єкт спостереження не весь час знаходиться перед очима дітей.

Наприклад, ось на дзеркальній гладіні ставка, басейну діти побачили водомірку. Вони стежать за її миттєвими рухами, відзначають особливості будови — ноги широко розставлені. Проте ось водомірка зникла, і, доповнюючи бачене, вихователь розповідає дітям: «Справді ж цікава комаха. Кого вона вам нагадує? Вона нагадує ковзаняра, який швидко мчить по блискучому льоду. А знаєте, чому її назвали водоміркою? Тому що, ковзаючи по воді, вона наче вимірює її. Чому ж водомірка не тоне у воді? Тому що тіло її легеньке, ноги широко розставлені, густо вкриті волосками, ще й змащені воском, щоб не намокали у воді. Поміж волосками зберігається повітря. Живиться водомірка дрібними комахами, які падають у воду. Видивляється вона їх, ковзаючи по воді. Водомірка добре бачить і в разі небезпеки швидко тікає. Восени вона виходить на берег і ховається на зиму під каміння або у мох. Бачите, як цікаво, коли поруч з нами живуть такі тварини. Не заважайте водоміркам і не лякайте їх. Хай вони займаються своїми справами».

Під час розповіді треба активізувати дітей запитаннями, вислухати їхню думку. Інтерес і активність дітей посилюються картинкою, яка інколи може бути використана і в процесі розглядання об'єкта для того, щоб продемонструвати масове цвітіння, розглянути деталі на збільшеному зображенні тощо.

Широке використання розповіді в роботі з дошкільниками вимагає від вихователя достатніх знань про багату і різноманітну природу України, а також формування вміння розповідача.

Використання дитячої природознавчої літератури

Твори дитячої природознавчої літератури сприяють розширенню кола знань дітей про природу, знайомлять з тими явищами, які діти інколи не можуть безпосередньо спостерігати. Через твори дитячої художньої літератури дошкільники не тільки ознайомлюються з фактами з життя природи, але й із зв'язками, залежностями в природі. Наприклад, казка «Перше полювання» В. Біанкі знайомить з захисними пристосуваннями різних тварин.

Читання дітям художніх творів, вивчення віршів сприяють збагаченню мови дітей, формуванню уміння образно висловлювати свої думки.

Природознавча книжка дає багатий матеріал для виховання у дітей пізнавальних інтересів, спостережливості, допитливості. Вона ставить перед дітьми нові запитання, спонукає приглядатися до навколишньої природи.

Надзвичайно велика виховна роль дитячих книг про природу. Це зумовлено впливом творів художньої літератури на емоційну сферу дітей. Сприймаючи художні твори, вразливі дошкільники проймаються ставленням письменників і поетів до природи, навчаються бачити в ній незвичайне, цінити красиве, глибше відчувати зміст настрій у природі. Через художню літературу природознавчого змісту формується ставлення дітей до природи, що надзвичайно важливо у наш час, позначений увагою до екологічного виховання. Дослідження показують, що дитяча природознавча книжка займає одне з чільних місць в екологічному вихованні дошкільників у сім'ї.

Письменники знайомлять дітей з природою, використовуючи жанри пізнавальної казки і реалістичного оповідання. Під час добору художніх творів про природу для читання їх дітям слід враховувати такі вимоги:

1. Відомості, які подаються у художньому творі, мають бути правильними, реалістичними. Це стосується і пізнавальних казок, і реалістичних оповідань.

2. Зв'язки і залежності повинні розкриватися у доступній дітям формі.

3. Художні твори для дітей мають бути цікавими, привабливими.

4. Мова художніх творів повинна бути виразною, поетичною.

5. У художніх творах, що використовуються для ознайомлення дітей з природою, має проводитися ідея розумного, дбайливого ставлення до природи.

Цим вимогам відповідають твори письменників-класиків і біль-

шість творів сучасних письменників, що пишуть природознавчі книжки для дітей.

З письменників-класиків широко використовуються в роботі по ознайомленню з природою твори К. Д. Ушинського «Чотири бажання», «Бішка», «Васька», «Діти у гаю», «Історія однієї яблунки», «Як сорочка у полі виросла» та ін., в яких доступно, поетично змальовуються явища природи, праця людей у природі.

Золотим фондом увійшли у коло дитячого читання твори Л. М. Толстого «Кошеня», «Лев і собачка», «Пожежні собаки», «Стрибок», «Акула» та інші.

Твори В. Біанкі, написані у жанрі пізнавальної казки («Перше полювання», «Хвости», «Пригоди муравлика», «Чий ніс кращий», «Лісові хатинки») і у жанрі реалістичних оповідань, сприяють формуванню у дітей наукових уявлень про спосіб життя комах, птахів, звірів, їхні зв'язки з умовами існування.

Використовуються у дитячому читанні сповнені глибоких почуттів любові до рідної природи твори М. Пришвіна «Золотий луг», «Старий гриб» та ін. Люблять слухати дошкільники твори Є. Чарушина, сповнені теплих, добрих почуттів до тварин. Велику симпатію у дітей викликають його малюнки, якими ілюстровані всі його книжки.

Багато творів І. Соколова-Микитова («Рік у лісі», «Квіти лісу» та ін.) сприяють залученню дітей до сприймання краси природи.

Поряд з прозовими творами, широке використання в ознайомленні з природою знаходять поетичні твори українських поетів Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, Л. Глібова, М. Рильського, П. Тичини і російських поетів О. Пушкіна, Ф. Тютчева, А. Фета, С. Есеніна про природу.

Дітей знайомлять і з творами сучасних письменників. Серед українських письменників заслуговують на увагу цікаві твори Є. Шморгуна, В. Чухліба. У творі Є. Шморгуна «Зелені сусіди» в цікавій казковій формі подаються дітям реалістичні відомості про пустирні і придорожні рослини, що сприяє формуванню у дітей правильного ставлення до них.

Українським дитячим видавництвом «Веселка» видаються для дошкільників цікаві пізнавальні книги про природу «Весна», «Літо», «Квіти», «Журавлина», «Що ти знаєш про комах», «Що ти знаєш про риб», «Що ти знаєш про тварин», в яких не тільки подається цікава інформація з ілюстраціями, але й ставляться перед дітьми відповідні завдання, виконання яких сприяє кращому засвоєнню знань про природу.

Серед російських письменників слід виділити Н. Павлову. Багато її творів, написаних у жанрі пізнавальної казки, з захоплен-

ням сприймаються дошкільниками. Це казки «Знахідка», «Під кущем», «Як хмаринка», «Травка-пупавка» та ін.

Цікаві твори І. Акімушкіна «Чиї сліди», «Це все кішки», «Це все собаки» тощо.

У роботі з дошкільниками використовуються твори М. Сладкова. Його книга «Барвисті крила», ілюстрована чудовими фотографіями автора, знайомить дітей з цікавим світом комах.

Багато творів для дітей створив Ю. Дмитрієв. Його книга «Хто в лісі живе і що у лісі росте» може вважатися справжньою маленькою енциклопедією для дітей. У книзі «Танок пелюсток» подаються цікаві відомості про рослини, а у книзі «Для чого птахам хвіст» автор знайомить маленьких читачів з цікавими пристосуваннями птахів до польоту.

Плідно працює над створенням дитячої природознавчої книжки письменник Г. Снегірьов. Його твори «Хто саджає ліс», «Михайло», «Рачок-морехід», «Верблюжа рукавичка» та інші мають цікавий пізнавальний сюжет. Наприклад, в оповіданні «Хто саджає ліс» показано зв'язок життя птахів з лісом. Мисливець прийшов на галявину, на якій ніколи не росли дуби, та й близько ніде він дуба не бачив. Звідки ж взялися ці молоденькі дубочки, хто їх посадив? Раптом його увагу привернув красивий крупний птах. Мисливець пізнав у ньому сойку і вирішив простежити за нею. Він побачив, що сойка принесла щось у дзьобі і сховала у мох біля пенька. Коли сойка відлетіла, мисливець вирішив подивитися на схованку. В ній він побачив два жолуді. Так ось хто саджає ліс. Сойка робить собі запаси на зиму, але потім не всі знаходить, і частина жолудів проростає, виростають молоденькі дубки.

Дитяча природознавча література використовується на заняттях і у повсякденному житті.

Дослідження Є. Ф. Лукіної, Е. П. Ключкової свідчать про те, що сприймання поетичних образів природи буде значно глибшим, якщо у дітей сформовані конкретні уявлення про найвиразніші картини природи в різні пори року, життя рослин, тварин. Тому найчастіше природознавчу книгу рекомендується читати після спостережень. При цьому художні твори допомагають підсумувати побачене, доповнити, поглибити спостереження, спрямувати увагу дітей на дальше сприйняття природних явищ.

Читання природознавчої книги найчастіше пов'язується з *бесідою*. В процесі бесіди важливо допомогти дітям зрозуміти зміст твору, повніше і глибше засвоїти його. Бесіда повинна вестися емоційно. Вона не будеться на переказі прочитаного тексту. Головну увагу слід приділити розкриттю зв'язків, осмисленню фактів. У бесіді важливо встановити зв'язки особистого досвіду з новими знан-

нями. Обов'язкова вимога до бесіди — зберегти у дітей безпосередність вражень від художніх образів. Наприклад, після читання вірша С. Маршака «Вусатий-смугастий» можна поставити дітям такі запитання: «У кого вдома є кошеня? Що воно любить їсти? З чим найбільше любить гратися? Як кошеня захищається?»

Невелике оповідання, казку інколи можна прочитати дітям до спостереження, щоб викликати інтерес. Наприклад, казку Н. Павлової «Як хмаринка» можна прочитати до проведення спостереження і відразу ж запропонувати знайти цю рослину за описом на луці.

Невеликі поетичні твори, а також малі форми усної народної творчості часто використовують у процесі спостережень. Образна мова їх допомагає виділити особливості явищ, певні якості предметів, посилити естетичне сприйняття природи. Наприклад, під час снігопаду добре прочитати уривок з твору І. Сурикова «Перший сніг»:

Білий сніг пухнастий
Падає, кружляє
І на землю тихо
Стелиться, лягає.

Загадки, прислів'я, в яких сконцентровані характерні ознаки рослин, тварин, широко використовуються переносні значення слів, метафори, алегорії як засоби образного відображення, швидше сприймаються дітьми, якщо вони пов'язані з безпосереднім сприйманням об'єктів природи. Наприклад, діти розглядають узор на розмальованому морозом вікні. Вихователь питає, до чого подібний цей узор. «Наче казковий ліс намальований»,— відповідають діти. «Без рук, без олівця малює без кінця,— відгадайте, що це за художник».

Цінне також використання прислів'їв, в яких, на думку К. Д. Ушинського, відобразився народний погляд на природу, з якого діти повинні черпати народну мудрість, привчатися до спостережливості: «Де багато пташок, там немає комашок», «Зимою сонце світить, та не гріє», «Багато снігу — багато хліба», «Зимою деньок, як комарів носок», «Що посієш, те й пожнеш».

Отже, художня природознавча книга найчастіше використовується для розширення знань дітей про відомі їм предмети і явища природи. Слухання художніх творів пов'язане з активною діяльністю відтворюючої уяви. Цей процес буде тим дійовішим, чим повніше будуть сформовані образи у дітей про навколишню природу.

Бесіди

У педагогічній літературі *бесіда* визначається як цілеспрямована, організована розмова з дітьми. Значення бесіди полягає в тому, що вона активізує розумову діяльність дітей, оскільки в процесі бесіди створюються можливості для використання раніше набутих знань. В ході бесіди ці знання закріплюються, збагачуються і уточнюються. У процесі бесіди діти підводяться до встановлення причинних зв'язків і залежностей у природі, розвивається зв'язна мова дітей, формуються розумові операції. Під час бесід виховується ставлення дітей до природних об'єктів.

У процесі ознайомлення дошкільників з природою використовуються вступні, супровідні і заключні бесіди.

Вступна бесіда ставить за мету пов'язати попередні знання дітей з вивченням нових, викликати інтерес до них, з'ясувати, що діти недостатньо засвоїли і на що треба звернути увагу. Найчастіше такі бесіди проводяться перед спостереженнями, екскурсіями. Наприклад, перед екскурсією на річку вихователь запитує: «Чи були ви, діти, на річці? Як називається наша річка? Що цікавого бачили ви на річці?»

Досить часто використовується **супровідна бесіда** у поєднанні із спостереженнями, розгляданням ілюстрацій, під час дослідів тощо. Питання, які ставить вихователь, повинні активізувати думку дітей, вести їх від виділення зовнішніх ознак до порівнянь, встановлення зв'язків і залежностей. Наприклад, під час спостережень за погодою з'ясовують, яка сьогодні погода. Чи такою ж вона була вчора? Чому сьогодні стало прохолодніше? (Хмари закрили сонце, дме холодний вітер тощо).

Заключна бесіда спрямована на систематизацію і узагальнення одержаних фактів, їх конкретизацію, закріплення, уточнення. Ці бесіди за змістом можуть бути різного рівня: одні проводяться після спостереження за вузьким колом об'єктів, наприклад, що бачили діти на водоймі, на луці, у лісі. Можуть проводитися бесіди за більш широким колом явищ (бесіди про осінь, зиму, весну, літо, про неживу природу, свійських і диких тварин тощо). Під час цих бесід узагальнюються знання дітей, набуті за тривалий час.

З усіх видів бесід проведення заключної бесіди вимагає найбільш ретельної підготовки дітей і вихователя. Успіх узагальнюючої бесіди залежить від:

1. Чуттєвого досвіду дітей.
2. Плану бесіди, в якому слід передбачити, які питання треба

уточнити, до яких узагальнень і висновків потрібно підвести дітей.

3. Правильного добору ілюстративного матеріалу.

Бесіда — це результат проведеної з дітьми роботи. Тому перед вихователем стоїть завдання нагромадження у дітей уявлень через спостереження, трудову діяльність, ігри, читання природознавчої літератури, розповіді. Вести з дітьми бесіди можна лише про те, про що у дітей є конкретні уявлення. Ось чому заключній бесіді в старшій групі про осінь повинні передувати екскурсії і цільові прогулянки в різні осінні місяці у ліс, парк, на водойму, збір урожаю на городі, перегляд діафільмів «Осінь», «Хто як до зими готується», дидактичні ігри на закріплення знань про дикорослі і культурні рослини, тварин, розучування віршів про осінь тощо. Вихователь повинен добре уявляти дидактичну мету бесіди, який зміст треба уточнити, конкретизувати, які суттєві зв'язки для узагальнень і систематизації слід виділити, до яких узагальнень і висновків необхідно підвести дітей у ході бесіди.

Бесіда починається найчастіше з аналізу явищ, фактів, виділення їх особливостей, ознак, суттєвих зв'язків і залежностей між явищами. Такий аналіз забезпечує перехід до узагальнень, систематизує розрізнені факти. Аналіз і підготовку до узагальнень у першій частині бесіди забезпечують запитання до дітей.

У бесіді про осінь: «Які ви знаєте осінні місяці? Яка погода була на початку осені, в середині і в кінці? Чому дні стали коротші, а ночі довші? Які квіти цвіли на початку осені в саду, в лісі? Які комахи літали біля них? Чому пізньої осені не цвіли квіти і не літали комахи? Які птахи відлетіли від нас? Чому вони відлетіли? Які птахи залишилися? Чим вони живляться тепер? Як готуються зимувати жаби, їжачки? Чому вони засинають?»

Опора на досвід дітей і логічна послідовність запитань забезпечують більшу зацікавленість, активність дітей, підводять до більш узагальненого розуміння зв'язків у природі.

До запитань вихователя ставляться певні вимоги. Запитання:

1. Пропонуються всій групі, оскільки в них завжди є розумові завдання, які повинні вирішуватися всіма дітьми.

2. Мають бути зрозумілими, точними, короткими.

3. Повинні містити одну думку.

Не слід ставити запитань, що вимагають відповіді «так» або «ні» через те, що вони не забезпечують достатньої розумової і мовної активності дітей. У середньому кількість запитань у бесіді має дорівнювати 12—14.

Вихователь у ході бесіди повинен піклуватися про те, щоб використати різноманітний наочний матеріал, який допоможе дітям

пригадати і виділити суттєві ознаки явищ. Це — календарі природи, малюнки дітей, ілюстрації, картини, а також технічні засоби — діапозитиви, грамзаписи, які підвищують емоційну насиченість бесіди. В процесі бесіди можна використовувати знайомі дітям вірші, прислів'я, загадки, приказки.

Бесідою слід керувати так, щоб не давати дітям ухилятися від теми, в той же час вести її невимушено, природно. Слід вислуховувати дітей, але не вимагати від них обов'язково повних відповідей. Доцільно спонукати всіх дітей до оцінки думок, що ними висловлюються, і неухильно вести до кінцевих висновків. Важливо, щоб діти самі сформулювали висновки, узагальнення, а не повторювали їх за вихователем.

Заключні бесіди завершують роботу по ознайомленню дітей з сезонними явищами природи і повинні проводитися в кінці сезону. Навесні, влітку в зв'язку із значним збільшенням пізнавального матеріалу, який набувають діти під час ознайомлення з природою, можна проводити 2—3 бесіди. Наприклад, враження, одержані дітьми під час екскурсій чи цільових прогулянок у ліс, на луки, на поле, уточнюються і систематизуються під час бесід на такі теми: «Що ми бачили в лісі», «Що ми бачили на луці», «Що ми бачили на полі».

Специфіка змісту бесіди визначає її тип, своєрідність проведення, використання наочного матеріалу. Заклучні бесіди часто проводяться з дітьми старшого дошкільного віку як контрольні заняття.

Використання всіх словесних методів, і особливо бесід, потребує широкого введення емоційного фактора. Цього можна досягнути введенням ігрових прийомів, змагальності типу телевізійної гри «Що, де, коли», постановкою перед дітьми завдань на відтворення дій тварин тощо.

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ

ПО ОЗНАЙОМЛЕННЮ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПРИРОДОЮ

Різноманітні методи — наочні, практичні, словесні — можуть застосовуватися під час різноманітних форм організації роботи по ознайомленню дошкільників з природою. Такими формами є заняття, екскурсії, як особливий вид занять, цільові і повсякденні прогулянки.

ЗАНЯТТЯ

Заняття розглядаються як важлива форма роботи по ознайомленню дошкільників з природою. Це зумовлене тим, що заняття

дають змогу формувати знання у всіх дітей одночасно, у певній послідовності з урахуванням можливостей дітей і природного оточення. Під керівництвом вихователя відповідно до програми у дітей формуються системні знання, розвиваються пізнавальні процеси, здібності, формується правильне ставлення до природи.

Розрізняють кілька типів занять залежно від дидактичної мети, яка вирішується на заняттях.

Якщо на занятті діти вперше знайомляться з певними об'єктами або явищами природи, їх визначають як *первинно-ознайомлювальні*. На них у дітей формуються конкретні уявлення про неживу природу, рослини, тварин, особливості їхнього розвитку за певних умов. Діти вчаться впізнавати за зовнішніми ознаками кімнатні, садові, лісові, лучні рослини, диких і свійських тварин, знайомляться із способом їхнього життя, живленням, сезонними змінами тощо.

Основними методами проведення цих занять є спостереження, досліди, а також розглядання картин, показ діапозитивів, діа-нофілімів у поєднанні із словесними методами. Організаційним різновидом таких занять часто є екскурсія в природу чи на сільськогосподарські об'єкти.

Другий тип занять спрямований на уточнення, розширення, поглиблення знань, формування практичних навичок догляду за живими об'єктами у ході вирощування їх. Важливе значення на таких заняттях має використання, поряд із зазначеними вище методами праці в природі, ігор, читання творів дитячої природознавчої літератури тощо.

Третій тип занять спрямований на узагальнення і систематизацію знань дітей про природу. Це *поглиблено-пізнавальні* заняття, змістом яких є встановлення причинних зв'язків, залежностей, систематизація знань. Основними методами їх проведення виступають бесіди, дидактичні ігри, узагальнюючі спостереження, демонстрація моделей, які розкривають взаємозв'язок рослинного і тваринного світу і зовнішнього середовища.

Четвертий тип занять — *комбіновані*, на яких розв'язуються два дидактичних завдання — засвоєння нових знань і уточнення раніше засвоєних.

Останнім часом набули поширення *інтегровані (неординарні) заняття*. Їх впровадження пов'язане з рядом причин, серед яких протест проти проникнення у навчання дошкільників шкільних методів, прагнення зробити навчальний процес більш цікавим через введення нетрадиційного змісту і поєднання різних методів. Інтегровані заняття дають змогу вихователю творчо перерозподілити час для засвоєння програми з тих чи інших розділів, логічно об'

еднуючи їх. Важливе значення має урізноманітнення діяльності дітей на таких заняттях. Завдання по ознайомленню з природою можуть здійснюватися в процесі занять з розвитку мови, образотворчої діяльності. Одночасно в процесі ознайомлення з природою можна здійснювати завдання по формуванню початкових математичних уявлень (величини, форми, тощо), розвитку мови і т. д. Інтеграція надзвичайно важлива для впровадження принципу міждисциплінарного підходу у здійсненні екологічного виховання. Формування ставлення до навколишнього середовища повинне здійснюватися на заняттях з усіх розділів, пронизувати всю роботу дитячого садка.

Інтегровані заняття найчастіше вирішують завдання поглиблення, закріплення знань.

Комплексні заняття — це сполучення занять з двох розділів, об'єднаних однією темою. Наприклад, ознайомлення з весняними рослинами і малювання пролісків і підсніжників. Таке об'єднання дозволяє оптимізувати процес засвоєння дітьми знань. Новий матеріал на таких заняттях не може бути з обох розділів. Доцільно планувати з одного — знайомий, з іншого — новий.

Ефективність занять залежить від їх підготовки і проведення. Намітивши тему заняття, вихователь повинен розробити *програмні завдання*. Вони включають освітні, виховні завдання та завдання на розвиток особистості.

У визначенні змісту програмних завдань вихователь виходить з вимог програми, рівня розвитку дітей і особливостей природного оточення дитячого садка. Слід уточнити місце даного заняття в системі роботи (чи йде на занятті процес формування початкових знань, чи їх збагачення, систематизація, вправлення у застосуванні знань і т. д.). Міцність засвоєння знань вимагає поступового оволодіння ними дітьми через первинне ознайомлення, збагачення, закріплення і узагальнення.

Важливий етап підготовки до заняття — вибір методу. Він залежить від дидактичної мети, змісту пізнавального матеріалу, особливостей природного оточення, вікових можливостей дітей. Вибраний метод або їх сукупність повинні забезпечити повноту виконання програмних завдань і активну розумову діяльність дітей. В ознайомленні дітей з природою необхідно забезпечити пріоритет методам, що забезпечують безпосередній контакт з природою.

Важливе значення в проведенні занять має розміщення дітей. Для розглядання тварин, кімнатних рослин, картин доцільніше дітей садити півколом. Це дозволяє всім брати активну участь у занятті. За наявності роздавального матеріалу для спо-

стережень краще посадити дітей за столами. Під час занять з праці столи розміщують буквою «П» або стрічкою. При цьому діти мають змогу краще бачити показ прийомів роботи, а вихователю легше контролювати роботу дітей.

Готуючись до занять, вихователь повинен підібрати наочні посібники: картини, малюнки, гербарії тощо. Під час розглядання тварин — відповідні корми, предмети догляду. Після цього вихователь продумує хід заняття: послідовність роботи, систему прийомів, що активізують розумову діяльність дітей (пошукові запитання, порівняння, ігрові прийоми тощо).

У ході заняття важливо залучати до виконання завдань усіх дітей.

Наприкінці заняття вихователь, як правило, користується педагогічною оцінкою навичок і умінь, ставлення дітей до заняття, їхньою пізнавальною активністю. Диференціація оцінки залежить від віку дітей.

ЕКСКУРСІЇ

Навчальні екскурсії (від лат. *excursio* — поїздка, прогулянка) визначаються в педагогіці як форма і метод навчально-виховної роботи, що дозволяє організовувати спостереження і вивчення різноманітних предметів і явищ у природних умовах.

Розвиток і розповсюдження екскурсій як методу і форми роботи були пов'язані в педагогіці з боротьбою проти схоластики і вербалізму у навчанні. Важливе місце екскурсіям відводили Я. А. Коменський, Ж. Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, Ф. Фребель. У російській педагогіці в зв'язку з розробкою ідей краєзнавства в 60-і роки одержаних на екскурсії знань.

6. Підведення підсумків.

Структура екскурсій на сільськогосподарські об'єкти містить:

1. Встановлення зв'язку з попереднім досвідом дітей.
2. Повідомлення мети екскурсії.
3. Колективне спостереження.
4. Розповідь дорослого про об'єкт.
5. Підведення підсумків.

Методика проведення екскурсій. Організувати і провести екскурсію в природу важче, ніж заняття в груповій кімнаті. Успіх у її проведенні багато в чому залежить від підготовки.

Екскурсії проводяться починаючи з середньої групи. Природознавчі екскурсії проводять у певній системі, організувати їх треба на одні і ті самі об'єкти в різні пори року, щоб простежити

сезонні зміни в них. Сільськогосподарські екскурсії організуються епізодично.

Плануючи екскурсію, вихователь точно визначає тему і мету екскурсії, конкретизує програмний зміст, намічає місце екскурсії. Слід виходити з того, що кількість нових об'єктів не повинна перевищувати 2—3 у середній і 3—4 у старшій групі. Під час визначення місця екскурсії треба враховувати фізичні можливості дітей, особливості дороги, пору року, стан погоди. Як правило, маршрут не повинен перевищувати 2—3 км в обидва кінці.

Вихователю слід оглянути місце екскурсії за 1—2 дні до неї. Він уточнює маршрут, знаходить потрібні об'єкти, намічає послідовність спостережень, місце, де діти будуть самостійно вести спостереження, збір матеріалу, а також місце для відпочинку, проведення гри. Вихователь заздалегідь підбирає вірші, загадки, прислів'я, які потім використовує в роботі з дітьми.

У роботу вихователя входить також підготовка екскурсійного обладнання. Перед екскурсією вихователь продумує, яке обладнання взяти з собою, яке підготувати в групі для розміщення об'єктів, принесених з екскурсії: інсектарії, тераріум, акваріум тощо. Для збору тварин необхідно взяти сачок водяний або ентомологічний, білу тканину для розглядання спійманого у воді, прозорі поліетиленові мішечки для перенесення в дитячий садок; для збору рослин — лопату або совок, кошики або відерця для листя, шишок, викопаних рослин.

Вихователі повинні бути добре обізнані з законодавством про охорону природи, Червоною книгою України, щоб не завдати шкоди природі. Взяті в дитячий садок тварини повинні бути повернені в природу.

За кілька днів до екскурсії вихователь проводить з дітьми невелику бесіду, з тим, щоб викликати у них інтерес до майбутнього заняття, оживити враження від попередньої екскурсії. Діти повинні знати, куди вони підуть і для чого. Добре разом з дітьми готувати екскурсійне обладнання, щоб підвищити інтерес до заняття. Одяг дітей має бути легкий, взуття зручне. Щоб уникнути перегрівання в літню пору, слід обов'язково мати на голові шапочки. Діти повинні знати, що екскурсія — це заняття, на якому треба бути дисциплінованим і уважним.

Перед виходом з дитячого садка слід нагадати правила поведінки на вулиці і на місці екскурсії: йти парами, не розбігатися. Вихователь розподіляє між дітьми екскурсійне обладнання і домовляється, в якому порядку по черзі повинні нести його діти.

Екскурсії проводяться у місця, які мають найбільшу естетичну цінність, тому, починаючи екскурсію, слід надати змогу сприйняти

красу краєвиду, підкреслюючи це поетичним словом, а потім поставити мету і починати розглядання окремих об'єктів.

Основна частина експурсії — *колективне спостереження*. Саме в процесі нього вирішуються основні програмні завдання заняття. Вихователь допомагає дітям відзначити і усвідомити характерні ознаки предметів і явищ, їх взаємозв'язки. Методика керівництва спостереженням на експурсіях не відрізняється від розглянутої нами вище. Під час розглядання нових об'єктів слід звернути увагу на особливості естетичного вигляду, зв'язки з умовами життя, значення в житті природи і людини.

Важливо в процесі спостереження використати різноманітні прийоми активізації пізнавальної діяльності дітей. Особливу увагу треба приділити питанням, які спонукають дітей роздивлятися предмет, порівнювати, знаходити подібність і відмінність, встановлювати зв'язок між явищами природи. Слід подбати про включення різних аналізаторів у сприйманні об'єктів природи. Доцільно в процесі експурсії використовувати твори художньої літератури для підсилення вражень дітей від сприймання краєвидів, окремих об'єктів.

Використання *пояснень, розповіді* повинно мати місце в тих випадках, коли є потреба у розширенні знань дітей про пристосування, зв'язки з середовищем тощо.

Сполучення різних прийомів видозмінюється залежно від мети і змісту експурсії.

Збір природного матеріалу, в процесі якого діти можуть задовольнити бажання у самостійних спостереженнях, — відповідальний етап експурсії. Перш за все вихователь повинен піклуватися про безпеку дітей, домовитися, на яку відстань вони можуть відходити, що можна брати. Збір природного матеріалу слід використати для екологічного виховання, засвоєння правил природокористування: можна викопати 1—2 рослини з числа тих, яких навкруги багато. Рідкісні брати не можна. Багато жолудів не можна брати тому, що ними живляться сойки, білки, кабани та інші тварини.

Після розглядання зібраного матеріалу з метою закріплення знань про природні об'єкти, з якими знайомилися діти, проводяться дидактичні ігри «Відгадай, з якого дерева цей листок», «У кого дітки з цієї гілки» та ін.

Наприкінці експурсії підводяться підсумки, в яких відзначається, які нові знання одержали діти, їх пізнавальна активність, прояви дбайливого ставлення до природи.

Наводимо приблизний конспект експурсії на луку з дітьми старшої групи.

Програмний зміст. Формувати у дітей знання про літні

явища в природі, встановлювати залежність між впливом тепла, вологи і розвитком рослин. Розширювати знання про лучні рослини, показати красу їх цвітіння. Навчити дітей розрізняти їх і ввести в словник дітей слова: лисохвіст, конюшина, люцерна, жовтець, ознайомити з джмелем. Сформувані знання про значення лучних рослин, розвивати спостережливість, виховувати любов до рідних місць, дбайливе ставлення до природи.

Хід екскурсії. Привівши дітей на луку, вихователь пропонує зупинитися і помилуватися картиною луки, що цвіте. Звертається до дітей з запитаннями: «З чим можна порівняти луку, що цвіте?» (З барвистим килимом). Пропонує дітям глибоко вдихнути повітря, відчуті пахощі. На луці привітно і гарно. «Чому рослини на луці так пишно розростаються влітку?» (Тепло, багато вологи).

«Давайте роздивимося рослини ближче,— пропонує вихователь, підводячи дітей до злаків.— Придивіться, який гарний султан у цієї трави, доторкніться до нього руками. До чого він подібний? Справді ж він пухнастий і подібний до хвоста лисиці. Тому й називається лисохвіст. Як би ви могли відрізнити лисохвіст від тимофіївки, яку вже знаєте? Придивіться уважно, лисохвіст росте на сухій чи вологій землі? Правильно ви відзначили. На луці, де земля волога, лисохвіст розростається у пишній кущ, у нього утворюється багато стебел, листків. А чи знаєте ви, яку користь приносить лисохвіст? Так, лисохвіст люблять їсти всі свійські тварини: корови, кози, коні, вівці. А із скошеної і висушеної трави одержують хороше духмяне сіно.

А тепер розглянемо ось цю рослинку, від якої лука стала такою привітною і нарядною. Може, ви знаєте, як вона називається? Це — конюшина. До чого подібні її квіти? Чим вони вам подобаються? Понюхайте, чи пахне квітка. Дійсно, квіти у конюшини подібні до рожевої кульки. Роздивіться, дрібненьких квіток багато і вони зібрані у пишні, круглі голівки. Чим відрізняються листки конюшини від листків лисохвосту? Правильно, листки трійчасті: в одному листку зібрано три овальні листочки. Конюшина любить рости на сонячному місці і росте на таких місцях багато років підряд. А тепер уважно придивіться до квіток конюшини і простежте, хто прилітає до її квіток. До квіток конюшини прилітають джмелі. Вони збирають солодкий сік-нектар, якого багато у квітках конюшини. А хто ще любить конюшину? Так, конюшину люблять кролі, корови, коні. Всі свійські тварини з задоволенням їдять цю поживну рослину. І людям конюшина також приносить користь як лікарська рослина.

А зараз я покажу вам рослину, яка і подібна до конюшини,

і відрізняється від неї. Це люцерна. Чим вона подібна? Справді, у неї так само, як і в конюшини, трійчасті листки, тільки вони не овальні, а більш видовжені. Чим подібні її квітки до квіток конюшини? Люцерна — родичка конюшини і дуже корисна рослина для всіх свійських тварин. Придивіться, які комахи прилітають до люцерни. Що вони шукають? Люцерна, як і конюшина, — медоносна рослина.

А зараз підійдіть ближче до жовтих квіток, які, неначе золоті вогники, горять серед лучних трав. Чим вони вам подобаються? Називають цю рослину жовтцем. Чому так? Справді, назву свою ці рослини одержали тому, що мають яскравий жовтий колір. Пелюстки квітів такі блискучі, наче в них відбивається літне сонечко. Подивіться, де любить рости жовтець. Там, де волога і поживна земля. Хто з вас помічав, чи люблять їсти жовтець свійські тварини? Так, жовтець отруйний і його не їдять.

Закрийте очі і прислухайтеся до звуків. Що ви почули? Хто дзижчить біля квітів? Кого ми бачили біля квітів конюшини, люцерни? Ось подивіться на цю картинку, а я вам розкажу про джмеля.

Скрізь, де є квіти, можна побачити джмелів. Це дуже гарні комахи. Їх вбрання нагадує пухнасту шубку, у якій красиво поєднуються білий, жовтий і чорний кольори. Джмелі невтомно гудуть, перелітаючи з квітки на квітку. Вони збирають з квітів нектар і пилок, яким живляться самі і годують своїх личинок — діток. Найчастіше джмелі влаштовують свої гнізда в нірках, кинутих маленькими звірками. За літо джмелина сім'я стає дуже великою, вся вона невтомно працює. Перелітаючи з квітки на квітку, джмелі на своїх волохатих шубках переносять пилок. Для рослин це дуже корисно. Якщо ви побачите десь на квітках джмеля — помилуйтеся ним і не заважайте йому робити корисну справу. А тепер згадайте, на яких квітах ви бачили джмелів? Як ви до них ставилися? Де ви бачили такі рослини, які ми сьогодні з вами розглядали? Як треба до них ставитися? Чому?

А зараз пограємо в гру «Знайди за описом». Я буду описувати рослини, які ми сьогодні з вами розглядали, а ви будете відгадувати». (Гра проводиться 3—4 рази).

Наприкінці заняття вихователь говорить, що сьогодні діти дізналися багато цікавого про луку, лучні рослини. Ці рослини не тільки прикрашають луки, але й годують нектаром джмелів, метеликів, бджілок, годують рослинами свійських тварин, лікують людей. Тому, коли ви приходите на луку, треба бережно поводитися з ними, не рвати квітів, оскільки цим ви позбавляєте їжі джмелів і метеликів.

Враження, одержані під час екскурсії, розширюються і закріплюються на інших заняттях: під час читання художньої літератури, перегляду діафільмів, діапозитивів тощо, а також під час спостережень у кутку природи або на ділянці дитячого садка за рослинами, тваринами, принесеними з екскурсії.

Основні недоліки в проведенні екскурсій в практиці роботи вихователів:

1. Деякі вихователі погано обізнані з природою рідного краю, а тому уникають екскурсій, замінюючи їх іншими заняттями, що неприпустимо.

2. Неправильно визначається програмний зміст екскурсій, на яких ознайомлення з природою здійснюється комплексно: формуються уявлення про зміни в неживій природі і вплив цих змін на життя рослин, тварин. Часто програмний зміст не має цієї повноти і недостатньо конкретизований.

3. У ході проведення екскурсії основний недолік — недостатність нової інформації для дітей.

4. Не завжди використовується під час спостережень той арсенал прийомів, який найбільшою мірою сприяє активізації мислення дітей.

Сукупність таких недоліків впливає на недостатню комплексність вирішення завдань ознайомлення з природою під час екскурсій.

ЦІЛЬОВІ ПРОГУЛЯНКИ

У зв'язку з обмеженою кількістю занять по ознайомленню з природою і потребою найкраще дізнатися про найближче природне оточення села, міста, закарбувати у пам'яті дітей яскраві картини чудової української природи проводяться цільові прогулянки в природу. Вони інтегруються з пішохідними переходами і можуть проводитися не тільки з пізнавальною, але й з пізнавально-практичною метою (збирання грибів, ягід, насіння дикорослих трав для підгодовування пташок тощо). Відмінність цільових прогулянок від повсякденних полягає у тому, що проводяться вони за межами дитячого садка.

Цільові прогулянки вносять різноманітність у життя дітей, збагачують їх уявленнями, дозволяють краще пізнати природне середовище місцевості, де вони живуть: річку, ставок, поле, гай і т. д., сформувати правильне ставлення до них. Обов'язковою умовою проведення цільових прогулянок є вибір сприятливого з екологічної точки зору маршруту, цікавих об'єктів для спостереження.

Обсяг програмних завдань, що намічається для реалізації на цільовій прогулянці, значно менший від екскурсії.

Дитячі садки знаходяться у найрізноманітніших природних умовах, тому визначати тематику цільових прогулянок потрібно, виходячи з можливостей природного оточення дошкільного закладу, а також тих явищ у природі, які характерні для певної пори року, спостереження за якими цікаві для дітей.

За наявності лісу поблизу дитячого садка цільові прогулянки *навесні* можуть містити спостереження за: рослинами, що зимували під снігом зеленими (брусниця, грушанка, копитняк); поживанням птахів; цвітінням ліщини, вільхи; цвітінням ефемероїдів; першими комахами (джмелями, бджолами, метеликами, клопами-солдатиками, мурашками); цвітінням черемхи, глоду, дуба, сосни; цвітінням конвалії, купини; спостереженням за дятлом, білкою та ін. Дошкільники можуть слухати весняну пісню синиці, спів соловейка, порівнювати його пісню з піснею зяблика.

Якщо недалеко протікає струмок або є річка, озеро, водосховище, море, цільові прогулянки *навесні* можуть містити спостереження за скресанням криги; життям крижнів і чирків; рибами, що трапляються в улові рибалок; жабами (слухання весняних концертів жаб); жаб'ячою ікрою, життям мартинів і крячок, водомірками, моллюсками, появою ряски, розвитком прибережних рослин (цвітіння калюжниці).

На луці після танення снігу спостерігають за рослинами, їх розвитком, цвітінням стокроток, початком цвітіння злаків, комахами — мешканцями луки.

Спостереження *навесні* в парку близькі за змістом із спостереженнями у лісі. Вони включають також спостереження за весняними роботами в парку: обрізуванням дерев, кущів, висаджуванням розсади однорічних рослин, цвітінням весняних декоративних рослин.

Надзвичайно сприятливі умови для цільових прогулянок у тих дитячих садках, які розташовуються поблизу ботанічних садів, які є в Україні майже у кожному обласному центрі. Наявність багатой видової різноманітності рослин, комах, птахів дає змогу проводити цікаві прогулянки протягом усього року.

Цільові прогулянки *навесні* здійснюються у сад, на город, поле, де цікаво спостерігати за посадкою розсади, посівом насіння, використанням сільськогосподарських машин тощо.

Наявність пустирів також дає цікавий матеріал для спостережень під час цільових прогулянок *навесні*. Можна показати, як у порожнинах стебел зимували комахи, відзначити, насіння яких

рослин найбільш охоче споживалося птахами, розглянути сходи, молоді пагони пустирних рослин.

Особливо багато можливостей для спостережень на цільових прогулянках надає *літо*. Рослини, що розцвітають, різноманітність комах, птахів, їх цікава пристосувальна поведінка створюють необмежений простір для подання дітям цікавої інформації, спрямованої на пізнання рідної природи, її краси, формування на цій основі нового, екологічного мислення.

ПОВСЯКДЕННІ ПРОГУЛЯНКИ

Повсякденні прогулянки є обов'язковим режимним процесом в дошкільному закладі, який має важливе значення для фізичного, нервово-психічного розвитку дітей. Спеціальні дослідження показали, що у дітей, які в належний час не були на прогулянці, значно знижується оптимальний рівень функціонального стану центральної нервової системи.

Для дошкільників прогулянка має велике значення з погляду зміни видів діяльності, забезпечення позитивного емоційного стану і задоволення потреби у руховій активності.

Обмеженість нових вражень, брак різноманітності не забезпечують активного, діяльного стану кори головного мозку. Відомо, що обмеження того чи іншого аналізатора в адекватних подразниках призводить до недостатньої його функції і, отже, негативно впливає на психіку. На прогулянці повинні створюватися спеціальні умови для задоволення потреб у пізнанні, новизні інформації, контактах з іншими дітьми.

Прогулянки організуються щодня вранці, вдень і ввечері, відповідно до режиму дня. Основними структурними частинами прогулянки є: 1) спостереження; 2) творчі ігри; 3) рухливі ігри і фізкультурні комплекси; 4) праця. Ці елементи не мають суворо зафіксованої послідовності. Так, після малорухливого заняття прогулянка повинна початися з рухливої гри. І навпаки, після занять із значною руховою активністю прогулянку можна почати із спостереження.

До періодичних елементів прогулянки відноситься праця, яка проводиться за потребою.

Зміст спостережень, ігор, праці на прогулянках визначається програмою дитячого садка. Так, відповідно до програми, в старшій групі восени проводяться різноманітні *спостереження за неживою природою* (поступове зниження температури, осінні тумани, характер осінніх дощів, зміна характеру хмарності).

Спостереження у рослинному світі на початку осені — яскраве

цвітіння квіткових рослин, дозрівання фруктів, овочів на городах, осіннє цвітіння лісових і лучних рослин, що ростуть у кутках дикорослих рослин на ділянці дитячого садка, зміни в рослинах у зв'язку із змінами температури: поступове пожовтіння листя, опадання їх, спостереження за рослинами, які залишилися зимувати зеленими.

Спостереження у тваринному світі — зміни в зв'язку із зміною температури у комах, розселення і зникнення павуків, спостереження за відльотом птахів, за зимуючими птахами тощо.

Під час повсякденних прогулянок реалізується значний обсяг програми дитячого садка по ознайомленню з природою. Уявлення про зміни в погоді, про поступові зміни в розвитку рослин, тварин та інші формуються у дітей в основному під час спостережень на прогулянках.

Спостереження на прогулянках мають колективний та індивідуальний характер. Методика організації колективних спостережень на заняттях не відрізняється від проведення спостережень на заняттях. Важливо вибрати зручний час для організації спостережень на прогулянці. При цьому треба зважувати на такі фактори: а) стомленість дітей від занять; б) інтерес дітей до якої-небудь гри, наприклад, будівельно-конструктивної, яка продовжується зранку; в) погодні умови. Іноді доцільно віднести спостереження на кінець прогулянки, коли діти задовольнили свої інтереси у грі, відпочили через зміну діяльності. Якщо вихователь постійно в процесі спостережень подає дітям нову інформацію, діти охоче відгукуються на пропозицію вихователя подивитися щось цікаве.

На прогулянках широко заохочуються індивідуальні спостереження дітей. Їх можна вважати показником розвитку у дітей інтересу до природи. Вихователь повинен зацікавлено ставитися до спроб дітей пояснити те чи інше явище, підвести їх запитаннями до самостійного висновку. В разі, коли це не вдається самим дітям, вихователь пояснює, розповідає, заохочує.

Враження, які отримують дошкільники під час спостережень, праці, ігор (будівельно-конструктивних і творчих) на прогулянках, закріплюються і систематизуються на заняттях. Одночасно знання, навички, одержані на заняттях, закріплюються, набувають міцності під час відповідних видів діяльності на прогулянці.

ЗАСОБИ ФІКСАЦІЇ ЗНАНЬ ДІТЕЙ ПРО ПРИРОДУ

Потреба фіксації знань дітей про природу викликається своєрідністю дитячої психіки: дошкільники досить швидко запам'ятовують, але без повторення так само швидко і забувають. У зв'язку з цим слід організовувати діяльність дітей, щоб повертатися до матеріалу, засвоєного під час спостережень, праці, ігор тощо. В дитячих садках використовується кілька способів фіксації знань: ведення календарів природи і погоди, складання гербаріїв, колекцій, букетів, малювання, аплікація, виготовлення поробок з природного матеріалу, повсякденні спостереження, праця, пошукова діяльність у кутку природи, проведення свят та розваг на природничому матеріалі.

ВЕДЕННЯ КАЛЕНДАРІВ ПРИРОДИ І ПОГОДИ

Потреба ведення календарів природи і погоди зумовлюється своєрідністю пізнання закономірностей сезонних змін дошкільниками. Пора року — досить значний проміжок часу. Відсутність різкої межі між порами року створює у дітей неправильні уявлення про деяку постійність навколишнього середовища. Наприклад, наприкінці осені діти часто забувають, що на її початку було тепло, було багато квітів, літали гарні метелики, бджоли, джмелі і т. д. Неправильні уявлення часто бувають пов'язані і з різкими змінами в погоді — раптовими відлигами або похолоданнями. Вedenня календаря природи розвиває спостережливість, привчає уважно приглядатися до навколишньої природи, встановлювати взаємозв'язки і послідовність явищ, їх причини.

Ведення календаря погоди починається з другої молодшої групи. Найпоширенішою формою календаря для дітей 4 і 5 років життя є календар-картинка «Яка сьогодні погода». Це листок картону 30×50 см завбільшки, поділений на чотири частини, на які наклеюються малюнки з зображенням відповідного типу погоди для певної пори року. Наприклад, для календаря-картинки «Осінь» це може бути зображення яскравої сонячної, вітряної, холодної, дощової, хмарної або без дощу погоди. Посередині картону прикріплюється стрілочка, якою після повернення з прогулянки відмічають, який сьогодні тип погоди.

Є інша форма ведення календаря погоди для молодшої і середньої груп. Це набір картинок, на яких зображено різний стан погоди у певну пору року, і підставка, на яку вони викладаються після повернення з прогулянки. В середній групі можна виставляти не одну, а дві картинки, що зображують погоду і діяльність дітей, їх одяг.

Формування уявлень про закономірності сезонних змін у старшому дошкільному віці будується на базі конкретних знань, набутих у попередніх групах. Діти повинні знати характерні ознаки, послідовність змін, причини сезонних змін (зменшення сонячного тепла призводить до змін у неживій природі, з ними пов'язані зміни у рослинному, тваринному світі).

У зв'язку з ускладненням завдань змінюється і форма ведення календаря природи і погоди.

Календар природи для старшої групи — це листок картону чи цупкого паперу, відповідно оформленого малюнками, що відображають ту чи іншу пору року. Наприклад, навесні календар природи оформлюють малюнками весняних ефемероїдів, перших весняних метеликів, дерев, що цвітуть, тощо. На календарі наклеюють дві кишеньки, в яких збирають малюнки протягом усієї пори року. Наприкінці кожного місяця малюнки переглядають, діти згадують про характерні зміни в природі — стан погоди, життя рослин, тварин. Наприкінці сезону найбільш виразні малюнки, в яких відображено відповідну пору року, наклеюють на ширмочку і використовують під час бесіди.

Більш складний вид календаря для старшої групи — календар погоди. На листку картону вміщують календар на всі місяці сезону. Внизу прикріплюють кишеньки для малюнків. Календар погоди оформлюють яскравими малюнками, що відображують певну пору року. Наприклад, дерева з плодами в осінньому вбранні, осінні квіткові рослини, зимуючі або відлітаючі птахи. Діти щоденно фіксують стан погоди після денної прогулянки. Позначення, якими користуються діти, можуть бути різними. Напочатку вони повинні мати реалістичний характер, наприклад, вітер — гілка, що похилилася вбік, сніг — графічне зображення сніжинки, сонячний, ясний день — зображення сонечка, хмарний — зображення хмаринки. Пізніше можна розповісти дітям, що в школі погоду позначають інакше. Запропонувати їм скористуватися умовними позначеннями.

Ясно

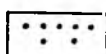
Хмарно

Півнеба
захмарено

Дощ

Гроза

Сніг

Завірюха

Щомісяця результати спостережень у природі і їх фіксація у календарі обговорюється з дітьми. Бесіду можна побудувати за такими запитаннями: Який місяць закінчився? Якими умовними позначеннями ви відмічали погоду? Скільки було яскравих, сонячних днів? Чому стає прохолодніше? Якими стали рослини на ділянці? Чого їм не вистачає для росту? Які птахи залишилися на ділянці? Чому вони не відлетіли?

Малюнки, зібрані в кишеньці, можуть бути використані на заключній бесіді.

Отже, ведення календарів природи, погоди унаочнює процес поступових змін певних сезонів, сприяє формуванню інтересу, кращому засвоєнню знань про них.

СКЛАДАННЯ ГЕРБАРІЇВ, КОЛЕКЦІЙ, БУКЕТІВ

Під час використання цих засобів фіксації слід додержувати таких вимог:

1. Складання гербаріїв, колекцій, букетів повинно бути підпорядковане виконанню педагогічних завдань: розширенню і закріпленню знань, розвитку художнього смаку тощо.

2. Складання гербаріїв і колекцій не повинно завдавати шкоди природі. Не слід збирати гербарії дикорослих рослин, тим більше — рідкісних, не можна збирати колекції комах.

3. Збирання колекцій карток, марок не повинно вимагати матеріальних затрат.

Гербарії в дитячому садку треба складати на певні теми: «Квіти нашого майданчика», «Осіньне листя дерев нашого дитячого садка». Засушувати рослини можна двома способами: площинним і об'ємним. Слід пам'ятати, що і при площинному, і при об'ємному способах засушування рослина краще зберігає колір, якщо саме засушування відбувається досить інтенсивно. Зривати рослини слід уранці, коли у них добрий тургор. Для площинного засушування використовують спеціальний прес, який складається з рамок з натягнутою сіткою, що забезпечує циркуляцію повітря. Рослину вкладають між кількома шарами паперу, які слід щодня міняти.

Осіньне листя добре засушувати праскою.

Після того як рослини висохли, їх прикріплюють до листка картону, який покривають целофаном або поліетиленовою плівкою, і запаюють. Такі гербарії можуть бути використані як наочний матеріал під час проведення бесід про рослини, пори року, в дидактичних іграх.

Для проведення об'ємного засушування слід підготувати добре промитий річковий пісок і коробку за розмірами рослини. Щойно

зірвану вранці рослину обережно кладуть у коробку і починають поволі засипати піском, щоб він умістився в усі порожнини. Засушування проводять у суху, жарку погоду. Коробку з рослиною доцільно поставити на сонці. Через тиждень-два пісок обережно видаляють, пензликом зчищають пісок з пелюсток і рослини ставлять у вазу. Добре засушуються такі рослини, які мають синій колір, — дельфініуми, волошки, наперстянка тощо.

Які ж колекції доцільно збирати в дитячому садку? Це колекції з камінців, черепашко моллюсків, поштових карток, картинок з поштових конвертів.

Колекція з камінців збирається в тих випадках, коли дитячий садок розташований у такій місцевості, де є достатньо камінців для вибору цього матеріалу. Наприклад, на Південному березі Криму — збирають колекцію обкатаних морем камінців з різними візерунками, різного кольору. Камінці, різні за формою, можна зібрати на берегах річок, що протікають по місцевості, де є виходи міцних порід. Через такі колекції діти краще пізнають природу рідного краю.

Під час цільових прогулянок до водойм неважко зібрати *колекцію черепашок моллюсків*: у морській місцевості це різноколірні гребінці, мідії, устриці, серцевидки, лопатоноги, наси, ропани, в прісноводних водоймах — перлівниці, беззубки, дрейсени, шарівки, горошинки, ставковики, катушки, мулянки. Розміщують колекцію найчастіше у коробках. Діти повинні вільно користуватися ними, розглядати, обмінюватися думками. Якщо діти ознайомлені із способом життя відповідних моллюсків, можна організувати ігри «Відгадай за описом».

Слід ширше практикувати використання в дитячих садках *колекцій з поштових карток* із зображенням квітів, метеликів, жуків, пташок, звірів, а також *малюнків з поштових конвертів* з відповідними зображеннями.

Старші дошкільники виявляють значний інтерес до створення колекцій, і завдання вихователя — підтримати інтерес, навчити їх першим навичкам систематизації.

Розглядання колекцій повинне супроводжуватися спогадами про місце життя, особливості поведінки тварини, значення її для природи і життя людини. Доцільно залучати до збору колекцій батьків, а також давати дітям колекції додому для розглядання їх разом з батьками. Для кращого зберігання картинки наклеюють на картон і запаюють у поліетиленову плівку.

Складання букетів з живих або сухих квітів — цікавий вид діяльності, в якій закріплюються знання дітей про рослини, формується естетичний смак, уміння прикрашати побут.

Слід сформувати у дітей знання про те, що букети складаються з 3—5—7—9 квіток, які повинні вільно розміщуватися у вазі, щоб кожна квітка проглядалася окремо. Для більшої виразності можна навчити дітей додавати лучні злаки, оригінальні корчі, мох тощо.

Дітям слід показати, що квіти гарно виглядають не тільки у традиційних високих вазах, але й у низьких, керамічних. Доцільно у присутності дітей в різні пори року зробити кілька композицій. Дуже гарно виглядають композиції із сухих трав і квітів об'ємного засушування. Оригінальний букет можна скласти з початків рогозу у поєднанні з фізалісом і маківками. Проте найбільше можливостей для складання букетів у весняну, літню пору з квітів, вирощених на ділянці дитячого садка.

Малювання, аплікація розглядаються як діяльність, що сприяє закріпленню вражень від спостережень. Своєрідними є аплікації з природного матеріалу: осінні листя з різних дерев, кущів, різноманітні плоди. Використовуючи клей ПВА, діти складають і наклеюють різні квіти, кошики, метелики, закріплюючи знання про різне насіння, листя, навчаючись помічати красиве і корисне навколо себе.

Враховуючи те, що діти, за словами К. Д. Ушинського, — пристрасні малювальники, слід ефективніше використовувати теплу пору року для надання їм можливості відтворення вражень від спілкування з природою на прогулянках. Доцільно, щоб кожна дитина мала маленький блокнот, в якому окреслені контури побутових предметів, наприклад серветок, тарілок, чашок, рукавичок, рушничків тощо. Після спостережень, наприклад, за мишачим горошком можна запропонувати розмалювати круглу серветку або тарілку узором з цієї чудової, витонченої рослини. Така діяльність вносить різноманітність у життя дітей, дає поштовх до використання вражень від природи в прикрашанні побуту.

ПОВСЯКДЕННІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ, ПРАЦЯ І ПОШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОШКІЛЬНИКІВ У КУТКУ ПРИРОДИ

Діти щоденно спілкуються з різноманітними об'єктами кутка природи в процесі виконання доручень, чергувань, самостійних спостережень, а також колективних спостережень, які організуютьс-я вихователем у зв'язку з появою нових об'єктів.

Завдання вихователя — через підтримання у дітей інтересу до об'єктів кутка природи закріплювати знання, навички догляду за його мешканцями.

який за ходом сценарію торкається весняних рослин, комах, пробуджуючи їх і повертаючи до діяльності. Часто це буває Весна, Красне Літо, інколи Вітрець грайливий, Мороз, Хурделиця тощо. Це може бути і казкова подорож на потязі, який прямує у Весну. Діти, що взяли на себе роль квітів, комах, птахів, займають місця по маршруту чарівного потяга. Решта дітей — пасажери потяга. Починаючи свято, вихователь говорить поетичні рядки І. Франка:

Надійшла весна прекрасна,
Многоцвітна, тепла, ясна,
Наче дівчинка в вінку,
Ожили луги, діброви,
Повно гомону, розмови
І пісень в чагарнику.

«Сьогодні, діти, ми відправляємося у чарівну подорож. Сідайте у вагони, потяг рушає». Під музику потяг під'їжджає до першої зупинки «Підсніжник» і зупиняється. Дитина у наголовнику підсніжника розповідає про себе вірш, звертається до дітей з проханням любити і бережно ставитися до цієї чарівної квітки. Потяг рушає далі по країні «Весна», зупиняючись на станціях «Проліска», «Ряст», «Сон», «Медунка», «Кропив'янка», «Шпак» та ін. Після завершення маршруту діти об'єднуються у спільному танку дружби рослин, тварин і дітей, проводяться ігри з елементами змагання на розрізнення перелітних і зимуючих птахів, дикорослих і декоративних весняних квітів.

Літо — пора розквіту природи — створює надзвичайно сприятливі умови для роботи з дітьми у природі. Збільшення обсягу спостережень за рослинами, комахами, птахами дає багатий матеріал для свят. Можна організувати свято квітів, свято метеликів. Підготовка і проведення їх сприятиме поглибленню знань про рідну природу, встановленню більш тісного контакту з батьками, яких запрошують на свято, для вирішення спільних завдань екологічного виховання.

Осінні свята в природі найчастіше пов'язані зі збором урожаю. Серед дійових персонажів тут можуть виступати сонечко, дощик, зернини пшениці, кукурудзи, різні городні, садові рослини, птахи — захисники рослин. У сценарії проводиться зв'язок про роль Сонця, вологи, догляду людини, корисних комах, птахів для одержання доброго врожаю. Діти читають вірші, виконують танки («Соняшники, бджоли і джмелі», «Рослини і їх захисники»). Організуються ігри, наприклад «Вершки і корінці», «Плутанина», в яких команди змагаються в тому, хто скоріше складе коренеплід або плід з відповідним йому «вершком» (стеблом з листками) та ін.

У святі «Зимонька-зима» основними ідеями у побудові сценарію повинні виступати краса зимових явищ і милосердне ставлення до братів наших менших, які часом терплять лихо від морозів, нестачі кормів. Основними персонажами тут виступають Зима, Хурделиця, Мороз, а також рослини, тварини.

Складання сценарію свята — це творча робота, в якій обов'язково повинен відбиватися краєзнавчий підхід, адже природні умови України досить різні.

Основними критеріями при побудові сценарію мають бути такі:

1. Матеріал свят повинен бути підпорядкований змісту програми. У сценарії свята слід використати знання, що їх отримали діти в процесі навчально-виховної роботи.

2. В матеріалі свята має проводитися ідея розумного, дбайливого ставлення до природи.

3. Літературний матеріал свята повинен бути високохудожнім.

Розваги на природничому матеріалі відрізняються від свят більш локальним змістом, видовищністю, що не спрямована на показ іншим. Як правило, розваги проводяться з однією групою.

Цінними у навчально-виховному процесі є розваги з використанням технічних засобів навчання: телебачення, діафільмів, діапозитивів. Перегляд окремих теленеродач «Дітям про звірят» приносить дітям багато цікавих знань і радості.

Великий інтерес викликають у дітей діафільми про природу: «Хто живе в теплому морі», «Хто живе в холодному морі» за сценарієм Г. Снегір'ова, «Звірина лікарня», «Мавпенятко Френд» та ін.

Цікаві розваги можна організувати з використанням діапозитивів, знятих любительським шляхом на місцевому матеріалі. Під час розваги «Золота осінь» слід показати кадри із зображенням осінніх краєвидів, осінні квіти. Показ діапозитивів сполучити із звучанням «Осінньої пісні» П. Ч. Чайковського. Цікаво організувати розвагу «Спогади про літо», під час якої продемонструвати кадри із зображенням квітів квітника, чудових літніх краєвидів під тихе звучання «Баркароли» П. І. Чайковського. Цікаво проходять розваги «Загадки» на матеріалі природи. На дошці розкладають картинки із зображенням відгадок. Команда, що набирає більше картинок-відгадок, перемагає.

Отже, свята, розваги на природничому матеріалі, вносячи емоційний заряд в роботу з дітьми, сприяють закріпленню знань, здійсненню екологічного виховання дошкільників.

У другу половину дня після полудника найчастіше плануються:

1. Спостереження за тими явищами в природі, які не можна спостерігати у першу половину дня.
2. Індивідуальна робота з дітьми.

ФОРМА ВЕДЕННЯ ПЛАНУ ТА ОБЛІКУ

У даний час немає єдиної форми ведення плану. Багатова-ріантність форм ведення зумовлюється рівнем досвідченості вихователів, традиціями, що склалися в колективі, тощо.

Колектив дитячого садка, що має в своєму складі молодих вихователів, як правило, обирає більш розгорнутий план, що дозволяє краще підготуватися до роботи з дітьми. Ті колективи, де склалися певні традиції, більшість досвідчених вихователів обирають більш компакту форму плану: перспективний, у вигляді сітки, де коротко вказується тематика спостережень, види праці тощо, та щоденний, більш детальний.

План може складатися на день, тиждень, два тижні, місяць. Система занять може розроблятися на квартал, місяць і конкретизуватися у щоденному плані.

Розглянемо форму введення *розгорнутого плану*, що застосовується для молодих вихователів.

На основі програми, рівня знань дітей, природного оточення дитячого закладу добираються програмний зміст, методи, якими він буде реалізований. У плані фіксуються:

1. Назва заняття.
2. Програмний зміст.
3. Обладнання.
4. Короткий план заняття.

Наприклад.

Тема. Висаджування квіткової розсади на рабатці (старша група).

Програмний зміст. Сформувати у дітей уявлення про те, що рослини квітників, які вимагають багато тепла, спочатку вирощують з насіння на вікнах, а потім розсаду пересаджують на рабатку. Познайомити з прийомами висаджування розсади, викликати у дітей інтерес до вирощування рослин, дружні стосунки під час колективної роботи.

Обладнання. Розсада, кілочки, кольорові картинки з зображенням рослин, лійки, відерця.

Хід заняття.

1. Розглядання зображень квіткових рослин і бесіда про них.
2. Постановка мети, мотивування праці.

3. Розглядання розсади.
4. Перспективний інструктаж.
5. Висаджування розсади, поливання.
6. Підведення підсумків.

Під час планування в процесі повсякденного життя спостережень доцільно вказати в плані об'єкт спостережень і основні запитання до дітей. Наприклад, спостереження за граками. Як ви дізналися, що це граки? Чим вони живляться навесні? Що допомагає їм добувати личинок із землі? Яку користь приносять граки.

Такий характер запису в плані дозволяє заздалегідь продумати хід спостереження, його зміст.

Під час планування трудових доручень вказують зміст доручення, прізвища дітей і основні методичні прийоми, що будуть використані при керівництві виконанням доручень. Наприклад: «Доручити Мишкові і Тані полити помідори. Нагадати, що лити воду на листя не потрібно».

Керівництво чергуванням систематично не відображується у плані виховної роботи. Обов'язково планується введення чергування, а протягом навчального року керівництво роботою чергових вказується в плані в ряді випадків: при введенні нового об'єкта, при потребі приділити особливу увагу певним дітям, які чергують.

Під час планування колективної праці в плані фіксуються зміст, обладнання і основні прийоми керівництва.

Проведення ігор відображується в плані так: назва гри, з ким проводиться, мета проведення. Так само планується розглядання ілюстрацій, колекцій тощо.

Результат аналізу роботи вихователя з дітьми фіксується в обліку роботи, де, як правило, відзначаються недоліки в проведенні тих чи інших форм роботи і намічаються завдання на подальшу роботу.

КЕРІВНИЦТВО МЕТОДИЧНОЮ РОБОТОЮ ПО ОЗНАЙОМЛЕННЮ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

КЕРІВНИЦТВО ЗАВДІЮЮЧОГО, МЕТОДИСТА

1) Рівень роботи дитячого садка по ознайомленню дошкільників з природою залежить від керівництва цією роботою з боку завідуючого та методиста дитячого садка.

Керувати — значить планувати, організовувати, регулювати, контролювати. Отже, організація роботи дитячого садка починає-

ться з планування. В річному плані роботи в розділі «Адміністративно-господарська робота» плануються заходи, пов'язані із створенням матеріальної бази для ознайомлення дітей з природою в дитячому садку. Залежно від потреб дитячого садка, в плані може бути передбачене придбання саджанців дерев, кущів для поповнення флористичного складу ділянки, придбання тварин, обладнання для кутків природи тощо.

Проте створенням матеріальної бази тільки починається робота з розділу ознайомлення з природою. Важливо виділити на основі аналізу роботи дитячого садка слабкі ланки в навчально-виховній роботі і намітити відповідні заходи у річному плані в розділі «Методична робота».

Це повинно бути виділення питань для обговорення на педагогічній раді дитячого садка. Часто такий вибір зумовлюється потребою заслухати і обговорити досвід поглибленої роботи вихователів по питаннях ознайомлення дітей з природою або ж наявністю слабких місць у роботі по ознайомленню з природою. Краще планувати більш вузькі теми, але розкривати їх в обговоренні більш глибоко. Наприклад, «Стан виконання програми по ознайомленню з природою в старшій групі за перше півріччя».

У цьому ж розділі планується колективний перегляд занять, проведення семінарів і консультацій з вихователями, поповнення методичного кабінету кращим досвідом роботи вихователів (розробками конспектів занять, планів, сценаріїв свят у природі тощо).

У розділі «Робота з батьками» плануються загальні і групові батьківські збори. Для забезпечення єдності у впливі на дітей дитячого садка і батьків у плані екологічного виховання доцільно навесні планувати проведення батьківських зборів за такою тематикою: «Екологічне виховання у сім'ї», «Виховуємо природолюбів».

Річний план конкретизується у місячних планах завідуючого і методиста і повинен неухильно виконуватися.

Організовувати роботу колективу — значить справедливо розподілити обов'язки, створити доброзичливу, демократичну атмосферу в педагогічному колективі, являти собою приклад компетентності, сумлінного ставлення до виконання своїх обов'язків.

У зв'язку з корективами, що їх вносить життя, завідуючий, методист повинні регулювати роботу колективу, спрямовувати його на творчий пошук.

Важлива роль завідуючого, методиста у здійсненні контролю за станом роботи по ознайомленню дошкільників з природою.

Він здійснюється у таких формах:

1. Вивчення роботи вихователів під час цілеспрямованого відвідування прогулянок, занять тощо. Обговорення відвіданих режим-

них процесів, заняття повинно вестися демократично, доброзичливо. Треба стимулювати вихователів на дискусію, обмін думками, творчий пошук.

2. Діагностика виконання програми дітьми по ознайомленню з природою. Найчастіше вона проводиться індивідуально, шляхом бесіди. Методист заздалегідь готує за змістом програми запитання, оцінює якість відповідей, аналізує їх; на основі якості засвоєння знань розподіляє дітей на певні рівні; разом з вихователем з'ясовує причини недостатнього засвоєння програми, намічає шляхи усунення недоліків, разом з тим обговорюється подальша робота з обдарованими дітьми.

Діагностика знань — найбільш ефективний засіб контролю, який повинен ширше застосовуватися в дитячих садках.

3. Перевірка документації вихователів дає змогу визначити, як реалізується за часом програма по ознайомленню з природою, які методи обирає вихователь для її здійснення.

Питання потреби контролю за станом роботи по ознайомленню з природою повинно вирішуватися диференційовано, на основі вивчення роботи вихователів. Якщо в колективі є вихователі, бездоганна робота яких протягом ряду років дозволяє ставити питання про довіря, їх робота не підлягає контролю. Важливо, щоб ця тенденція поширювалася і стимулювалася в педагогічних колективах.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ЗМІСТ РОБОТИ МЕТОДИЧНОГО КАБІНЕТУ (РАЙОННОГО, МІСЬКОГО, ОБЛАСНОГО)

Основні завдання роботи методичних кабінетів полягають:

1. У підвищенні кваліфікації працівників дитячих садків з методики ознайомлення з природою.

2. Допомоги дитячим садкам у реалізації завдань програми.

3. Збиранні і розповсюдженні передового досвіду роботи дитячих садків.

Усі ці завдання спрямовані на поліпшення роботи дитячих садків з розділу ознайомлення з природою.

Важливе значення має підвищення кваліфікації вихователів. Здійснення цього завдання повинно відбуватися в двох напрямках: удосконалення методичної майстерності і підвищення загальнобіологічних знань, особливо в плані вивчення природи рідного краю.

Основними формами здійснення підвищення кваліфікації є курси, методичні об'єднання, семінари-практикуми, наради, конференції, виставки.

Курси підвищення кваліфікації організуються при Інститутах підвищення кваліфікації, при районних відділах народної освіти,

при кафедрах дошкільної педагогіки педінститутів. Кожні 5 років організується перепідготовка вихователів за всіма розділами програми, включаючи ознайомлення з природою. На курсах читаються лекції працівниками кафедр Інститутів удосконалення, а також запрошуються лектори з інших закладів. Організуються колективний перегляд і обговорення роботи дитячих садків, які нагромадили кращий досвід. Слухачі курсів обговорюють реферати, в яких висвітлюється кращий досвід роботи. Організуються екскурсії у природничі відділи краєзнавчих музеїв.

Важливе значення у підвищенні кваліфікації відіграють *методичні об'єднання* дошкільних працівників. Вони організуються за територіальним принципом і об'єднують вихователів за віковими групами. Якщо кількість дошкільних закладів у районі невелика, створюється спільне методичне об'єднання.

Робота методичних об'єднань, як правило, організується на основі дитячих садків, в яких створено кращий досвід (школи передового досвіду). Керівниками методичних об'єднань призначаються найбільш компетентні завідуючі, методисти, які на основі аналізу роботи дитячих садків спільно з методистом району розробляють план роботи методичного об'єднання на рік.

На методичних об'єднаннях заслуховуються лекції, доповіді з кращого досвіду роботи, організується колективний перегляд і обговорення занять, цільових і повсякденних прогулянок, свят, розваг на природничому матеріалі. Важливо організувати дискусії, стимулювати творчий пошук.

На методичних об'єднаннях можуть використовуватися ділові ігри з метою кращого оволодіння певними уміннями.

Семінари-практикуми, на відміну від методичних об'єднань, не є регулярною формою підвищення кваліфікації. Вони організуються залежно від потреб. Наприклад, якщо аналіз озеленення ділянок дитячих садків дає підстави зробити висновок про їх флористичну збідненість, а рівень знань, умінь вихователів по вирощуванню декоративних квіткових рослин, кущів, дерев, використанню їх у роботі з дітьми недостатній, то потрібно організувати навесні семінар-практикум з декоративного садівництва з залученням спеціалістів. На заняттях семінару проводять практичну роботу по розмноженню багаторічних квіткових рослин, кущів тощо.

Враховуючи, що не у всіх вихователів є достатні знання з природи рідного краю, можна організувати семінар-практикум з вивчення біоценозів водойм, лісу, лук, степів, культурних біоценозів парків, скверів. Найкраще застосовувати для цього екскурсії, які можуть проводитися запрошеними спеціалістами педучилищ, педінститутів. Під час екскурсій необхідно забезпечити професій-

ну спрямованість при розгляданні об'єктів (які об'єкти найбільше можуть зацікавити дітей, яка доступна інформація про них може бути подана дошкільникам).

Наради організуються епізодично, в зв'язку з потребою оперативно інструктувати дошкільних працівників в зв'язку з зміною умов роботи. Наприклад, у зв'язку з різким погіршенням навколишнього середовища під час Чорнобильської катастрофи проводилися наради з інструктажем щодо можливостей спілкування дітей з природою за умов радіоактивного забруднення.

Конференції, а також *виставки*, які організуються найчастіше одночасно, проводяться напередодні початку навчального року. На них організуються пленарні і секційні засідання. На пленарних засіданнях аналізується робота педагогічних колективів, намічаються завдання на наступний рік. На секціях з різних розділів роботи дитячих садків, у т. ч. ознайомлення з природою, організується обмін кращим досвідом роботи, відбуваються дискусії.

На виставках представляються фотографії обладнання і озеленення ділянок, кутків природи, різних форм роботи з дітьми, поробки з природних матеріалів, дидактичні настільні ігри тощо.

Усі форми роботи щодо підвищення кваліфікації повинні спрямовуватися на розкриття творчих можливостей вихователів дитячих садків.

Важливим завданням методичного кабінету є допомога дитячим садкам у реалізації завдань програми по ознайомленню з природою. Умови роботи дитячих садків, особливо у великих промислових містах, різні, тому не можна однаково організувати роботу по ознайомленню з природою. Вивчаючи роботу дитячих садків, методист повинен дати кваліфіковані поради.

Основною формою організації допомоги працівникам дитячих садків в їх роботі є *консультації*. Вони можуть проводитися на місці, коли методист відвідує і вивчає роботу дитячих садків, і в методичному кабінеті.

Для надання консультацій визначають певні дні, години. Проведення консультацій вимагає використання певних матеріалів:

1. Довідкової літератури по кімнатному, декоративному квітництву, акваріумному риборозведенню, визначників рослин, птахів тощо.

2. Методичної літератури з питань ознайомлення з природою.

3. Зразки планів, розробки конспектів проведення занять з використанням різних методів, розробки цільових прогулянок, свят, розваг на природничому матеріалі.

4. Доповіді з кращого досвіду роботи вихователів.

Наявність таких матеріалів допоможе дати кваліфіковані, корисні поради вихователям.

Збирання і розповсюдження кращого досвіду роботи завжди розглядалося як одне з найважливіших завдань роботи методичних кабінетів. К. Д. Ушинський вважав, що теорія стає порожньою, коли не ґрунтується на узагальненні фактів досвіду. Український педагог В. О. Сухомлинський підкреслював, що досвід спроби можний просунути теорію вперед.

Добре поставлена робота методичного кабінету по збиранню і розповсюдженню кращого досвіду роботи сприяє розвитку творчої активності вихователів, заохоченню роботи найкращих колективів дитячих садків через популяризацію їх роботи, висвітлення кращого досвіду на конференціях, публікації на сторінках журналу «Дошкільне виховання» тощо.

До кращого досвіду роботи ставляться такі основні вимоги: він повинен характеризуватися раціональністю шляхів досягнення результату, високою ефективністю. Іншими словами, меншою затратою сил і за короткий час має бути досягнутий результат.

Збирання кращого досвіду починається з вивчення роботи вихователів дитячих садків, вичленення новацій, шляхів досягнень більш високих результатів. Наступний етап — допомога вихователю у розвитку ідей, оформленні досвіду. Третій етап — поширення кращого досвіду. Дитячому садку, де створюється кращий досвід, надається статус опорного. Впровадження досвіду — це глибоке осмислення ідей і творче впровадження в особисту лабораторію кожного. Починається впровадження з педагогічного колективу дитячого садка, де кращий досвід заслуховується на педагогічній раді. Наступний етап — це ознайомлення з кращим досвідом роботи на методичному об'єднанні. Подальше поширення кращого досвіду роботи — це висвітлення його на конференціях дошкільних працівників, на сторінках журналу «Дошкільне виховання», видання методичного посібника.

ІНСПЕКТУВАННЯ РОБОТИ ДИТЯЧИХ САДКІВ З РОЗДІЛУ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ

Ознайомлення з природою є важливим розділом роботи дитячого садка і потребує постійного керівництва та перевірки з боку органів народної освіти.

Використовується дві форми перевірки роботи дитячого садка — фронтальна і тематична. Під час *фронтальної перевірки* робота з розділу ознайомлення з природою вивчається поруч з іншими розділами. *Тематична перевірка* дає змогу глибше проаналізу-

вати роботу вихователів. Кваліфікований аналіз роботи залишає глибоке враження в педагогічному колективі, дає стимул для здійснення більш вдумливого підходу до здійснення педагогічного процесу, підвищує авторитет інспектора.

Інспектування роботи з розділу ознайомлення з природою вимагає від інспектора глибокого знання програми, методики роботи з дітьми, природи рідного краю.

Організуючи перевірку дитячого закладу, інспектор повинен відповідно підготуватися: ознайомитися з матеріалами попередніх перевірок з тим, щоб під час обстеження можна було визначити тенденцію росту педагогічного колективу за тими чи іншими питаннями — що з'явилося нового в роботі, в чому виявився творчий підхід, як долаються недоліки у навчально-виховній роботі, відзначені під час попередньої перевірки. Щоб провести обстеження на рівні сучасних вимог, дістати уявлення про те, як педагогічний колектив дитячого садка озброюється новими методичними рекомендаціями, впроваджує їх у життя, інспектор повинен переглянути нову методичну літературу, останні статті з періодичних видань.

У процесі обстеження дитячого закладу інспектор одночасно вивчає роботу за такими основними напрямками:

1. Створення матеріальної бази по ознайомленню дошкільників з природою в дитячому садку.

2. Стан навчально-виховної роботи з дітьми.

3. Керівництво роботою з розділу ознайомлення дітей з природою з боку завідуючої та методиста дитячого садка.

Під час оцінки матеріальної бази по ознайомленню дітей з природою в дитячому садку інспектор вивчає:

1. Планування і озеленення ділянки згідно з педагогічними і гігієнічними вимогами.

2. Обладнання кутків природи згідно з вимогами, наявність там постійних і тимчасових мешканців.

3. Наявність інвентаря для організації праці дітей на городі, квітнику, ягіднику, предметів догляду за мешканцями кутка природи.

4. Наявність посібників для здійснення роботи по ознайомленню з природою: картин, діафільмів, діапозитивів, настільно-друкованих ігор тощо.

5. Наявність у методичному кабінеті методичної літератури з питань ознайомлення з природою, а також розробок планів, конспектів занять, цільових прогулянок, спостережень на повсякденних прогулянках, сценаріїв свят, розваг тощо.

Вивчення матеріальної бази по ознайомленню дітей з природою

дає значний матеріал для інспектора, але свої попередні висновки він повинен підкріпити глибоким вивченням стану навчально-виховної роботи з дітьми, засвоєння ними програми дитячого садка.

Перевірка стану навчально-виховної роботи по ознайомленню з природою починається з перших хвилин перебування інспектора в дитячому садку, оскільки кожного дня відбуваються чергування в кутку природи, виконання дітьми доручень, спостереження на прогулянках, ігри тощо.

Для вивчення стану навчально-виховної роботи інспектор використовує такі методи:

1. Спостереження і аналіз діяльності вихователя і дітей.
2. Бесіда з дітьми і працівниками дитячого садка.
3. Перевірка педагогічної документації.

За час перевірки інспектор повинен відвідати найбільшу кількість занять з даного розділу, а також різноманітні форми повсякденної роботи з дітьми.

Аналіз діяльності вихователя і дітей дає підстави зробити висновки про якість підготовки вихователя до роботи, своєчасність проходження матеріалу програми, добір методів, методику проведення, якість засвоєння дітьми знань, стан сформованості у дітей пізнавальних інтересів, спостережливості, ставлення дітей до природи.

Остаточні висновки про рівень засвоєння дітьми знань про природу інспектор повинен зробити під час проведення індивідуальних бесід з дітьми. З цією метою розробляються запитання, відповіді дітей фіксуються і аналізуються.

Під час перевірки педагогічної документації основна увага приділяється аналізу плану роботи вихователя за квартал. З календарного плану інспектор довідується про те, в якій послідовності виконується програма по ознайомленню з природою, чи є у вихователя система у роботі, якими методами він користується для виконання завдань програми.

Про рівень керівництва роботою педагогічного колективу дитячого садка з боку завідуючого та методиста можна зробити попередній висновок з загальної постановки роботи по ознайомленню дітей з природою. Наявність у дитячому закладі хорошої матеріальної бази для роботи по ознайомленню дітей з природою, відповідний стан навчально-виховної роботи є свідченням того, що діяльність керівника має належний рівень. Глибше вивчити роботу завідуючого дитячим садком і методиста допоможе бесіда з ними та вивчення документації — річного і місячного планів роботи, протоколів педагогічних рад, аналізу роботи вихователів.

Під час бесіди з завідуючим та методистом інспектор уточнює

ті питання, що лишилися недостатньо вивченими під час перевірки роботи. Наприклад, як вихователі підвищують свій фаховий рівень, які методичні об'єднання відвідують, з якими матеріалами виступали, з'ясовує шляхи, якими йшов педагогічний колектив до досягнень у навчально-виховній роботі з даного розділу, які труднощі і проблеми ще не подолані. Такі бесіди не тільки сприяють більш обґрунтованим висновкам по перевірці, але й дають змогу інспектору дізнатися про цінний досвід роботи.

Вивчення педагогічної документації дозволяє зробити висновки про рівень обговорення питань, прийняття колективом рішень і їх виконання, про компетентність завідуючого, методиста під час аналізу і оцінки роботи вихователів.

На основі вивчення роботи дитячого садка складаються висновки про перевірку. В них повинні відбиватися найголовніші досягнення в роботі і конкретно вказуватися ті недоліки, які слід подолати педагогічному колективу.

Приблизна схема висновків може бути такою:

1. Загальні дані про дитячий садок.
2. Оцінка матеріальної бази по ознайомленню дітей з природою:

а) планування і озеленення ділянки відповідно до педагогічних і гігієнічних вимог;

б) наявність і стан у дитячому садку городу, квітників, саду, ягідника, майданчика для утримання дрібних свійських тварин;

в) стан обладнання кутка природи;

г) наявність сільськогосподарського інвентаря, для роботи на городі, квітнику та предметів догляду за об'єктами кутка природи;

д) наявність наочних посібників по ознайомленню дітей з природою (картин, діафільмів, діапозитивів, грамзаписів, настільно-друкованих ігор, дитячої природознавчої літератури);

ж) наявність методичної літератури з питань ознайомлення з природою. Оцінка зібраних у методичному кабінеті матеріалів на допомогу вихователям у плануванні і проведенні роботи по ознайомленню дошкільників з природою.

3. Стан навчально-виховної роботи з розділу ознайомлення дітей з природою:

а) оцінка підготовки вихователя до проведення різних форм роботи по ознайомленню з природою;

б) оцінка правильності визначення програмних завдань та методів реалізації цих завдань;

в) оцінка засвоєння дітьми програми по ознайомленню з природою (знань, умінь, навичок, вихованості інтересу до природи і дбайливого ставлення до неї).

4. Керівництво навчально-виховною роботою по ознайомленню з природою з боку завідуючого і методиста дитячого садка:

а) оцінка повсякденного контролю за роботою вихователів з боку завідуючого, методиста;

б) здійснення заходів по забезпеченню росту майстерності педагогічного колективу, підвищення кваліфікації вихователів.

Висновки щодо перевірки доводяться до відома вихователів на педагогічній раді дитячого садка.

КУРС «МЕТОДИКА ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ З ПРИРОДОЮ І ПРАКТИКУМ З ПРИРОДОЗНАВСТВА» В ПЕДАГОГІЧНОМУ УЧИЛИЩІ

Завдання курсу «Методика ознайомлення дітей з природою і практикум з природознавства» в педагогічному училищі — підготувати майбутніх вихователів до роботи по ознайомленню дошкільників з природою. Виконання цього завдання включає:

1. Уточнення і розширення кола конкретних знань про природу, здобутих учнями в школі.

2. Оволодіння знаннями про завдання, зміст, методи і форми роботи по ознайомленню дошкільників з природою, навчання майбутніх вихователів проведенню роботи з дітьми різних вікових груп відповідно до програми дитячих садків.

Значення курсу «Методика ознайомлення дітей з природою і практикум з природознавства» у підготовці вихователів дошкільних закладів впливає з ролі природи як важливого фактора гармонійного розвитку людини.

Важливо, щоб у процесі вивчення курсу майбутні вихователі усвідомили, що природа є могутнім засобом розумового виховання, навчилися використовувати навколишню природу для розвитку мови, мислення, сенсорних процесів. Слід переконати їх у тому, що природа створює найсприятливіші умови для розвитку у дітей спостережливості, довірливої уваги, допитливості, і сформувати вміння використовувати могутній потенціал природи для розвитку у дітей цих процесів.

У процесі вивчення учнями природи місцевого краю важливо сформувати у них бажання спілкуватися з природою, розвивати спостережливість і допитливість, що є важливими якостями майбутнього вихователя. Вивчення курсу повинно озброїти майбутніх вихователів знаннями проблем охорони природи місцевого краю, сформувати знання про те, якими шляхами слід здійснювати роботу по екологічному вихованню дітей дошкільного віку.

Важливо, щоб у процесі вивчення природи місцевого краю в учнів педагогічного училища формувалися естетичний смак, уміння бачити красиве в природі. Це важливо для їх наступної роботи по розвитку естетичного сприймання природи дітьми. Майбутні вихователі повинні усвідомлювати, що без впливу вихователя діти не здатні самі оцінити красу природи, інколи навіть не помічають її. Лише систематична робота по прищепленню дітям уміння бачити красу у казкових нагромадженнях хмар, золотистій пухнастій бджілці тощо допомагають виховати у дітей почуття краси.

Треба, щоб учні добре розуміли роль природи у фізичному розвитку дітей: благотворний вплив фітонцидів, рухів на свіжому повітрі, загартовуючих факторів.

Майбутній вихователю повинен знати і любити природу свого рідного краю, мати бажання і вміння передати свої знання і любов дітям.

ЗВ'ЯЗОК КУРСУ З ІНШИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЦИКЛУ

Курс «Методика ознайомлення дітей з природою і практикум з природознавства» тісно пов'язаний з іншими дисциплінами психолого-педагогічного циклу в педагогічному училищі: психологією, дошкільною педагогікою і методиками.

Використовуючи психологічні закономірності процесу пізнання, викладач методики ознайомлення з природою обґрунтовує потребу використання в роботі з дошкільниками в першу чергу методів, що забезпечують безпосередній контакт дитини з природою, розкриває можливості розвитку всіх психічних процесів у процесі пізнання дитиною природи.

Зв'язок з дошкільною педагогікою виявляється у застосуванні під час розгляду питань методики основних теоретичних положень про роль навчання і виховання у розвитку особистості, специфіки різних видів діяльності дітей дошкільного віку тощо.

Важливе значення під час вивчення методики ознайомлення з природою має інтегрування з іншими методиками. Слід показати учням єдність підходів у класифікації методів, їх використанні і одночасно специфіку цього використання в зв'язку із змістом навчального матеріалу. Слід навчити учнів інтегрувати роботу з ознайомлення з природою з навчанням малюванню, аплікації, музичним вихованням, оволодінням рідною мовою тощо.

довжуємо розглядати тему «Методи ознайомлення дітей з природою» і розглянемо сьогодні тему «Спостереження — основний метод ознайомлення з природою».

Після визначення теми доцільно мотивувати важливість її засвоєння (професійну спрямованість), зауваживши учням, що в їх наступній роботі цей метод буде використовуватися щодня, тому важливо добре оволодіти методикою проведення спостережень.

До кожної лекції слід сформулювати основні питання плану, відповідно до яких чітко будувати виклад матеріалу. Логічність, послідовність викладу матеріалу сприятиме утриманню уваги учнів. Виклад матеріалу повинен бути науковим, орієнтованим на наукові дослідження, передовий досвід. В ході викладу важливо забезпечити професійну спрямованість вивчення питань, встановлювати міжпредметні і внутрішньопредметні зв'язки.

Відповідні вимоги ставляться і до методики проведення лекції: мови викладача, уміння триматися перед учнями, використовуючи прийоми активізації.

Викладання навчального матеріалу повинно вестися доступною літературною мовою, бути яскравим, переконливим, емоційним. Головні ідеї, поняття треба конкретизувати прикладами.

Для активізації пізнавальної діяльності учнів треба забезпечити поєднання слова з наочністю. Це досягається демонструванням об'єктів живої природи (кімнатних рослин, акваріумних риб, пташок), а також таблиць, гербаріїв, колекцій. Значний вплив на активізацію учнів має демонстрування діапозитивів, діафільмів («Куток природи в дитячому садку», «Ігри на літньому майданчику» тощо).

Важливим засобом активізації учнів є постановка риторичних і проблемних запитань. Наприклад, «Чому спостереження є основним методом ознайомлення дошкільників з природою?».

Пожвавляє лекцію використання прикладів, що відомі учням із спостережень у природі, в дитячому садку, а також фактів з періодичної преси, радіо, телебачення. Під час розкриття деяких питань, наприклад «Куток природи в дитячому садку», доцільно для поглиблення інтересу застосувати історичний підхід — коли вперше було поставлено питання про створення кутків природи, яка була мета їх створення тощо. Потрібно, щоб учні вели короткі записи лекції, виділяли основні думки. Це привчає уважніше слухати і дозволяє викладачу більш раціонально використовувати час.

Розповідь, як метод повідомлення нових знань, відрізняється від лекції за змістом і формою. В розповіді більше життєвих фактів, описів, менше теоретичних положень. Її характеризують об-

разність, описовість. Розповідь можна використати під час викладання теми «Ознайомлення з дикими і свійськими тваринами», де подаються цікаві відомості про спосіб життя тварин.

У розповіді так само, як і в лекції, має бути аналіз фактів, висновки, без чого учні не зможуть виробити правильного погляду на пристосування, зв'язок з середовищем тих чи інших видів рослин, тварин тощо. Подібно лекції, розповідь треба вести аргументовано, чітко. Постановка в розповіді питань, висування проблем орієнтують учнів на творчу пізнавальну діяльність. Використання наочності надає розповіді ще більший педагогічний ефект.

Бесіда — це метод, при якому викладач, спираючись на наявні в учнів знання і досвід, користуючись запитаннями, підводить учнів до розуміння і засвоєння нових знань, до повторення і перевірки навчального матеріалу. Розрізняють репродуктивні і проблемні (евристичні) бесіди.

Репродуктивні бесіди використовуються для актуалізації або для перевірки знань учнів. Для цих бесід характерна постановка запитань за відомим уже учням матеріалом для відтворення його в пам'яті і використанні як опори під час вивчення нових знань. Однак під час використання цього методу викладач ставить запитання, які потребують як репродуктивної, так і творчої пізнавальної діяльності, а саме запитання на переосмислення, порівняння тощо. Бесіда проходить успішно, якщо в ній застосовуються спостереження учнів у дитячому садку: використовується діагностика знань дітей за певними темами, спостереження за дітьми на заняттях чи у повсякденному житті.

Проблемна (евристична) бесіда використовується найчастіше в процесі засвоєння учнями знань в тих випадках, коли в учнів є опорна система знань. Користуючись послідовно поставленими запитаннями, викладач підводить учнів до певних висновків. Евристичні бесіди важливі для розвитку самостійного мислення учнів. Під час проведення евристичної бесіди слід чутливо реагувати на відповіді, доповнювати, редагувати, чітко оформлюючи думку.

Під час проведення бесід необхідно широко використовувати таблиці, схеми, діапозитиви тощо.

Самостійна робота учнів з книгою на уроці має на меті навчити їх добре орієнтуватися у підручнику, знаходити відповіді на запитання. При цьому учням дається завдання, під яким кутом зору треба прочитати матеріал. Наприклад, опрацьовуючи тему «Влаштування квітника в дитячому садку», можна поставити такі запитання: Яке місце вибрати для квітника? Яку форму квітника найкраще обрати для групової ділянки?

Логічним завершенням вивчення окремих тем курсу і всього курсу є безвідривна практика і практика з відривом від навчання. Під час планування безвідривної практики потрібно передбачити спостереження і аналіз роботи з дітьми по ознайомленню з природою, проведення учнями індивідуальних і фронтальних форм роботи з дітьми.

Під час практики з відривом від навчання учні застосовують знання з методики ознайомлення з природою, проводячи роботу з дітьми відповідно до програми дитячого садка.

ОБЛАДНАННЯ КУРСУ

Викладання курсу «Методика ознайомлення дітей з природою і практикум з природознавства» вимагає значної кількості наочності — натуральної, зображувальної, схематичної. Для розміщення обладнання і проведення занять з учнями створюється кабінет методики ознайомлення з природою, в якому обладнується куток природи. В ньому повинні бути об'єкти, передбачені програмою дитячого садка: кімнатні рослини, акваріум, клітка з пташкою і клітка з хом'ячком, морською свинкою. В кабінеті потрібно мати різноманітні кімнатні рослини, які можуть використовуватися в озелененні приміщення дитячого садка, у створенні зимових садів. У кутку природи слід проводити сезонну змінність об'єктів (пересаджування рослин з квітника восени, вигонка рослин узимку, вирощування розсади навесні тощо). Навесні і восени можна тимчасово утримувати деяких представників тваринного світу — комах, жаб, ящірок. Важливо, щоб усі об'єкти кутка природи мали таблички з відповідною інформацією для учнів (назва, походження, умови догляду). Організація чергування учнів по кутку природи сприяє кращому засвоєнню ними знань про об'єкти кутка природи, формуванню навичок догляду.

При педагогічному училищі створюється ділянка. За наявності значної площі на ній слід посадити різноманітні дерева і кущі, створити квітники, різноманітні за формою, розмірами, куточки дикорослих рослин, город, організувати утримання кролів. Беручи участь у розмноженні, посадці, догляді за рослинами, тваринами, майбутні вихователі набувають навички, потрібні їм для наступної роботи.

Розглянемо більш детально обладнання педагогічного процесу відповідно до основних тем.

Темою «Завдання ознайомлення з природою» починається вивчення курсу. Для кращого засвоєння учнями завдань ознайомлення з природою в кабінеті оформляється стенд, ілюстрований фото-

графіями. Його і доцільно використати як ілюстративний матеріал до цієї теми.

Значної кількості наочного матеріалу потребує вивчення теми «*Природа місцевого краю*». Необхідно мати атласи з набором карт для вивчення рельєфу, ґрунтів, вод, характеру рослинності тощо. Набір діапозитивів гарних краєвидів допоможе учням глибше відчувати красу рідного краю. Бажано мати також діапозитиви із зображенням найбільш поширених представників рослинного і тваринного світу. Обласні товариства охорони природи видають таблиці із зображенням рідкісних рослин, тварин, а також тих, що внесені у Червону книгу України. Такі таблиці потрібно використовувати під час вивчення природи місцевого краю.

Для вивчення деяких представників тваринного світу використовуються чучела і колекції, наприклад молюсків.

Кращому засвоєнню теми «*Програма дитячого садка по ознайомленню з природою*» допоможе таблиця, що відображує обсяг знань про неживу природу, рослинний, тваринний світ, формування узагальнених уявлень про найважливіші залежності в природі.

Під час вивчення теми «*Методи і форми роботи по ознайомленню з природою*» використовуються різноманітні наочні посібники: таблиці, діапозитиви, діафільми тощо.

Для загальної характеристики методів використовується таблиця «*Класифікація методів за джерелом пізнання*». В деяких педагогічних училищах оформлюється такий стенд з фотографіями, який і використовується на уроці.

Для висвітлення теми «*Спостереження — основний метод ознайомлення з природою*» використовуються таблиці «*Структура спостереження*», «*Схема розглядання рослин*», «*Схема розглядання тварин*», діапозитиви (розташування дітей під час розглядання різних об'єктів тощо).

Виклад матеріалу за темою «*Праця в природі*» доцільно ілюструвати діапозитивами із зображенням різних форм організації праці, основних етапів проведення колективних занять. Слід показати учням основні знаряддя праці, що рекомендуються для дошкільників.

Урок за темою «*Ігри в ознайомленні з природою*» добре ілюструвати демонструванням діапозитивів, на яких відтворені умови, потрібні для ігор з природними матеріалами, або діафільмом «*Ігри на літньому майданчику*». Слід продемонструвати учням настільно-друковані ігри, основані на різних принципах (лото, доміно тощо).

У процесі вивчення теми «*Картини та ілюстративний наочний матеріал, використання технічних засобів в ознайомленні дітей з*

природою) важливо продемонструвати учням серії картин, що призначені для дитячих садків, познайомити з деякими діафільмами, грамзаписами, що найчастіше використовуються для ознайомлення дітей з природою.

В кабінеті методики ознайомлення з природою потрібно мати бібліотечку дитячої художньої літератури природничого характеру з добре виконаними ілюстраціями, яку використовують під час розглядання теми *«Художня література як метод ознайомлення дошкільників з природою»*.

Важливе місце в педагогічному училищі відводиться вивченню теми *«Куток природи і ділянка дитячого садка як основні бази для ознайомлення з природою»*. При цьому широко використовуються натуральна наочність, що представлена в кутку природи і на ділянці. Крім того, використовуються діафільми *«Куток природи в дитячому садку»*, *«Обладнання ділянки дитячого садка»*, діапозитиви із зображенням дерев, кущів, багаторічних, дворічних, однорічних квіткових рослин, що цвітуть, тощо.

Під час висвітлення тем *«Ознайомлення з свійськими і дикими тваринами»*, *«Ознайомлення дітей з порами року»* широко використовуються таблиці, діапозитиви, діафільми *«Пори року»*, *«Свійські тварини»*, *«Дикі тварини»*, пейзажні картини, грамзаписи, настільно-друковані ігри тощо.

На уроках формування умінь і навичок викладачами педучилищ широко використовуються різноманітні матеріали (схеми аналізів, картки з інструкціями та ін.), які допомагають учням виконувати самостійні роботи. У створенні таких матеріалів виявляється творчість викладача, його індивідуальність.

Значна кількість обладнання педагогічного процесу в педучилищі виготовляється викладачами педучилища спільно з учнями. Від наполегливої роботи викладача по створенню обладнання залежить якість проведення уроків, якість знань учнів.

Кабінет методики ознайомлення з природою повинен мати довідкову і методичну літературу для учнів.

Планування навчальної роботи викладача з курсу *«Методика ознайомлення дітей з природою і практикум з природознавства»* здійснюється шляхом складання календарно-тематичних та поурочних планів.

Календарно-тематичний план складається на основі програми на півріччя. Він містить розподіл годин за темами. Поурочний план складається до кожного уроку. В ньому конкретно визначаються тема, мета уроку, методи проведення уроку, наочність та короткий хід уроку.

Навчальне видання

Яришева Надія Федорівна

**МЕТОДИКА ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ
З ПРИРОДОЮ**

Обкладинка та художнє оформлення *І. Г. Сухенка*
Технічний редактор *С. Л. Светлова*
Коректор *Н. А. Дарда*

НБ ПНУС

bn27562

Здано до набору 30.12.92. Підписано до друку 29.04.93.
Формат 60×84/16. Папір друк. № 2.
Гарнітура літературна. Високий друк.
Умов.-друк. арк. 14,88. Умов. фарбовідб. 15,17.
Обл.-вид. арк. 16,2. Вид. № 9597.
Замовлення № 3—166.

Видавництво «Вища школа»,
252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3.